

*Nyelvelmélet
és
diakrónia 4*

Nyelvelmélet és diakrónia 4

Nyelvelmélet és diakrónia 4

Szerkesztette:

BALOGNÉ BÉRCES KATALIN

HEGEDŰS ATTILA

PINTÉR LILLA

PPKE BTK

Elméleti Nyelvészet Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék

Budapest – Piliscsaba

2020

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM

1635
alapítva

A kötet tanulmányait lektorálták:

Benő Attila
Dékány Éva
É. Kiss Katalin
Gugán Katalin
Gyuris Beáta
Haader Lea
Halm Tamás

Hegedűs Veronika
Kalcsó Gyula
Kenesei István
Mohay Zsuzsanna
Németh Boglárka
Posgay Ildikó
Sárosi Zsófia

© A szerzők, 2020

A borítót Zétényi Zsófia tervezte
Dabis Balázs Silvius fényképének felhasználásával

ISBN 978-963-308-389-5

Felelős kiadó: Kuminetz Géza
Nyomdai előkészítés: Balogné Bérces Katalin

Tartalomjegyzék

Előszó	9
Bende-Farkas Ágnes: „Az egészen ott voltunk” – az <i>egész</i> grammatikalizációja	11
Dér Csilla Ilona: Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő <i>hogy</i> kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban	31
Dömötör Adrienne: Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban	47
É. Kiss Katalin: A balkáni kötőmód beépülése két magyar nyelvváltozat beszélőinek grammatikájába	69
Farkas Imola-Ágnes: Az <i>egy</i> áltárgy diakroniájáról	87
Halász Dávid: <i>Monda/mondott/mond vala/mondott vala</i> – a korai magyar múlt idők számítógépes korpuszvizsgálatban	115
Halm Tamás: <i>Szinte</i> és <i>majdnem</i> : diakrón formális szemantikai elemzés	137

Karácsonyi Krisztina:	153
A domari <i>ehe</i> demonstratívum és a romani <i>ehe</i> diskurzus- jelölő komparatív vizsgálata	
Varga Mónika:	169
Következmény, okság és szintaktikai variánsok a közép- magyar kortól napjainkig – <i>ezzel tanúsítva</i> az innovációt(?)	
Balogné Bérces Katalin:	197
Nyelvelmélet és visszatekintés: négyszer három, az tizenkettő	

Előszó

Kötetünk a Nyelvelmélet és ... konferenciák 12. kötete, mely a diakróniában megfigyelhető és elméleti hozadékot is jelentő írásokat tartalmaz. A cél a 2019. novemberi konferencián sem volt más, mint eddig: közelíteni az elméleti megfigyeléseket a valós nyelvi adatokhoz, megtalálni az egymásra utaltságot és a kölcsönös megtermékenyítést a modell és az empiria között. Az elhangzott előadásokból végül is kilenc tanulmány kerülhetett be a kötetbe, ezt fejeli meg Bérces Katalin visszatekintő írása.

A gyakorlati megvalósulások elméletet érintő, az egyvonalú változási sort el- és szétágazó jelleggel bemutató írás Bende-Farkas Ágnes tanulmánya. Az írás az *egész* melléknév grammatikalizációs útvonalatát követi végig a magyar nyelvtörténet, illetőleg a jelen nyelvváltozatok adatainak bevonásával. A tanulmány a változás lefolyását nemcsak a magyar, hanem több nyelv párhuzamos átalakulási soraival is jellemzi, sőt egyes esetekben – mivel a jelenség végső formájában (*az egészen*) leginkább Erdélyben és Moldvában figyelhető meg – akár közvetlen román hatás is erősíthette az átalakulást.

Dér Csilla a magyarban jelen levő inszubordinált mellékmondatok keletkezésének kérdésében részben a keletkezési időre kíváncsi, másrészt arra, hogy az adott mondat szerkesztés kialakulására mely elméleti megfigyelés jellemző inkább: az ellipszisteória, mely szerint mindig kinyomozható egy főmondat, melynek egykori alárendeltségéből a „hogy”-gyal kezdődő mellékmondat kiszakadt, vagy a kooptációs teória, mely a pragmatika felől közelíti meg a kérdést, s amely szerint ezen mondatok létrejöttét a kontextus segíti elő. A tanulmány konkrét vizsgálata a pozitív és negatív érzelmet kifejező függetlenedett mellékmondatokra terjed ki. Több nagy korpusz adatainak számbavétele után az első függetlenedett példa 1780-ból adathozható. A keletkezés módjáról a tanulmány nem ad egyértelmű választ: az idéző és példaadó főmondatok melletti megjelenés az ellipszishipotézis mellett szól, az erős élőnyelvi jelleg azonban a kooptációs elképzelést is lehetővé teszi.

Dömötör Adrienne a vonatkozó névmás előtagos és előtag nélküli formáinak versengését tanulmányozta. A dolgozat kérdésfeltevése: az újító formák elterjesztésében melyik regiszter (élőnyelvi, könyvnyelvi, bibliafordítás) a leginkább tevékeny. A szerző meggyőző erővel fejti ki, hogy a bibliafordításokban az újító készség erősebb a másik két regiszternél. Nemcsak adathozható a valóságot, hanem felteszi a Miért? kérdését is, és válasza: „a választékosabb stílus, a tudatosabb nyelvhasználat nyitottabb az innovációra, mint az élőnyelv. A vizsgált regiszterek közül a bibliaké rendelkezett a legnagyobb befolyásoló erővel”, így meg is indokolja az újító formák terjedésének legfontosabb összetevőjét, vagyis az íghirdetésnek a tömegek nyelvhasználatára befolyásoló hatását.

A görögből induló areális nyelvi hatásnak látja a főnévi igeneves szerkezet redukált kötőmódú mellékmondatokkal való felváltását a magyarban É. Kiss Katalin.

Megjelenése nem párhuzamos kialakulás az egyes balkáni nyelvekben, hanem lassú behatolás, terjedés. Ezt mutatja a magyarban meglévő folyamat tanulmányozása is: a *kell* és a *szabad* mellett egyéb igék (*lehet, szeret, akar*) után is lehetséges a redukált kötőmódú mellékmondat a moldvai magyar nyelv egyes nyelvjárásaiban, továbbá másként ítélik meg a szerkezetet a budapesti és a kolozsvári beszélők.

Farkas Imola Ágnes az *egyed* áltárgy kronológiáját és szerepét vizsgálja. Megállapítja, hogy az *egyed* az (aspektuális) belső tárgy szerepét tölti be a magyarban. A középmagyar korban jelenik meg, az újmagyar korban terjed el. Az újabb magyar korra használata nagyon gyakorivá válik, és ekkor megjelennek a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak is. Mivel mind az igekötők, mind az áltárgyak telikusságot fejeznek ki, hathattak az igeidő-rendszer egyszerűsödésére.

A Nyelvtudományi Intézetben létrehozott nagy adatbázisok alapot adtak az ómagyar és a középmagyar kor nyelvtani jelenségeinek részletes tanulmányozásához, s ez által a grammatikai kutatások megújulásához. Halász Dávid dolgozata az adatbázisokon alapulva statisztikai módszerrel vizsgálja meg és mutatja be a múlt idők kifejezésére az ómagyar és a középmagyar korban alkalmazott formákat, grafikonok segítségével láttatva ezek számbeli alakulását, egymáshoz való viszonyát.

Halm Tamás a *majdnem* és a *szinte* határozószókat vizsgálja. Azt mutatja be, hogy a szinkroniában a két szó többnyire azonos értékű, de vannak olyan környezetek, ahol nem stilisztikai variánsként fordulnak elő. A különbség alapja történeti, állítja a tanulmány, bemutatva a két szó grammatikalizációs folyamatát, melynek eredményeképpen a *majdnem* episztemikus bizonytalanságot fejez ki, míg a *szinte* skaláris bizonytalanságot.

Karácsonyi Krisztina terepi környezetben rögzítette a lovári nyelvjárás adatközlői által produkált *ehe* felkiáltást, melyet a szerző diskurzusjelölőként határoz meg. E meghatározást erősíti, hogy az adott szó használatát erős gesztikuláció kíséri, és hogy jelentését leginkább a magyar *nézd!* diskurzusjelölővel lehet visszaadni. A szerző az *ehe* illetően alkalmazását levezethetőnek tartja a domari nyelvben megtalálható *aha/uhu, ihi, ehe* mutató névmások grammatikalizációjából.

Nagyivű tanulmányában Varga Mónika a következményes/következtető funkciók eredeti magyar szövegekben való megjelenését és elterjedését a középmagyar korszak egyfajta innovációjának tekinti. Az igenév ilyen szerepben manapság is aktívan használatos, és rendszeres alternatívája a finit változatnak, míg a középmagyarban szintén terjedő feltételes és megengedő funkciók mára többé-kevésbé visszaszorultak, illetőleg más változási irányokhoz kapcsolódtak.

A kötet tanulmányait Bérces Katalinnak az elmúlt 12 évre történő vizsgálatainak zárja, összegezve az eddigi törekvéseket és megjelölve a továbbhaladás útját az „és” jegyében.

Jelen kötet elérhető a következő címen: btk.ppke.hu/elmeleti-nyelveszet-tanszeki-kiadvanyok, és remélhetőleg minél előbb az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtár szolgáltatásában is.

Hegedűs Attila

„Az egészen ott voltunk” – az *egész* grammatikalizációja

Bende-Farkas Ágnes

1. Bevezetés

Ennek a munkának a kiindulópontja az Erdélyben és a Moldovában előforduló *az egészen*, amely a standard *mind*, *mindnyájan* szinonimájaként használatos, és amely nem része a sztenderd regiszternek.¹

(1) *Megérkeztünk az egészen*

A cikkben megmutatjuk, hogy *az egészen* egy hosszú grammatikalizációs folyamat végállomása. Ez a folyamat több nyelv történetében, illetve a latinról az újlatin nyelvekre történő átmenet esetében is adatolt: egy ’egész’, ’teljes’, ’ép’ jelentésű melléknév ’mind’, ’minden’ jelentésű operátorként értelmeződik újra (Haspelmath 1995). A magyar *egész* történetében két tényező érdemel kitüntetett figyelmet: 1. Az *egész* melléknév mellett a belőle képzett határozószók is (*egészben*, *egészen*, *egészlen*) aktív szerepet játszottak a grammatikalizációs folyamatban. 2. Az *egész* grammatikalizációja számos ösvény mentén zajlott. Ezek a folyamatok nem korlátozódtak Erdélyre és Moldovára: a legtöbb változásnak legalább a kezdeti szakasza az egész magyar nyelvterületre jellemző.

Az *egész* grammatikalizációs útvonala kezdetének az nevezhető, amikor kollektív vagy absztrakt entitást jelölő főnévhez társul (’teljes’ értelmezéssel). Ez az egész nyelvterületre jellemző, az ómagyar kortól kezdve:

(2) *En kedeeg azt mondom **mind egez** embori nemzetnek kepeben* (Piry-h.)

A XVII. század első felétől adatolható Erdélyben az *egész* és a megszámlálható főnevek kapcsolata. A (3)-as példában található *az egész* már determinánsnak

Balogné Bérces Katalin – Hegedüs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakronia 4*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 11–29.

¹ Az erdélyi sztenderd normatudat szerint *az egészen* kerülendő. Érdekes módon az azonos szerkezetű *az összesen* viszont elfogadhatónak minősül (l. még Schvarcz 2019).

nevezhető, és a *minden* vagy *az összes* szinonimájának tekinthető. A moldvai nyelvváltozatban és az erdélyi nyelvjárásokban ma is találkozni a determinánsi szerepű, megszámlálható főnévhez járuló *az egész*-szel.

- (3) *Az Egez Istallokott zekerzentt* vgy *Czinaltassa hogy mind Egy vegb(en)*
legyen (Bethlen Gábor utasításai, 1623; EMSzT)
- (4) a. *Az egész politikus szereti a pénzt* (ÁN, Csángó workshop, NyTI)
b. *Én megmutatom az egész ruháinkat* (Diószegi 2002: 96)

A (3) és (4) alatt példákban bemutatott szerkezet és a neki tulajdonított értelmezés megjelenésével az *egész* hivatalos története lezártnak tekinthető. Az, hogy az *az egész* felveheti a számnevekhez, determinánsokhoz járuló *-n* ragot, voltaképpen csak logikus következménye egy korábbi grammatikalizációs folyamatnak.

A melléknév → determináns átmenettel párhuzamosan azonban az *egész* határozói használata is figyelmet érdemel. Az alábbi példa Erdélyhez kötődik ugyan, de a jelenség az egész nyelvterületre jellemző.

- (5) *egészen 's nem csak rész szerint veszünk el*
(1659 Borb II; követi jelentés Konstantinápolyból; EMSzT)

Az *egész* grammatikalizációjának újabb, harmadik útvonalát az jellemzi, hogy átveszi az ómagyar kori *mind* helyét bizonyos ontológiai kategóriájú kifejezéseknél (tér, hely, idő, események vagy skálák fokozatai). Ez a csere az egész nyelvterületre jellemző. Azaz, a (6)-oshoz hasonló esetekben a mai magyarban a *mind* helyett (*az*) *egész* vagy *egészen* szerepel:

- (6) *az ev kjaltassok mjnd menyozzagiglan fel halljk vala* (MargLeg 41v)

Az *egész* grammatikalizációja tehát több útvonal mentén zajlott, ami új vonás az eddigi „egyvágányú” elméletekhez képest. Ezek a folyamatok az egész nyelvterületen legalábbis megindultak – ami erdélyi és moldvai specialitás az *az egész* determinánsi használata megszámlálható főnevekkel, és az *-n* raggal való ellátása.

A dolgozatban az 'egész' jelentésű szavak grammatikalizációs modelljének bemutatása (3. rész) után bemutatjuk a magyar *egész*re és a belőle képzett határozószókra vonatkozó adatokat (4. és 5. rész). Az 6. részben felvázoljuk a grammatikalizációs útvonalakat, majd felvetünk néhány nyitott kérdést.

2. Előjáróban: *az egészen ott voltunk*

Az *egész* grammatikalizációjának talán a legszembetűnőbb jele a modális-esszivi-szintű raggal ellátott *az egészen*, amely az erdélyi és a moldvai magyar beszédet, a spontán beszédet rögzítő szövegeket (interjú, oral history), és újabban az internetes regisztert jellemzi.

Az egészen a mind, mindnyájan, mindannyian szinonimájának tekinthető. Az itt bemutatott példákban *az egészen* egy, a diskurzusban korábban bevezetett kollektív entitásra utal vissza, mint a (7)-es vagy a (8)-as példában, vagy egy deiktikusan adott csoportra vonatkozik, mint a (9)-es példa esetében.

- (7) *Amikor Brassóba értünk, harminc–negyven fős csapat lettünk... Este a szentgyörgyi vonaton egy fülkében ültünk az egészen.*
(Gergely Edó blogja, edo.transindex.ro, 2012. május 3.)
- (8) [A Szomszédnéni főkolomposai] *ők Peti, Robi és Tomi, és az egészen egy kis szobában laknak.*
(A Szomszédnéni Produkciós Iroda ismét támad, transindex.ro, 2002. március 7.)
- (9) „Olyan jó érzés, hogy *az egészen* együtt vagyunk!” *súgta oda egy távolabbról érkező munkatárs.*
(Riport egy munkahelyi ünnepségről, szekelyhon.ro, 2015. október 26.)

Az alábbi felvidéki példa mutatja, hogy *az egészen* nem kizárólag erdélyi vagy moldvai specialitás. (Egyelőre ez az egyetlen nem erdélyi vagy moldovai adat.)

- (10) *Nagymama oszt viszajöt karácsonykor is, it ültünk az egészen.*
(L. Juhász 2002: 160)

Az *-n* rag számnevekhez, determinánsokhoz járul:

- (11) *Hárman/A legtöbben/Valamennyien énekeltek.*

Az *-n* ragos kifejezéseknek élő individuumokra kell vonatkozniuk, és csak alanyi szerepük lehet (kivéve, amikor predikatív helyzetben fordulnak elő).

- (12) a. ???*A polcon a könyvek **hárman** voltak.*
b. ***Hárman** megbuktak.*
c. **A tanár megbuktatott **hárman**t.*

A szakirodalomban nincs egyetértés sem az *-n* rag státuszát, sem a szemantikáját illetően. Csirmaz–Szabolcsi (2012) szerint a számnevekhez járuló *-n* azonos a módhatározó ragjával (az *-n* tehát alulspecifikált lenne). Ugyancsak Csirmaz–Szabolcsi (2012) szerint az *-n* kvantorból predikátumot állít elő. Az alábbi példában a *hárman* illetve a *sokan* az alanynak egy bizonyos tulajdonságot tulajdonít.

- (13) *A diákok **hárman/sokan** voltak.*

Schvarcz (2019) szerint az *-n* rag úgynevezett modális-esszivijszi rag, amelynek bemenete egy mennyiség (illetve, egy halmazok közötti reláció), kimenete pedig az adott számossággal (illetve tulajdonsággal) rendelkező kollektív individuum.

(14) *Hárman* eljöttek, *ötten* pedig otthon maradtak.

Ennek a munkának a keretében nincs mód sem e két javaslat részletes egybevetésére, sem pedig saját javaslat kidolgozására. A továbbiakban az *-n* ragot modális-esszivijszinak fogjuk tekinteni, és azt a jelentését tekintjük elsődlegesnek, amely egy mennyiségnek (illetve relációnak) megfelelteti a kontextuálisan neki megfelelő kollektív individuumot.

Az *-n* modális-esszivijszi ragnak a diakrónia szempontjából releváns tulajdonsága, hogy számnévhez, illetve determinánshoz járul. Az *egész* grammatikalizációját illetően tehát az a predikció tehető, hogy az *egész*-nek determinánshoz kellett újraértelmeződnie ahhoz, hogy ezt a ragot egyáltalán felvehesse.

3. Az *egészből mind*: egy diakrón tendencia

Haspelmath (1995) szerint az *All* ('mind') értelmezésű operátorok több nyelvben visszavezethetők egy 'teljes', 'egész', 'ép' jelentésű melléknévre. A latin *totus* 'egész' utóda például az újlatin nyelvekben 'mind', 'minden' jelentésű operátor. A fordulópontot Haspelmath szerint az jelenti, amikor a *totus* leszármazottja többes számú főnévhez járulva már nem azt jelenti, hogy 'egész'. A (15) alatti latin példában a *tot(a)* melléknév jelentése 'egész', még a (15b) alatti mondatban is, ahol többes számú főnévhez járul. A (16) alatti román példákban a többes számú főnévhez járuló *toți-toate* már azt jelenti, hogy 'minden', 'mindegyik'. A (16a) alatti főnévi kifejezés többes számú megfelelője tehát nem a (16b), hanem a (16c), amely az *întreg* 'egész' melléknévet tartalmazza.

(15) a. *cui senatus tot-am re-m publica-m commiserat*(latin)
akinek szenátus egész-ACCdolog-ACC közös-ACC rábízta
'akire a szenátus az egész államot rábízta' (Cic.Mil. 23, 61)

b. *Pervigilat noct-es tot-as*
Virraszt éjszaka-ACC.PL egész-ACC.PL
'Egész éjszakákat átvirraszt' (Plaut.Aul. 1,1, 33)

(Haspelmath 1995: 365 [1a–b])

(16) a. *Toat-ă noapte-a* (román)
Egész-FEM éjszaka-DEFART.FEM.SG
'Egész éjszaka'

b. *Toat-e nopt-i-le*
Minden-PL.FEM éjszaka-PL-DEFART.FEM.SG
'Mindegyik éjszaka'

- c. *Nopt-i* *întreg-i*
 Éjszaka-PL egész-PL
 ’Egész éjszakák’ (Több éjszaka egész időtartama)

A *totus* evolúciójához hasonlóan az ógörög *hólos* ’egész’ leszármazottja az újgörögben *ólos* ’mind’:

- (17) *hólēn tēn hēméran* *hólous oíkous* (ógörög)
 egész a nap egész családok
 ’egész nap’ ’egész családok’
 (Haspelmath 1995: 365 [3])

- (18) *óli tí méra* *óla tá spítia* (újgörög)
 egész a nap mind a házak
 ’egész nap’ ’az összes ház’
 (Haspelmath 1995: 365 [4])

A mai német nyelvben is megfigyelhető egy hasonló grammatikalizációs folyamat: ha a *ganz* ’egész’ melléknév többes számú főnévhez járul, akkor átértelmezhető ’mind’, ’minden’ jelentésű kvantorként. A (19) alattihoz hasonló példák nem tartoznak a nyelvi sztenderdhez, de az általunk megkérdezett anyanyelvi beszélők érthetőnek minősítették őket.

- (19) a. *Wer hat denn die ganz-en Punkt-e hier gemalt?* (német)
 Ki PERF.AUX hát a.PL egész-PL pont-PL ide festett
 ’Ki festette ide mindezeket a pontokat?’
 b. *Die ganz-en Tasse-n sind verschwunden!*
 A.PL egész-PL csésze-PL PERF.AUX eltűnt
 ’Az összes csésze eltűnt!’ (Haspelmath 1995: 366 [6a–b])

A fordulópontot Haspelmath és az általa ismertetett adatok tanúsága szerint az jelenti, amikor a melléknév/operátor többes számú alakja többes számú főnévhez járul, és melléknév helyett kvantorként értelmeződik. Azaz nem a főnév jelöletének valamely tulajdonságát fejezi ki, hanem végigfut a főnév jelöletének megfelelő halmazon, úgy, hogy a halmaz minden elemére igaznak kell lennie a mondat állítmányi részének.

- (20) Latin: *noctes totas* ’egész éjszakák’
 Francia: *toutes les nuits* / Román: *toate nopțile* ’mindegyik éjszaka’

A magyar nyelvben a jelzői szerepű melléknévnek nincs többes száma; sőt, determinánsok után a főnév sincs többes számban, kivéve a történeti vagy nyelvjárási adatokra jellemző ingadozásokat (*minden katona – minden katonák*). A változás megtörténtét tehát jelezheti ugyan többes számú főnév jelenléte, de (különösen

frissebb adatoknál) az egész mondat jelentéséből lehet következtetni arra, hogy *az egész* 'mind', 'az összes' jelentéssel értendő.

(21) *az egész istálló(k)*

A Haspelmath által tárgyalt grammatikalizációs folyamatok kiváltó okait nem ismerjük. A mai német nyelvben megindult spontán folyamat feltehetőleg belső fejlemény. A magyar *egész* esetében azonban felmerülhet a román hatás kérdése, a román *tot-toți* jelenléte és potenciális analógiás hatása, valamint az erdélyi és a moldovai beszélők kétnyelvűsége miatt.

Az ómagyar kori adatok azt mutatják, hogy az *egész* grammatikalizációjának kezdeti szakaszai az egész nyelvterületet jellemzik. Ezekben a szakaszokban, ahogyan a 4. és 5. részben látható lesz, az 'egészséges' jelentés mellett megjelenik a 'kollektív vagy absztrakt entitás egésze' értelmezés is, amihez a további diskurzusban disztributív olvasat járulhat. Az *egész*-ből képzett határozószók 'egészségesen' jelentése mellett megjelenik a 'teljes egészében' értelmezés is. A román nyelv tehát legfeljebb elősegítette a további szakaszok megjelenését ennek a folyamatnak a során, és megerősítette az *az egész* determinánsi használatát megszámlálható főnevekkel (azaz *az egész istállók*, *az egész politikus* alakú főnévi csoportok román hatásra őrződhetnek meg a mai erdélyi, moldovai beszélőknél). Ezt a hipotézist erősítik a 4. részben bemutatott, Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régióból származó adatok, ahol a román nyelvi hatás feltehetően gyengébb volt, mint Erdélyben vagy Moldovában.²

4. Az egész a magyar nyelvtörténetben

4.1. Kódexek, levelek

4.1.1. Melléknevek

A TESz szerint *az egész* eredeti jelentése 'egészséges' (Benkő 1967):

(22) *De mert akoron **egesz** barátok es betegek nagy vjgasagual elnek uala*
(JókK 91)

Az ómagyar korban megjelenik már a 'teljes', 'összes', 'egy kollektív individuum egésze' értelmezés (ugyancsak a TESz szerint):

(23) *En kedeeg azt mondom **mind egész** embõri nemzetnek kepeben...* (Piry-h.)

² A cikk végső változatának megírásakor fedeztük fel, hogy a nagyváradi születésű Pázmány Péter írásaiban is megtalálható *az egész* mint megszámlálható főnevek determinánsa. Itt csak jelezzük ezt a megfigyelést, következményeit érdemben tárgyalni nem tudjuk.

(i) *a. azt nemcsak a láthatandó ekléziárúl kell érteni; hanem **az egész** választottakrúl...*

(Pázmány 76.o.)

b. *Kitetszik **az egész** egyházi históriák ... folyásából*

(Pázmány 270. o.)

Az ómagyar korban íródott levelekben is megjelenik a kollektív individuumot jelölő főnévhez járuló *(az) egész*. Újdonságot jelent, hogy az első, kollektív értelmezésű előfordulás után a szövegben megjelenhet a disztributív olvasat, a korábbiakban bevezetett kollektív entitás részei fölötti kvantifikációval.

(24) *Ez level adassek barthvan az egress tanacznak nekem vraymnak ess somsj-dimnak.*

(Levelek, 1530, Tarczay János a bártfai tanácsnak. 94. levél)

4.1.2. Határozószók

Az *egész*-ből képzett határozószók jelentése is változást mutat: az *egészen* eredeti jelentése 'egészségesen', ahogyan a (25) alatti példából is látható. (A (25)-ös mondat diskurzuselőzménye: Szent Margit látja a templomban összegyűlt rengeteg beteget, és így szól magában:)

(25) *halat adok az en teremtemnek ... engemet egezen teremtet. es mjnd ez may napyk egezen fel neuelt.* (MargLeg 30r/59)

Az *egészen* előfordulhatott 'teljesen', 'maradéktalanul' értelmezéssel is. A (26) alatti mondat egyik olvasata szerint az *egészen* a víz két partja közötti szakaszra vonatkozik. A másik olvasat szerint az *egészen* frater Bernald állapotára vonatkozik: az angyal épségben vitte át a vízén.

(26) *(az angyal) kezett foguan frater Bernaldot zemnek egy pýllontasaban az vyznek mas felere egezen uette.* (JókK 19)

Az *egészlen* határozószó jelentése 'egészen', 'teljes egészében'.

(27) *Mert nem csak tjedet beusegest adad es cristusnak zerelmjert egezen el oztad...* (JókK 24)

(28) *(a vitatott vagyomból) farkas vram Rezedeth Belewlew kj wegjed, es Thjzthan Egezen lossonczj Isthwan wramnak Bjrnja Engegyed* (Levelek, 1540, Ítéletlevél Losonczy István és Csapy Farkas perében, 201. levél)

A (27) alatti mondat fontos jellemzője, hogy a határozószó nemcsak az adakozás eseményére vonatkozhat, hanem magára a tárgyra is. (Ugyanezt láthatjuk a később keletkezett levél szövegében, a (28)-as példában.) Pontosabban, ha igaz, hogy valaki teljesen, egészen szétosztotta a vagyont, akkor igaz az is, hogy a teljes, az egész vagyont szétosztotta. Azaz, az eseményre vonatkozó olvasatnak logikai következménye a tárgyra vonatkozó olvasat. Feltételezésünk szerint az *egész* melléknév jelentésváltozását megerősítette a belőle kialakult határozószók változása.

4.2. Erdély, a XVI. század második felétől

4.2.1. Az egész mint determináns

Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (EMSzT) az *egész*-nek nem kevesebb, mint nyolc értelmezését különíti el.³ Az *egész* grammatikalizációjának egyik állomását jelenti a '(hiánytalan) közösségnek vett/tekintett' értelmezés. Az ide tartozó példákban ugyanis az *egész* kollektív individuumot jelölő főnevekhez járult, kollektív olvasattal. A szöveg folytatásában azonban ugyanazon kollektív individuumra vonatkozhatott disztributív olvasat is.

- (29) a. *egyiz waros kypyben paranchiolattal hywanak mynket* (Dés DLt 184)
 b. *Teczet eo kegmeknek egez warossul hogy semmy wetast (újítást) ne(m) kellene chyelekedny ...* (1579, Kv TanJk V/3 189b)
 c. *myg mynd az egiz nima az patociak es poliakek rizire fel ozlana* (1579, Néma SzD; Told. 31/1)
 d. *Megh ertettek eo kgmek egesz varosul biro vramtol be gyelolesnek okat* (1579 Kv; TanJk I/1. 404)

Az erdélyi levéltári adatok szerint a XVII. század elejétől kell számolni az *egész* 'mind', 'minden', 'az összes' jelentésével. A példák szerint ebben az értelmezésben az *egész* többes számú megszámlálható főnevekhez járult. Ugyanebben az időszakban válhatott kötelezővé a határozott névelő az *egész* előtt. (A (32a) példában a *csaknem* módosító jelenléte megőrizhette a korábbi, névelőtlen alakot.)

- (30) *Az Egez Istallokott zekerzentt vgy Czinaltassa hogy mind Egy vegb(en) legyen* (Bethlen Gábor utasításai, 1623; EMSzT)
- (31) a. *nem vgy mint annak elötte, hanem ruttyat gyalazatos azokkal, az egesz Iffiu Mestereket illetuen* (1639/1650; Kv; ÖCJk)
 b. *mindnyaja(n) az egesz Atyafiak kepekb(en) azon Testamentumnak minden reszeiben contradicalnak* (Kv; TJK VIII/11. 112)
 c. *az szüretre hunak oda alá mind az egesz Atyafiak* (1681 Körtvélyfája MT; Bál 1)
- (32) a. *ittenis azonn nyavalya annyira el hatalmazott, hogy tsaknem egesz Városi Embereink Cselédestől abban fetrengenek* (1730 Kv; Ks)
 b. *az egesz véreket [rokonokat] legitime meg kinaltatta (h)ogy vegyék meg, mert... közelebb akar magának venni (birtokot)* (1733 Ap. 4 Apor Péter lev.)
 c. *Ha az erdélyi főgenerális elesett, az erdélyi egesz vármegyéket az fejérvári főispán igazgatta harczon* (1736 MetTr 411)

³ Az EMSzT az *egész*-nek ezeket az előfordulásait a melléknév kategóriájába sorolja, jóllehet ezek közül ma több alosztály is determinánsként elemződnék.

- (33) a. *Kereszturi Krisztina Kis Asszony vévé maga részére az mostani Curia(na)k Nap nyugot felöll való részét **Egész** rajta lévő épületekkel*
(Náznánfv. MT; Berz. 13. IV/1)
- b. ***Ezen** eddig describált **egész** épületek ... alnak készülendő félben vakolatlan in Ruderibus*
(1746 Branyicska H; JHb LXXI 2. 23)

Mikes Kelemen írásaiban is megjelenik a 'minden', 'összes' értelmű *az egész*. Az alábbi példák a Törökországi levelekből valók. Figyelemre méltó a (34b) példa, ahol a *mind egészen* jelentése 'összesen'. A (35c) példa érdekessége, hogy *az egész* megszámlálható és kollektív individuumot jelölő főnévvel egyaránt előfordul benne (*az egész attyák, az egész szerzet*).

- (34) a. *már el küldöttének oda, kik szállásokat foglallyanak, **az egész** bujdoso magyarok számára*
(Mikes 25.o.)
- b. ***mind egészen** 220 rab vonta a gallyát*
(Mikes 26.o.)
- (35) a. ***az egész** bujdoso magyarok itt vannak, kinek kinek itt vagyon el hintve a kenyere*
(Mikes 27.o.)
- b. ***az egész** szállásaink a város széllyin vannak, csak egyet lépem, már a mezőn vagyok.*
(Mikes 27.o.)
- c. ***az egész** attyák azt itélék, hogy **az egész** szerzetet el kel szélyezteni. És jóságokat el kel venni*
(Mikes 68. o.)

4.2.2. Az egész-ből képzett határozószók

Az EMSzT szerint *az egész* látható rag nélkül is lehetett határozószó. Ilyenkor térbeli vagy időbeli szakaszok teljességére vonatkozott:

- (36) a. *az en buzamat **mind egez uegigh** az brózdaja(n) el arattuk*
(1635 Mv; Mv Lt 290. 46b)
- b. *semmi (eső) nem volt **egész** szent Márton napig*
(1580 ETA I, 35BS)
- c. ***egész** tél~~ig~~ mind tarta a pestis*
(1653 ETA I, 146 NSz)

Az *egészben* határozószó az adatok szerint azt jelentette, hogy 'teljesen':

- (37) a. *egy arkosnak a negyedit **egészben** beirta*
(1736 MetTr 366)
- b. *Romlásban vagyon **egészben** a kis ekléziácskában a templom*
(1755 Unoka MT; ETF 107.24)

A (37a) mondatban a 'beír' ige inkrementális tárgyat vonz, ezért a határozószó az eseményre és a tárgy jelöletére egyaránt érthető. A (37b) mondat esetében is két olvasatról lehet szó: a romlás teljességéből következik a templom egészének le-romlása.

Az *egészen* határozószó 'mindenestül', 'teljesen', 'egészében' értelmezésben volt használatos. Emellett a tárgyorientált olvasatok megléte is jellemzi ezt a kifejezést.

(38) *egészen* 's nem csak rész szerint vesziünk el
(1659 Borb II; követi jelentés Konstantinápolyból; EMSzT)

A (38)-as mondat jelentése: egy adott közösség teljesen elpusztul, tehát minden tagja el fog pusztulni, kivétel nélkül („nem csak rész szerint”).

(39) a. *ha pedig nem tselekedne egészen meg vehessük rajta az tizen harmadfel forintot* (1682 Sz Jk 171)

b. *mind egészen papista az Falu a huva valo ő*
(1772 Kőbölkút K; Bet. 6. Clara nobilis Georgii Kolosvarj conc. (53) vall.)

(40) *Balasi Peter allattya hogj néki Apja Az Szekerből és holmi házbeli eszközből részét egészeszen ki nem adta* (1701 Kissolymos U; Blev.)

A (39a) mondat esetében a tárgyorientált olvasat (a kérdéses összeg egészét megvevesszük) az eseményorientált olvasat következménye. A (39b) mondatban a *mind egészen* egy kollektív entitásra, a falura (pontosabban, a falu lakosságára) vonatkozik, az értelmezés pedig disztributív: minden egyes lakos papista.

Az *egészen* individuumorientált olvasata lehetett alulspecifikált: az alábbi példában az eseményorientált olvasat ('az egészen Dést, a kizárólag Dést illető levelek') mellett két individuumorientált olvasat is megkülönböztethető. Az egyik szerint a Dés város egészét (és vele minden lakosát) illető levelekről van szó. A másik olvasat szerint az összes, Dést illető levélről van szó.

(41) *Nemes Des Varossat egiszszén illető Levelek(ne)k számok ekkipen vadnak...*
(17. sz. vége, Dés; DLt 509)

A következő mondat individuumorientált olvasata nagyon közel áll a mai Erdélyre és Moldovára jellemző, modális-essziviuzsi *az egészen*-hez, jóllehet a két *egészen* szótári jelentése igencsak eltérő. Feltételezésünk szerint a (42)-eshez hasonló esetek segítették a modális-essziviuzsi *az egészen* megjelenését.

(42) *az orzag gülesere avagy tiszt uramek, vagy v(a)r(me)gye követi Le vigyek az Levelekett egiszszén* (1682 Felőr SzD; Ks 21. XVII. 12)
Mai magyar: (A követek) elmentek az országgyűlésre **az egészen**.

A középmagyar kori *az egész*-re jellemző tehát a kollektív individuumokkal való előfordulás, valamint Erdélyben a 'minden', 'az összes' értelmezés jelenléte megszámlálható főnevekkel. Kollektív individuumokkal, anyagnevekkel vagy elvont jelentésű főnevekkel *az egész* napjainkban az egész nyelvterületen megtalálható.

A determinánsi *egész* megszámlálható főnevekkel gyakorlatilag csak Erdélyben és Moldovában adatolt.

A melléknév → kollektív individuumok kvázi-determinánsa → atomok halmazának determinánsa átmenet jelenti *az egész* csaknem teljes grammatikalizációs folyamatát. Az utolsó, a középmagyar korszakban nem adatolt szakaszt *az egész* determináns modális-esszivi ragoz alakja képviseli.

Ami *az egész*-ből származó határozószókat illeti, megfigyelhetjük az *egészen* individuumorientált olvasatait, valamint a térbeli, időbeli kifejezésekkel való társulást.

4.3. Példák a mai nyelvhasználatból

A továbbiakban *az egész* és társai XX–XXI. századi (utó)életét mutatjuk be, először moldvai, majd erdélyi példákkal, valamint néhány magyarországi példával, ami jó alkalom, hogy felhívjuk a figyelmet a nyelvjárások közötti szemantikai különbségekre.

4.3.1. Moldvai példák, XXI. század

A moldvai regionális nyelvváltozatból vett példák forrása a Romániai Magyar Pedagógusok Szövetsége honlapja (rmpsz.ro, azon belül is a csángó oktatási programra vonatkozó oldalak), valamint az MTA Nyelvtudományi Intézetében 2013-ban megrendezett Csángó workshop dokumentumai és hanganyaga.

Az első példák között találunk determinánst megszámlálható főnévvel, a determinánsi *az egész*-re visszamenő főnévi csoportot, valamint modális-esszivi alakot.

(43) *szombaton az egészen mentünk haza* (Bálint Péterke, Lészped)

(44) *Szerdán csináltunk csapatokat hat-hat gyermekből, és az egész csapatok tanultak, hogy ostorozzanak, húzzanak (lőjenek) a nyílval, késeket üssék belé a földbe* (Bálint Anna Júliánna, Lészped)

(45) *Szombaton elmentünk haza. Megpusztiltuk az egészet és mondtuk, hogy találkozzunk jövőben.* (Bálint Anna Júliánna, Lészped)

2013. márciusában az MTA Nyelvtudományi Intézetében kétnapos műhely keretében találkozott az MGT Sz projektum kutatócsoportja két moldvai adatközlővel (ÁN-vel és GyB-val). Az alábbi adatok a velük folytatott beszélgetésekből valók.

Az alábbi példákban *az egész* megszámlálható főnevek determinánsa, illetve, a determinánsból lett főnévi csoport. A (48)-as mondatban *az egész* akár lebegő kvantornak is tekinthető (*az egészen* zérus morfológiájú párjának).

(46) a. *Az egész politikus szereti a pénzt* (ÁN, File 2)
b. *z egész politikusnak van autója* (ÁN, File 2)

(47) *Böcsülje meg a z**eg**észet, kit ismer* (ÁN, File 5)

(48) *akkor odagyűltek az **eg**ész* (ÁN, File 3)

A következő példák a determinánsi szerepű *az egész* hatóköri lehetőségeit mutatják. Különösen relevánsak a tagadást tartalmazó mondatok.

(49) a. *Egy fán vot az **eg**ész madar* (ÁN, File 2)

'Minden madár egy fán/ugyanazon a fán volt'

b. *Az **eg**ész fán van egy-egy madar* (ÁN, File 2)

'Minden fán van egy-egy madár'

Az egész-et két módon lehet tagadni: a preverbális *az egész*-et megelőző *nem* a konstituenstagadás esete, a posztverbális *az egész* esetében pedig mondattagadásról van szó.

(50) *Nem az **eg**észnek vót a kezibe éveg* (GyB, File 2)

'Nem mindenkinek volt üveg a kezében'

(51) a. *Nem játszottak az **eg**ésszel, de csak az **eg**ész egy-egyvel* (ÁN, File 2)

'Nem játszottak mindegyikkel, de csak mindenki egy-eggyel'

(A képen minden fiúnál van egy labda, és van egy labda, amelyik nem tartozik senkihez)

b. *Nem vett az **eg**ész egy-egy tíz lejt.* (ÁN, File 4)

'Nem mindenki adott (fejenként) tíz lejt'

Az egész a moldvai nyelvváltozatban tehát megszámlálható főnevek determinánsa is lehet, és az univerzális kvantorokra jellemző módon léphet kölcsönhatásra a mondatban előforduló kvantorokkal, illetve operátorokkal. Emellett ebben a nyelvváltozatban is megtalálható a modális-esszivi *az egészen*.

4.3.2. Erdély, Magyarország, XX–XXI. század

A determinánsi szerepű, *az összes*-sel szinonim *az egész* megtalálható a mai erdélyi beszédben is, jóllehet ritkábban, mint a moldvai nyelvváltozatban, és ritkábban, mint a modális-esszivi *az egészen*. A mai Magyarországról is van két példa (Halm Tamás személyes közlése); ezek arról árulkodnak, hogy *az egész* univerzális kvantorként való használata az egész nyelvközösség számára adott lehetőség.

Az első erdélyi példa egy kollektív inviduumra „alkalmazott”, explicit módon megjelölt disztributív olvasat lehetőségét mutatja. A reduplikált *egy-egy*-nek köszönhetően *az egész rokonság* főnévi csoport mintegy menet közben átértelmeződik *minden rokon*-ná.⁴

⁴ Az (52)-es mondatnak van egy másik olvasata is: *A menyem (időnként) kért egy-egy videót az egész rokonságtól*. Ez a mondat igaz, ha létezik legalább két időpont, amikor a rokonság egészétől kértek

(52) *(A menyem) az egész rokonságtól kért egy-egy videót.*

(Útitárs a Kolozsvár–Budapest vonaton, 2018. nyara)

A többi erdélyi példa forrása Diószegi (2002). Ezek a példák nemcsak a disztributív *minden*-nel való rokonságot mutatják, hanem arról is árulkodnak, hogy az erdélyi *az egész* más vonatkozásban, például az anyagnevek vagy mennyiséget jelölő kifejezések tekintetében is eltér a magyarországi használattól.

Az egész megtalálható a minden, az összes szinonimájaként:

(53) *Mikor az egész Magyar utcai szép hóstáti házakat lebontották, ő kacagott*
(Diószegi 2002: 87)

(54) *Én megmutatom az egész ruháinkat* (Diószegi 2002: 96)

Az utolsó három példában megszámálható főnevek anyagmennyiség jelölőiként értelmeződnek újra:

(55) *Végre Apám elszórta az egész magot* (Diószegi 2002: 55)

(56) *Másnap már kimostam az egész fehér ruhát* (Diószegi 2002: 111)

(57) *felraktuk ott a sötétben jó magasra az egész murkot* (sárgarépat)
(Diószegi 2002: 187)

az egész sárgarépa: az aznap szedett teljes répamennyiség

A fenti példákban a megszámálható főnév átértelmezésének szükséges feltétele a megszámálható közös főnevek jelölétének a magyarra jellemző algebrai szerkezete (Chierchia 1998, Tovena 2003). A *répa* főnév jelölete tartalmazza mind az atomokat (az egyes répákat), mind az atomokból alkotott kollektív individuumokat, míg a *repák* jelölete a *répa* jelölete, mínusz az atomok halmaza. (Az angolban és a németben a *carrot* illetve a *Möhre* jelölete az atomok halmaza, a *carrots*-nak vagy a *Möhren*-nek megfelelő halmaz pedig az atomok halmaza plusz a kollektív individuumok halmaza.) Elvben tehát a nem-erdélyi magyar beszélőknek is rendelkezésére állnak az átértelmezéshez szükséges eszközök, a kérdés ekkor az, miért nem élnek vele. Különösen, hogy a határozott névelővel ellátott, jelöletlen számú közös főnevek (*a répa*) a magyarországi beszélők számára is jelenthetnek anyagmennyiséget. Ahogyan egy bíráló megjegyezte, a mennyiségi olvasat hiányáért az *egész* tűnik felelősnek.

Itt kell megemlítenünk, hogy a megszámálható főnevek atom helyett anyagmennyiségként való értelmezésének megítélése a mai Magyarországon sem egységes. É. Kiss Katalin (személyes közlés) szerint számára (a Tisza–Körös-vidé-

egy videót. A beszélő által ismertett kontextusba (egy bizonyos alkalomra kértek videófelvételeket) nem illeszkedik ez az olvasat, az *egy-egy* tehát a rokonok halmaza fölött disztributál.

ki – keleti – nyelvjárás beszélőjeként) az (57)-es példa elfogadható, de az (55)-ös furcsának minősül. A szintén a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régióból származó Sarkadi Imre Elveszett paradicsom című drámájából származik az alábbi mondat:

(58) *Egyébként azt ne higgyétek, hogy egyedül darálom meg az egész kávé.*
(Sarkadi 1961)

A fenti mondatban kávészemekből álló mennyiségről van szó. A példa érdekessége, hogy a *kávé* mint anyagnév elsődlegesen a folyadékot jelöli, mint megszámlálható főnév pedig a kávébabot (ritkábban a kávécserjét). Ebben a példában is az történhetett, mint az (55)-ös példa esetében a *mag* közös főnévvel.

A megszámlálható főnévhez járuló, determinánsi szerepű *az egész* volta-képpen hasonló problémát vet fel. Az (59)-es, gyermeknyelvi példa mutatja, hogy a magyarországi beszélők grammatikai eszközei között is megtalálható *az egész* mint megszámlálható főnevek determinánsa, legalábbis az alternatív, a gyermek által később feltehetőleg „kinőtt” lehetőségek szintjén. (Ennek a hipotézisnek az ellenőrzéséhez azonban kiterjedt gyermeknyelvi kutatásokat kellene folytatni.) A (60)-as példát, amely budapesti felnőtt lakostól származik, performanciahibának lehet minősíteni, tudniillik azt, hogy az egyes számú kollektív főnév – a *gyülekezet* – helyett a beszélő többes számú, atomos referenciájú főnevet használ (a performanciahiba lehetőségét ennek a kötetnek az egyik szerkesztője is felvetette), de, hozzátehetjük, ennek az lehet az alapja, hogy *az egész* + megszámlálható főnév kombináció legalább latensen adott.

(59) *az egész mindenki, az egész gyerekek* (4 éves, Budapesten született kisfiú;
Halm Tamás személyes közlése, 2019. január 19.)

(60) *Az antifónát először elénekeljük mi, aztán az egész hívek*
(Templomi karvezető Budapesten; magyarországi születésű;
Halm Tamás személyes közlése, 2019. június 2.)

A (60)-as számú példa *az egész hívek* főnévi csoport miatt furcsának minősül a mai Magyarországon. Ha a *hívek*-et kicseréljük *gyülekezet*-re, azaz, kollektív individuumot jelölő főnévre, a mondat elfogadhatóvá lesz. A gond csupán az, hogy a *gyülekezet* és a *hívek* jelentése levezethető egymásból (a *gyülekezet* a *hívek* halmozásának a szuprémuma). A Tisza–Körös-vidéki nyelvjárás itt is megengedőbbnek tűnik.⁵

(61) Diskurzuselőzmény: négy martalóc közül agyonütnek kettőt.
*A borbíró jött volna, de meglátta az egymásra zuhanó martalócokat,
visszafordult hirtelen, és nem azért borbíró, hogy ne váltson gyorsan*

⁵ Az alábbi idézetre É.Kiss Katalin hívta fel a figyelmünket.

az esze: itt már nincs mit tenni, agyon kell verni a másik kettőt is. Mert vagy az egészet, vagy egyet se.

(Szabó Pál 1962: *Ahogy lehet*)

A (61)-es példában *az egész a mindet, mindegyiket, az összeset* szinonimája, és mint ilyen, feltételezi, hogy *az egész* kombinálódhat megszámlálható főnevekkel is. A Tisza–Körös-vidéki és az erdélyi, moldovai adatok egymáshoz való affinitásának feltárása (elsősorban Tisza–Körös-vidéki adatok gyűjtésével) a jövő feladatai közé tartozik.

További munkánk kiinduló hipotézise lehetne, hogy az elvben általánosan hozzáférhető szemantikai műveletek valójában több korlátozásnak, megszorításnak vannak alávetve, mint azt tisztán matematikai tulajdonságaik indokolnák. Ezek a megszorítások régióként változhatnak.

5. Változás mint kicserélődés

Az egész grammatikalizációjának eddig kevésbé tárgyalt dimenziója a *mind*-del történt helycsere. Erre a folyamatra nem is annyira *az egész*-re vonatkozó adatok, hanem a *mind*-nek (pontosabban, a *mind* bizonyos előfordulásainak) a megritkulása hívja fel a figyelmet.

Az figyelhető meg ugyanis, hogy az ómagyar *mind* helyét átvette *az egész* (vagy valamelyik leszármazottja), különösen térbeli, temporális vagy skaláris kifejezések esetében. Az alábbiakban bemutatunk néhány példát, a *mind*-del társuló kifejezés ontológiai besorolása szerint.

A kollektív entitásokat jelölő főneveknél, főnévi csoportoknál a *mind* helyét átvette *az egész*:

- (62) a. *Audiens autem Herodes rex turbatus est, et omnis Hierosoloma cum illo*
(Vulgata, Máté II:3)
- b. *Haluan ke. Herodes kiral' meg zomorottatec mend ihrlm q vèlè*
(Müncheni kódex 8 va-vb)
- c. *Mikoron kedig ezeket halotta vólna Herodes király, meg haborodéc, és egész Ierusalem o vèle*
(Heltai 1561 A3r)

A *mind*-et felváltotta *az egész(en)*, amikor a társult főnévi kifejezés az alábbi ontológiai osztályok valamelyikébe tartozik:

• Változás szakaszai, fokai:

- (63) a. *Idumea kiralanc tètèmit meg egètte mend hamuiglan* (BécsiK 216)
- b. *& a. t̃plom mend földiglèn letq̃rèttètet* (BécsiK 261)

• Skála végpontja:

- (64) a. *mēd* ȝ hozia fvtanac a kisdēdtȝl fogvā mēd annaggi~~clan~~ (BécsiK 38)
 b. [hogy megadassék a tartozás] *mind* mentȝl kisseb fill'eri~~glen~~ (BodK 17v)

• Térben, útvonal végéig:

- (65) a. *az ev* kȝaltassok *mjnd* menyorzagiglan fel hallȝk vala (MargLeg 41v)
 b. *tahat az wtat mind be vontat biboral es barsonial mind* azenteghazi~~glen~~ (LobkowiczK 7)
 c. *Evncky ruhajȝa nemykoron mynd terdig* meg sarosvl vala (MargLeg 26v)

• Idő: Teljes intervallumot jelölő kifejezés:

- (66) *vjsselven mjnd az tellyes napot nagy aytatos sȝralmas jmadsgaban* (MargLeg 7r)

• Idő: intervallum kezdete:

- (67) *mjnden eztendeiben mynd attvl fogva. hog zent margit azzonnac jȝo okos-saga volt...* (MargLeg 6v)

• Idő: intervallum vége:

- (68) a. *ezenkepen al vala mjnd ebedȝg* (MargLeg 5v)
 b. *hanuazo zerdatvl mjnd husvetȝk ciliciomot visel vala* (MargLeg 21r)

A *mind* útvonalat, időintervallumot, skálát (és kollektív individuumot) jelölő értelmezései a mai magyarban többnyire kövületek, zárványok. Az olvasó ellenőrizheti, hogy az ómagyar példák mai magyarra átültetve tartalmazhatják az *egész-en*-t.

A melléknév → determináns átértelmeződés, valamint a határozószók átértelmeződése mellett az *egész* grammatikalizációjának újabb dimenziója a *mind* felváltása volt. A fenti példák mai magyar megfelelőiben az *egész*, *egészen* egyfajta maximalitást jelölő kifejezésként érthető.

6. Összefoglalás helyett; függő kérdések

Jelen cikkben megpróbáltuk bemutatni az *egész* és határozói grammatikalizációs útvonalait.

Az *egész* grammatikalizációját az 1 → 2 → 3 átmenet-sor jellemzi:

1. Kollektív determináns vagy főnévi csoport, amely anyagnevekhez, absztrakt vagy kollektív individuumot jelölő főnévi kifejezésekhez járul ('az egész

arany’, ’az egész város’, ’az egész tanács’, ’az egész család’). Az egész nyelvterületet jellemzi.

2. *Az egész* mint atomokon operáló determináns, illetve kvantoros főnévi csoport, atomi individuumokat jelölő főnevekkel is (’az egész csapatok’, ’az egész politikus’). Magyarország: esetleges (kivéve talán a Tisza–Körös-vidéki nyelvjárási régiót). Erdély: a XVII. századtól.

3. *Az egészen* (’mind’, ’mindnyájan’): Erdély, Moldova.

4. *Az egész* határozóinál az ’egészségesen’ jelentést felváltotta a ’teljesen’ értelmezés, ami események fölötti kvantifikációt vezetett be (eseményorientált olvasat), és amely közvetve individuumok fölötti kvantifikációt is jelentett (individuumorientált olvasat). Az egész nyelvterületet jellemzi.

5. *Az egész, egészen* felváltotta a *mind*-et a temporális, térbeli, vagy skáláris főnévi kifejezések társaként. Ezekben az esetekben időbeli, térbeli szakaszokon, illetve skálákon működő maximalitási operátornak tekinthető. Az egész nyelvterületen megtörtént.

A fenti összefoglalóból kitűnik, hogy: 1) A ma különlegesnek, egzotikusnak tűnő jelenségek lehetnek egy átfogó, az egész nyelvterületre jellemző folyamatrendszer termékei. 2) A jelentésváltozás több, eltérő nyomvonal mentén is történhetett. 3) A jelentésváltozási folyamatok sebessége (vagy mértéke) területileg különböző lehetett. *Az egész* determinánssá alakulása eddigi adataink szerint csak Erdélyben és a csángóknál jutott el a megszámlálható főneveket érintő, disztributív kvantifikációig, illetve a modális-essziviusi rag felvételéig.

Az egész megváltozott értelmezései számos szinkrón szemantikaelméleti kérdést is felvetnek. Az első kérdés az események és az individuumok fölötti kvantifikáció kapcsolata a határozók esemény- és individuumorientált olvasatainak esetében. Reményeink szerint ez a kérdés megválaszolható Champollion (2017) eseményszemantikájának, illetve a plurakcionalitás új elméleteinek segítségével (Beck 2012, Henderson 2011).

Újabb elméleti problémát jelent *az egész*-et tartalmazó főnévi kifejezések átértelmezésének, ezen átértelmezés paramétereinek a „beállítás”: Erdélyben miért jelölhet a *répa* főnév egy egész répamennyiséget? Máshol miért nem? Mi a tulajdonképpeni kapcsolat a kollektív individuumot jelölő kifejezések és azon kifejezések között, amelyek ezen individuumok atomjainak halmazát jelölik?

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom NYTI-beli kollégáimnak, elsősorban Marcel den Dikkennek, Kálmán Lászlónak, É.Kiss Katalinnak és Halm Tamásnak. É. Kiss Katalinnak és Halm Tamásnak külön köszönettel tartozom a példákért és adatokért, amelyeket megosztottak velem. Ugyancsak köszönettel tartozom a FULL (Fino-Ugric Languages and Linguistics) két bírálójának. Köszönet illeti a Nyelvelmélet és diakrónia konferencia hallgatóságát, valamint jelen kötet szerkesztőit és a tanulmány két névtelen bírálóját. Az itt bemutatott kutatómunka az OTKA (MGTSz2, 112057) és az NKFIH (Élvonal, 12991) anyagi támogatásával valósulhatott meg.

Források

- Bécsi kódex: *Bécsi Codex*. XV. sz. középső harmada. (Betűhű átirat és latin megfelelő), közzéteszi: Mészöly Gedeon. 1916. Budapest. (Új Nyelvelméltár, 1.)
- Bod-kódex: *Bod-kódex*. XVI. század első negyede. Bevezetés és jegyzetek: Pusztai István 1987. (1988). Budapest, ELTE BTK. Magyar Nyelvtudományi Társaság. (Régi magyar kódexek 2.)
- Csángó workshop. 2013. MTA NyTI. Hangfájlok és átiratok: <http://www.ny-tud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz/>
- Diószegi 2002: Diószegi Anna 2002. *Életem története. Emlékek a kolozsvári Hóstatról*. Kriterion. Kolozsvár. (adatbank.transindex.ro)
- EMSzT: Szabó T. Attila és mtsai, szerk.: *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár*. Az első négy kötet: 1975–1984. Kriterion. Bukarest. Az egész és leszármazottai: II. köt., 568–72. <http://mek.oszk.hu/08300/08370/>
- Heltai 1561: Heltai Gáspár 1561: *A IESVS CHRISTVS NAC WY TESTAMEN*toma. Kolozsvár. http://omagyarkorpusz.nytd.hu/hu-bible_translations.html
- JókK: *Jókai-kódex*. XIV–XV. század. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi: P. Balázs János. 1981. Akadémiai. Budapest. (Codices Hungarici 8.)
- L. Juhász 2002: L. Juhász Ilona 2002. *Temetkezési szokások és a temetőkultúra változásai a 20. században*. Rudna I. Lokális és regionális monográfiák 2. Lilium Aureum Könyvkiadó. Dunaszerdahely – Komárom. <http://mek.oszk.hu/01800/01846/>
- Levelek: Hegedűs Attila – Papp Lajos (szerk.) 1991. *Középkori leveleink 1541-ig*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- LobkowiczK: *Lobkowicz-kódex*. 1514. Közzéteszi: Reményi Andrea. 1999. Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. (Régi magyar kódexek 22.)
- MargLeg: *Szent Margit élete*. Közreadják: P. Balázs János és mtsai 1990. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. (Régi magyar kódexek 10.)
- Mikes: Mikes Kelemen: *Törökországi levelek*. Mikes Kelemen *Összes művei*, I. köt.: *Törökországi levelek. Misszilis levelek*. Az I. kötet szerkesztője Hopp Lajos. 1966–1989. Akadémiai Kiadó. Budapest. <https://mek.oszk.hu/09000/09000>
- Müncheni kódex: *A Müncheni Kódex 1466-ból*. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt, szerk.: Nyíri Antal. 1971. Akadémiai Kiadó. Budapest. (Codices Hungarici, 7.)
- Pázmány: *Pázmány Péter művei*. Válogatás, szöveggondozás: Tarnóc Márton. 1983. Szépirodalmi. Budapest. Online változat: <http://mek.oszk.hu/06200/06223/>
- Piry-hártya: Katona Lajos, szerk. 1908. *Nyelvelméltár*. 15. köt. Budapest.
- Sarkadi 1961: Sarkadi Imre: *Elveszett paradicsom*. 1961. Online szöveg: <http://mek.oszk.hu/01400/01479/01479.htm#3> Az online kiadás alapjául szolgált kiadás: É.n. Interpopulár Kiadó. Szentendre.
- Szabó Pál 1962: *Ahogy lehet*. Kiadások: 1962. Szépirodalmi Kiadó. Budapest. 2001. Püski. Budapest.

Hivatkozások

- Beck, Sigrid 2012. Pluractional Comparisons. *Linguistics and Philosophy*. 35.1: 57–110.
- Bende-Farkas, Ágnes 2014. From A-quantification to D-quantification: Universal Quantifiers in the Sentence and in the Noun Phrase. In: Katalin É.Kiss (szerk.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax* (Oxford Studies in Diachronic and Historical Linguistics 11). Oxford University Press. Oxford. 83–121.
- Bende-Farkas, Ágnes 2019. ‘The Whole of Us Were There’. A Little-known Grammaticalisation Process in Hungarian. *Finno-Ugric Languages and Linguistics* 8.2: 27–75.
- Benkő Loránd (főszerk.) 1967. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. I. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. (TESz)
- Champollion, Lucas 2017. *Parts of a Whole. Distributivity as a Bridge Between Aspect and Measurement* (Oxford Studies in Theoretical Linguistics 66). Oxford University Press. Oxford.
- Chierchia, Gennaro 1998. Reference to Kinds across Languages. *Natural Language Semantics* 6.4: 339–405.
- Csirmaz, Anikó–Szabolcsi, Anna 2012. Quantification in Hungarian. In: Edward Louis Keenan–Dennis Paperno (szerk.): *Handbook of Quantifiers in Natural Language* (Studies in Linguistics and Philosophy 90). Springer. Berlin/Heidelberg. 399–465.
- Haspelmath, Martin 1995. Diachronic Sources of *All* and *Every*. In: Bach E. és mtsai (szerk.): *Quantification in Natural Languages*. Springer. Berlin/Heidelberg. 363–82.
- Henderson, Robert 2011. Pluractional Distributivity and Dependence. In: Neil Ashton–Anca Chereches–David Lutz (szerk.): *Proceedings of Semantics and Linguistic Theory* 21. GLSA. Cornell U. Ithaca. 218–35.
- Schvarcz, Brigitta 2019. *MOE: Evidence for Nominal Uses of Numerals*. Konferenciaelőadás: ICSH 14, Potsdam.
- Tovena, Lucia 2003. Determiners and Weakly Discretised Domains. In: Josep Quer–Jan Schrotten–Mauro Scorretti–Petra Sleeman–Els Verheugd–Daatze-laar (szerk.): *Romance Languages and Linguistic Theory 2001*. John Benjamins. Amsterdam. 331–46.

Bende-Farkas Ágnes

Nyelvtudományi Intézet

agnesbf@gmail.com

Eltűnt főmondatok nyomában: a pozitív és negatív érzelmeket kifejező és erősítő *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok kialakulásáról a magyarban

Dér Csilla Ilona

1. Bevezetés¹

Tanulmányomban a függetlenedett (inszubordinált)² *hogy* kötőszós mellékmondatok lehetséges kialakulási módjait vizsgálom a magyarban, két típusukra fókuszálva: a pozitív és a negatív érzelmeket visszaadó, illetve azokat erősítő változatokra. A pozitív érzelmeket kifejező és erősítő inszubordinált mondatok közé a **pozitív kívánságok, értékelések, minősítések, (ön)dicséret, bók, az öröm kifejezése**, a negatív érzelmeket kifejezők és erősítők közé pedig többek között a **negatív kívánságok, értékelések minősítések, az átkok, a káromkodások és a felháborodások** tartoznak.

Inszubordinált mellékmondatok alatt olyan jelenségeket értünk, amelyek formailag alárendelt mellékmondatok (erre utal alárendelő kötőszavuk megléte), de önálló, főmondati használatban konvencionizálódtak (vö. Evans 2007: 367). Néhány idegen és magyar nyelvű példán szemléltetve:

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvmélet és diakronia* 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba 31–45.

¹ A kutatást az OTKA K 116217 „Versengő szerkezetek a középmagyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés” című pályázata támogatta.

² Jelen tanulmányban szinonimaként használom az „inszubordinált” és a „függetlenedett” jelzőket a vizsgált jelenség kapcsán, megengedve, hogy különböző változataik a szintaktikai függetlenség eltérő fokán helyezkedhetnek el.

- (1) spanyol: *¡Que pases un buen día!* 'Legyen jó napod!' (Sansiñena 2015)
- (2) német: *Dass ich das noch erleben darf!* 'Hogy ezt még megélhettem!'
(Brdarné Szabó 2006, pozitív érzelem)
- (3) angol: *That this should happen to me (of all people)!* 'Hogy ennek éppen velem kell megtörténnie!'
(Brdarné Szabó 2006, negatív érzelem)
- (4) *Én még mindig a kis csúnyát figyelem, s egyszer csak érdekes dolgot fedezek föl. **Hogy** milyen átszellemült arccal énekel!*
(MNSz2, #227245484, doc#1112, magyarországi, sajtó)³

A *hogy* kötőszós függetlenedett mellékmondatok elhatárolása más *hogy* elemet tartalmazó, önálló vagy annak látszó használatoktól nem mindig egyszerű. Elsősorban a következő változatok ilyenek, mert egyébként inszubordinált mondatok részeként is megjelenhetnek változatlan formában (l. később):

- (5) *Hogy lehet ekkorát hazudni?*
(MNSz2, #93660891, doc#989, magyarországi, személyes-fórum)
- (6) *Hogy gyűlölöm én ezt a jószívűt!*
(MNSz2, #272363787, doc#1457, magyarországi, szépirodalom)

Az inszubordinált esetek körülhatárolására a következő próbák alkalmasak: az (5)-ös mondat esetében a **HOGYAN próba** működtethető: ha 'hogyan' jelentés adható a *hogy* elemnek, akkor az nem vehető inszubordináltnak. A (6)-os mondat esetében pedig a **PLUSZ KEZDŐ HOGY próba**, tehát ha további *hogy* elem helyezhető be a meglévő *hogy* elé, akkor az (még) nem inszubordinált. Ez utóbbi jellemzően az óhajtó *hogy*-használatra igaz, tehát amikor az elem '(mennyire/milyen) nagyon' jelentésű. Mint látható, az (5)-ös és (6)-os mondat sem inszubordinált, de mindkettő azzá alakítható egy plusz *hogy* betételezéssel, mivel inszubordináció mind kérdésekben, mind negatív érzelmek visszaadásában megjelenhet:

- (7) **Hogy** *hogy(an) lehet ekkorát hazudni?*
- (8) **Hogy** *hogy gyűlölöm én ezt a jószívűt!*

Ami a funkcióikat illeti, a beszédaktustípusok (illokúció) és az interperszonális jelentés szerinti szakirodalmi megközelítés a legjellemzőbb, ez alapján szerepük vagy a beszélő–hallgató interakcióval kapcsolatos (interperszonális kontrollt és közvetettséget fejezhetnek ki, udvariasabbak, mint nem inszubordinált válto-

³ Az MNSz2 megjelölésű példák forrása a Magyar Nemzeti Szövegtár 2., részletesebben lásd a 3. fejezetben. Minden korpuszpéldát az összes felhasznált adatbázisból betűhűen, az eredeti helyesírásnak megfelelően közlünk.

zataik, a hallgató befolyásolása a cél; tipikus beszédaktusok: kérések, fenyegetések, figyelmeztetések), vagy pedig a beszélői attitűdökkel függ össze (érzésekkel, hiedelmekkel, vágyakkal; evidenciális és episztemikus jelentéseket hordoznak, tipikusak az emfatikus-érzelmi állítások, a szituációhoz kapcsolódó elköteleződés) (Evans 2007: 387 és kk., Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016: 50–1). Az általunk vizsgált két típus az utóbbiak körébe tartozik.

2. Az inszubordinált mondatok kialakulásáról

A következőkben röviden ismertetjük azokat a legelterjedtebb (számos nyelvre is érvényesnek tartott) elgondolásokat, amelyek az inszubordinált mondatok kialakulásával kapcsolatosak:

1. **A főmondat ellipszise** (Evans 2007): e szerint az elképzelés szerint minden esetben feltételezhető egy korábbi főmondat megléte, amely idővel elmarad, majd az ellipszis, végül a mellékmondat főmondatként való használata konvencionálizálódik (Evans–Watanabe 2016b). Evans (2007) feltételezése szerint például a modalitást kifejező inszubordinált mondatok esetében a gondolkodást, érzékelést, érzelmeket, értékelést kifejező predikátumok lettek eliptálva, míg a közvettséget és interperszonális kontrollt visszaadó független mellékmondatok esetében pedig a vágyat, engedélyt, parancsot stb. kifejező predikátumok maradtak el.
2. **Kooptáció** (Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016): az inszubordinált mondatok ugyanúgy kooptáció révén függetlenedtek, mint a többi tetikus.⁴ A bennük található kötőelem már diskurzuskapcsolásra szolgál, és ezek a mellékmondatok a diskurzusszituációban vannak lehorgonyozva.
3. **Extenzió (hatókör-bővülés)** (Mithun 2008): nem volt olyan mátrixmondat, ami elmaradt volna a mellékmondat mellől; a grammatikai függőség jelölőjének hatóköre mondatszintről nagyobb diskurzus- és pragmatikai kontextusokra terjed ki, kontextuális (háttér)információkat hordoz (vö. Maschler 2018). Az inszubordinált mondat kevésbé asszertív megoldás, mint nem inszubordinált változatának használata.
4. **Tagmondatleválás** (Cristofaro 2016): meggyengül a fő- és a mellékmondat kapcsolata, a mellékmondat idővel függetlenül is állhat (ilyenek a német *weil* és az angol *because* egyes használatai).

Az előbbi megközelítések funkcionális szempontból összehangolhatók, a lényegi különbség köztük abban áll, hogy feltételezik-e egy korábbi főmondat ellipszisé

⁴ A kooptáció olyan kognitív művelet, csomagolási stratégia, amelynek során egy, a mondatgrammatikából (sentence grammar, SG) vett nyelvi egység az ún. tetikus grammatikába (TG) kerül (Heine–Kaltenböck–Kuteva–Long 2017, vö. Furkó 2014). A tetikusok olyan, a diskurzus egyéb részeitől eltérő mértékben szintaktikai, szemantikai és prozódiai függetlenséget mutató nyelvi egységek, amelyek diskurzusfunkciókat szolgálnak, metatextuális és metakommunikatív szerepűek (pl. appozíciók, indulatszók, idéző mondatok, kommentáló mondatok, kiszólások, társas fordulatok, diskurzusjelölők) (Kaltenböck–Heine–Kuteva 2011).

vagy sem (a 4. esetben nem okvetlenül tűnik el a főmondat), illetve hogy az egész konstrukcióra vagy a kötőelemre magára fókuszálnak.

Feltevésünk szerint az ellipszishipotézis egyértelműen tesztelhető diakrón vizsgálatokkal, tehát ha a kérdéses (performatív) mátrixmondatok léteztek, azoknak kimutathatónak kell lenniük történeti anyagon. Amennyiben viszont nem találunk olyan példányokat, amelyekben olyan mellékmondat szerepel a főmondat-hoz kapcsolódva, amely akár inszubordináltan is állhatna (a korabeli vagy a későbbi nyelvhasználatban), vagy csak alig néhányat, ezt a feltevést el kell vetni. Az alábbi kutatás célja e főmondat meglétének tisztázása a pozitív és negatív érzelmeket visszaadó *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok esetében.

3. Pozitív és negatív érzelmeket kifejező *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok a magyarban

A magyar nyelvben a pozitív és negatív érzelmeket kifejező *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatok típusán kívül még az inszubordinált kérdések (9) és a metapragmatikai szerepű közlések (10) típusa létezik (vö. Dér 2019a, b):

(9) *Amikor már egészen tudatos vagy, ilyen „kellemetlen” élmények ritkán, vagy egyáltalán nem érnek. **Hogy miért nem?** Mert már nincs szükséged ilyesfajta megtapasztalásra.*

(MNSz2, #969132936, doc#2680, magyarországi, személyes-közösségi)

(10) ***Hogy árnyaljuk a helyzetet, a politika ma is beleszól a vallási vitába:** Moszkva ortodox képviselői féltékenyen figyelik a katolicizmus terjedését, és a pápa közel-keleti látogatását „imperializmusként” emlegetik.*

(MNSz2, #179321293, doc#1075, magyarországi, sajtó)

A négy kategória egyes típusai átfedést mutathatnak, így a kérdések a metapragmatikai (11), illetve a kérdések a pozitív/negatív érzelmeket kifejező függetlenné tett mellékmondatokkal (12):

(11) ***Hogy miből indultam ki?** Nem tudom.*

(MNSz2, #22727562, doc#427, magyarországi, szépirodalom)

(12) – *Dorbézolásért, meg aztán... – **Hogy mi dorbézoltunk?!** – Igen. Tíz után is.*

(MNSz2, #26753396, doc#503, magyarországi, szépirodalom)

Ezek azonban arányukat tekintve ritkábbak a tisztább típusoknál.

A továbbiakban a pozitív és negatív érzelmeket kifejező típusba tartozó tiszta esetekre vonatkozó hazai szakirodalmat tekintjük át. Kas (2005) az óhajtó mondatokon belül elkülönítette a **speciális *hogy* mondatbevezetővel álló átkok** típusát, megjegyezve, hogy a magyarban hiányzik az ellenpólus: nincsenek ilyen mondatbevezetővel álló jókívánságok. Kas példáinak (*Hogy vinné el a fene! Hogy csapna beléd a ménkü! Hogy rohadról meg!*) közös jellemzője, hogy sajátos, élő

eső intonáció jellemzi őket, mondatbevezetőjük pedig hangsúlytalan és megelőzhetetlen. Korpuszkereséseink azonban azt mutatják, hogy az ilyen átkok nem kizárólag feltételes módú igealakokkal állva jelenthetnek meg, terjedőben van a felszólító módú változat is:

(13) *aSk 07/09/98 07:43:00 **hogya ménkű álljon beléje** és ez a legfinomabb... + ezen felül +++ Szlartibartfaszt 07/09/98 08:23:00 Üdv! Két fő káromkodásom: Milijom kartács és bomba!!!! Ezer árboc és vitorla!!!!*
(MNSz2, #77634266, doc#975, magyarországi, személyes-fórum)

(14) *A holló mérgesen dohogott, szidta a masinát. – **Hogya holló vájjaki a szemét!** Bedöglött! Te postások szégyene!*
(MNSz2, #7465047, doc#228, magyarországi, szépirodalom)

Brdarné Szabó (2016) kontrasztív elemzése alapján megállapítható, hogy a 'hogya' jelentésű köztársaság tartalmazó angol és német inszubordinált mondatok funkcióköre kiterjedtebb, mint a magyaroké: nemcsak negatív, illetve pozitív érzések visszaadásában jelenthetnek meg, de kérésekben, kívánságokban, parancsokban is.

A továbbiakban a pozitív és negatív érzelmeket kifejező típus egyes altípusait vesszük szemügyre, amelyek között nincsen éles határ. A pozitív változatok jellemzően a következő két funkció mentén rendezhetők el:

1) **öröm** kifejezése (valamely jelenséggel kapcsolatban):

(15) *Én és a ragyogó Párizs! A Szajna hídja alatt azok az éjszakák! **Hogya ezt is megélhettem, uramisten!...***
(MNSz2, #42821158, doc#704, szépirodalom, magyarországi)

(vö. (2)-es példa);

2) **pozitív értékelés, minősítés, dicséret, bók** kifejezése:

(16) ***Hogya te milyen okos vagy!** Elváltál idejében, majd hülye volnál újra lekötni magad*
(MNSz2, #18928822, doc#370, magyarországi, szépirodalom)

– a *hogya* (+ személyes/mutató névmás) + *milyen/mennyire* konstrukció jellemző benne.

A negatív csoport típusai nagyjából megegyeznek a pozitív kategória altípusaival, az egyetlen különbség a már említett jókívánságok hiánya:

1) **felháborodás, bosszúság, bánat** kifejezése:

(17) *és Maga mindennap, ne nyafogjon, mindennap, délután három és hat közt eljönne, felolvasná, amit aznap írt, aztán hazamenne. Illetve frászt! **Hogy mindig én várjak!** Várjon néha Maga, járkáljon föl-le, etesse agyon a cicáit.*
(MNSz2, #8411851, doc#247, szépirodalom, magyarországi)

2) **átok** (negatív kívánság) kifejezése:

(18) *2013-07-29 Norbert Szabó **Hogy**, dögöljön meg aki a hatam mögött, kavarja a szart!!*
(MNSz2, #973322917, doc#2679, magyarországi, személyes-közösségi)

3) **negatív értékelés, minősítés, szidás** (tárgyaké, személyeké, jelenségeké):

(19) ***Hogy** a kallerek milyen hülyék...*
(MNSz2, #84226888, doc#981, magyarországi, személyes-fórum)

– tipikus a *hogy* (+ személyes/mutató névmás) + *milyen/mennyire* konstrukció.

Az előbbi típusok fontos formai jellemzője, hogy nem inszubordinált formák is léteznek, tehát mindegyik váltakozhat tartalmatlan *hogy* nélküli megfelelőjével, pl. *Micsoda emberek vannak ebben a városban! A kallerek milyen hülyék! Te milyen okos vagy!* De a két megoldás funkcionálisan különbözik: az inszubordinált változatokat a szakirodalomban (pl. Heine–Kaltenböck–Kuteva 2016) emfatikusabbnak-érzelemtelibbnek tartják.

4. Anyag és módszer

Kutatásunk során a mai (Magyar Nemzeti Szövegtár 2, a továbbiakban MNSz2, az 1990-es évek 2. felétől napjainkig, Oravec–Váradi–Sass 2014) és a korábbi magyar nyelvhasználatot reprezentáló korpuszokban (Történeti Magánéleti Korpusz, a továbbiakban TMK, a 15. sz. végétől 1771-ig, Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017; Magyar Történeti Szövegtár, a továbbiakban MTSz, 1772–2010) kerestünk pozitív és negatív érzelmeket visszaadó *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondatokra példákat. Ezeknek a felderítése azonban nem volt egyszerű, mivel a *hogy*-találatok száma hatalmas (az MNSz2-ben a nagy kezdőbetűs, *Hogy*-találatok száma meghaladja a 230 ezret, ráadásul – bár kisebb arányban, de – szervesen tagmondatként, kis kezdőbetűs kötőszóval is megjelenhetnek az általunk vizsgált inszubordinált formák, tehát lényegében az összes *hogy*-találatot át kellene utánuk nézni). Mivel az összes *hogy* kötőszós találat elemzése nem volt lehetséges (kivéve a TMK-t, 1. lentebb), a helyzet orvoslására két metódust használtunk:

- 1) Véletlen minták lekérése és elemzése, a bennük megfigyelhető inszubordinált–nem inszubordinált arányok alapján lehet következtetni a teljes mintában tapasztalható arányokra.
- 2) Kulcsszavas keresés: olyan egy- vagy kétszavas konstrukciókra kerestünk rá (ezt teszi lehetővé a keresőfelület), amelyek jellemzőek az általunk vizsgált típusokban (pl. káromkodások tipikus témaszavai: *ördög*, *ménkű*, *üsse* stb., vagy a kötőszó + mutató/személyes névmás kombinációkra, pl. *Hogy + milyen*).

Mivel az előzményformákat is vizsgálni kívántuk, fokozott figyelmet fordítottunk a már említett nagy kezdőbetűs *Hogy*-találatokra, ugyanis Hadrovics (1969: 352) alapján az volt a hipotézisünk, hogy egyes később inszubordinálttá váló mellékmondatok olyan bevezető formulává kopva, mint a *hogy rövid legyenek, hogy az igazat megmondjam*, főmondatukat megelőzhették.

5. Eredmények

5.1. TMK

A TMK-ban 680 nagy kezdőbetűs *hogy* kötőszós találatot regisztráltunk, ezeket átnézve nem találtunk tisztán inszubordinált példát (egyik típusra sem). Az elemzéseket a biztonság kedvéért úgy is megismételtük, hogy tipikus témaszókra (pl. *pokol*, *ebadta*, *ördög*) és konstrukciókra (*Hogy + milyen/mely/ez* stb.) kerestünk rá. A lehetséges előzménykonstrukciók felderítéséhez olyan igealakokat kértünk le, amelyek a pozitív és negatív érzelmeket kifejező mellékmondatok lehetséges főmondati állítmányai lehetnek, ilyenek a vágyat, érzelmeket, értékeléseket kifejező predikátumok (l. Evans 2007 és fentebb), például *akarom*, *kívánom*, *szeretném*, *gondolom*, *vélem*, *hiszem*.⁵ Olyan *hogy* kötőszós összetett mondatokat kerestünk tehát, amelyeknek a mellékmondata a későbbi, illetve mai magyar nyelvhasználatban inszubordinált formában használatos vagy az lehetne. Az eredmények azonban azt mutatják, hogy ilyen formák – a TMK tanúsága szerint – még nincsenek. Például a *kívánom* igealak 367 találatja közül egy sem volt, amelyik megfelelt volna az előbbi kritériumnak. A következő eset mellékmondata is csak a *hogy* kötőszó nélkül működne jókívánásgként, azzal együtt, inszubordináltan nem:

- (20) *Hogy Isten az Urat és M. Uri Hazát szegény édes Hazánknak mostani szomorú és naponként változó allapottyában, maga szárnyaival kegyelmesen takargatván minden gonoszok ellen védelmezze, és az Ur életét hosszas esztendőig terjeszsze, szívesen kívánom.* (TMK, 1717, Peregr1. 31.)

Mint Kas (2005) nyomán már láthattuk, a jókívánások a magyarban nem öltenek inszubordinált formát, szemben az átkokkal. Ennek magyarázata az lehet, hogy a káromkodások a nyelvi tabuk körébe tartoznak, ezért gyakran öltenek rövidített (*bazz*), átalakított (*Az iskoláját!* – istenkáromlás helyett), félbeszakított formákat

⁵ Ezekre a predikátumokra mind végeztünk kereséseket a TMK-ban.

(*Az a jó édes...!*). Elképzelhető, hogy az inszubordinált változat is ilyen „rövidebb forma”, kombinálódhat is az előbbi megoldásokkal (pl. *Hogy az a...*). Ennek azonban ellentmond, hogy a nem inszubordinált megoldás (*Dögölj meg!*) még rövidebb lenne, tehát a *hogy* szereplése ezekben a konstrukciókban önmagában nem magyarázható csak a funkcióval.

A TMK-t elemezve feltűnő, hogy a káromlások egyáltalán nem jelennek meg a fent említett predikátumokat tartalmazó főmondatokkal, hanem **idéző főmondatokhoz** kapcsolódva tűnnek fel (ennek magyarázatára később visszatérünk):

(21) *halván a leánya az Annya kívánságát, **mondotta, hogy a menykő üsse meg a ködmennyit**, tudja, hová akar benne menni az Annya*

(TMK, 1741, Bosz. 277)

(22) *beszélyi a Molnár Legin felesige, hogy a Koporsó Szeget a Koronkba vertük a Pintérnével, **melly szeget vervén a Pintérni mondotta: Mivel az Ördögh Neviben az Üngot el nem akarod hozni, tehát ütlek még ezen ordögh nevében, hogy a menkü meg üssön***

(TMK, 1736, Bosz. 355)

5.2. MTSz

Az MTSz csaknem húszeszes *Hogy*-találati listájából először 100-as, majd 250-es véletlen mintát kértünk le. A 100-as mintában egyáltalán nem fordult elő pozitív vagy negatív érzelmet visszaadó inszubordinált mellékmondat; a 250-esben kettő ilyen volt, mindkettő **idézetben** jelentkezett.⁶ A (23)-as példa esetében még megkérdőjelezhető az inszubordinált mellékmondatként történő elemzés, a *Hogy*-gyal induló mellékmondat vehető a megelőző szövegmondat függő idézetként való folytatásának is:

(23) *Fölemelték ketten Gyelley Farkast, akinek a lábai bizony bénák voltak már. Vitték és belökték a roskadozó kastély egy csöndes, dohos szobájába. **S a tót szakácsné elmondta az ő napi imáját. Hogy szabadítsa meg már az Isten ettől a vén nyomoréktól, ettől az átoktól, a káposztás kert kilencven éves lakójától, aki pompásakat aludt.***

(MTSz, 1910, Ady Endre: Gyelley Farkas butykosa)

Az alábbi eset azonban már egyértelműen inszubordinált:

⁶ Ezek igen alacsony számok, korábbi kutatásunkban (Dér 2019b) a 100-as véletlen mintákban 30% körüli arányban szerepeltek az MNSz2-ből vett véletlen mintában inszubordinált esetek (az összes *hogy*-találat között), ezek a lekérdezések azonban csak a személyes alkorpuszokra vonatkoztak, és az összes inszubordinált típust számba vettük.

(24) *Hermann: Az pedig úgy fog szólni: éljen az új gazda, Moor Ferenc!*

Ferenc (megsímogatja az arcát):

Hogy te milyen ravasz vagy! Mert lásd, ilykép valamennyi célunkat egy-kettőre elérjük: Amália letesz minden reményről.

(MTSz, 1949, Schiller: Haramiák, ford. Déry Tibor)

A véletlen minták azonban nem igazítanak el a tekintetben, hogy mikortól datálhatóak a vizsgált korpuszban az első kérdéses inszubordinált esetek; ezért a teljes *Hogy*-találati listában az első találattól kezdve időrendben előrehaladva végeztünk manuális elemzést addig a pontig, ameddig az első függetlenedett példát meg nem találtuk, amely 1780-ból származik:

(25) *Mit fzőllott ez előtt, az juta eözében, / Forra-is ellene ismét illy' hevében:*

Hogy pokolba nem tudsz egy-szer el-sűllyedni, / Vagy akasztó fának fzőgén merevedni, / Nem a' Királynéhez házba emelkedni, / Hanem a' kerékre még ma ferénkedni. Oda illeöz inkább, nem a' palotába.

(MTSz, 1780, Dugonics András: Ulissesnek...)

Figyelmünket nem kerülheti el, hogy ismét idézésben⁷ jelentkezik az átkozódás, ahogyan a későbbiekben is, például:

(26) *Estem, most fe tudom miképpen és hova? / Mondván, be le vetél, Plútó bokros lova! / **Hogy a' dög rovásra nem metzfett a' halál,** / **Gaz pára: mikor még szopos tsikó valál.***

(MTSz, 1789, Mátýási József: Semminél több valami...)

A második módszert is elvégezve azt találtuk, hogy a *Hogy* + *mekkora* találatai között nem szerepelt inszubordinált megoldás, a ***Hogy*** + ***milyen*** esetében azonban igen, a legelső adat a következő volt (bár elemezhető úgy is, mint a 23-as példa):

(27) – *De hát úgy látszik, azt hiszed, hogy én nem szeretem Sándort. – Hiszek azt, amit hiszek. – Szemtelen – nos, és most én ügyetlen, a Sándorról dicshimnusz zengedeztem el neki. **Hogy milyen jó, milyen okos, milyen derék...** s mikor mindezt elmondtam, igen elszégyelltem magamat.*

(MTSz, 1893, Justh Zsigmond: A pénz legendája)

Ezek az inszubordinált változatok is mind idézésben jelentkeznek. A legígéretebb eredményeket a ***Hogy*** + ***mennyire*** konstrukció hozta, az 1890-es évektől induló 80 találat többsége ugyanis igen hasonló séma szerint épül fel: az elől álló, alárendelő kötőszós mellékmondat minősítést-értékelést fejez ki, amit egy példa-

⁷ Idézés alatt nemcsak a közlésigékkal (pl. *mond, kérdez*), de a tágabban értett mentális igékkel (pl. *meglepődött, átérezte, kikövetkeztette*) felvezetett idézéseket is értjük, amikor tehát a saját vagy mások gondolatainak, szavainak felidézése történik, mely a megnyilatkozó saját következtetéseit is tartalmazhatja.

adó főmondat követ (jellemzően tárgyi alárendelés), tipikusan a *jellemzi, igazolja, bizonyítja, mutatja, tanúsítja* igékkel állva, ezután pedig magának a példának, esetnek az ismertetése következik:

- (28) **Hogy mennyire feszült és ideges volt a hangulat ez emlékezetes napok alatt, – élénken jellemzi Eszterházy Pál herceg esete.** *Eszterházy ugyanis kihallgatást kért Lajos főhercegnél, hogy ha lehetséges, engedékenységre bírja őt.*

(MTSz, 1894,

Gracza György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc története 1.)

Ugyanez, ha csekélyebb mértékben is, de a *Hogy + mily* és a *Hogy + milyen* konstrukciónál is megfigyelhető:

- (29) *Az osztrák hadsereg Hermányhoz összpontosult s magával vitte a brassai szász nemzetőröket az említett Freischaart is. **Hogy ezek mily hatalmas segedsergek voltak, leginkább tanúsítja a csapat egyik vitézének (egy brassói keztyűs) az e csatában vezénylő Horváth Ignác honvédhuszár őrnagyhoz írt következő levele: (...)***

(MTSz, 1873, Orbán Balázs: A Székelyföld leírása... 6.)

- (30) **Hogy milyen végletes volt a középkornak vallásos rajongása, mennyire lábbal tiport exaltatiójában mindent, a mit emberileg szentnek tartunk, a valóság kedvéért, azt is meglátjuk magyar legendáink tükrében.** *Midőn Szent Erzsébet meghallja, hogy férje (...)*

(MTSz, 1896, Riedl Frigyes: A magyar irodalom főirányai)

Az előbbi, teljes változat lehetett a kiinduló konstrukció, ennek egy – későbbi? – variációja az a megoldás, amikor a **főmondat külön mondatban jelenik meg**:

- (31) **Hogy mennyire benne van minden alakban a quattrocento vágyakkal telt szigorúan vonalas szárazsága és minden lélekdogognak ridegen egyszerű matter of fact volta. Ide írok egy ilyen jellemző dialogus-részletet:** *As-torre: Melyik condottierehez szegődsz Sandro, ha mégis elesem?*

(MTSz, 1910, Babits Mihály: Bergson filozófiája)

A feltételezhető utolsó lépés az, amikor már a példaadó főmondat elmarad a mellékmondat mellől:

- (32) **De alapjában nem kis büszkeség** *oktatói minőségem s főleg a javadalmak. **Hogy mennyire vittem? Mit mondjak többet? Őt nap mulva, kikapásuk után, még öt koronám belőle. Igaz pénz, szapora pénz. Második keresményem.***

(MTSz, 1921, Tersánszky Józsi Jenő: A két zöld ász)

Hipotézisünk szerint tehát bizonyos minősítő inszubordinált mondatok esetében a következő változási sor tételezhető fel:

HOGY MENNYIRE valamilyen valami,
 (AZT) *MUTATJA/JELLEMZI/GAZOLJA* stb. ez (konkrét példa) >
HOGY MENNYIRE vmilyen vmi: konkrét példa >
HOGY MENNYIRE vmilyen vmi! (+konkrét példa)

Az előbbi ellipsis feltétele a *mennyire/mily/milyen* névmások lezajló jelentésváltozása volt, amelynek során a 'nagyon (nagy fokban/mértékben)' jelentés kialakult, és természetesen a már említett mellékmondat + főmondat sorrend.

Láttuk, hogy a negatív érzelmeket kifejező inszubordinált megoldások már a 18. század végétől adathatók, a pozitív érzelmeket visszaadók csak jó száz évvel későbbiek:

(33) *és most én ügyetlen, a Sándorról dicshimnusz zengedeztem el neki. **Hogy milyen jó, milyen okos, milyen derék...** s mikor mindezt elmondtam, igen elszégyelltem magamat.*
 (MTSz, 1893, Justh Zsigmond: A pénz legendája)

Érdekes használatokat mutat a *Hogy + mindig* típus, amelyik pozitív és negatív érzelmei visszaadására egyaránt alkalmas. Az alábbiakban az utóbbira látunk megoldást, a példa érdekessége azonban az, hogy többféleképpen értelmezhető (ti. hogy a kovács hivatkozik mindig arra a kasza megjavítása helyett, hogy más dolga van; vagy pedig az elbeszélő következtetése az, hogy a kovácsnak mindig más dolga van; az intonáció is eltérő ennek függvényében):

(34) *Mentünk a kertbe meggyet szedni. Hát mondhatom, megszedtem osztán a meggyet, nem haragudott érte. De a kovács az én kaszámat csak nem vette kézbe. **Hogy mindig más dóga van.** Mán itt vót a szombat, a kasza meg úgy van, ahogy hoztam.*
 (MTSz, 1935, Móricz Zsigmond: A boldog ember)

Az öröm inszubordinált módon történő kifejezése igen ritka, az MTSz korpuszában csak egy átmeneti eset található, amelyben a megelőző szövegmondat még a mellékmondat főmondataként is értelmezhető:

(35) *VAY már a szája körül törölgeti a könnyeit, s csak mozdulattal fejezi ki: Micsoda pillanat! **Hogy ezt megérthettük!** Át akarja ölelni Telekit, de az hátralép.*
 (MTSz, 1963, Illyés Gyula: A különc)

5.3. MNSz2

Az MNSz2 teljes korpuszából 500 találatos véletlen listát kértünk le, ebből 15 darab (3%) volt pozitív és negatív érzelmeket visszaadó, tisztán inszubordinált

példa.⁸ Közülük 5 pozitív értékelés (4 a szépirodalmi, egy a személyes stílusrétegben), ilyen a következő két példa:

(36) *Ági korcsolyái elragadtatva csörögtek. – Géza! **Hogy te mindent így eltalálsz!** – Való igaz – tette hozzá Nagy Béla.*

(MNSz2, #26541334, doc#500, magyarországi, szépirodalom)

(37) *2013-07-05 Tiby Simo **Hogy sz isten mocskos fa..... ul lehet ijen jo egy szam:)))));:) imaaaadni valo muzsika***

(MNSz2, #947676712, doc#2659, magyarországi, személyes-közösségi)

Mint a (37)-es példából is kitűnik, káromkodások pozitív érzelmek kifejezésekor is megjelenhetnek (ahogyan negatív érzelmek visszaadásakor sem szükségszerű a jelenlétük). Kétszer annyi (10 darab) negatív minősítést és átkot tartalmazott a lista, ennek többsége (7 darab) a személyes-közösségi alkorpuszból származott, a többi irodalmi volt:

(38) *Sehonnai Bitang Ember 01/26/99 12:26:00 **Hogy a villamos üsse el, Itten senki se nem versel?!***

(MNSz2, #84297103, doc#981, magyarországi, személyes-fórum)

(39) *MATHILDIS (öklét rázza az emelet felé) **Hogy gyűlölöm én ezt a jószívűt!** FÜLÖP Csak hangosan ne mondd, mert ő segít*

(MNSz2, #272363787, doc#1457, magyarországi, szépirodalom)

Ahogy már korábban is említettük, az inszubordinált megoldások az adott kor szinkroniájában együtt élnek korábbi és későbbi keletkezésű variációikkal, és nemcsak olyan konstrukciókkal, amelyeknél hiányzik a kötőszó, hanem ahol szerepel olyan tagmondat, amely akár a főmondat is lehetne, de a mellékmondat inszubordináltan, önállóan is állhatna:

(40) *2013-08-23 András Grisa Sipos **Hogy mennyi büdös ribanc van a FACEBOOKON, nem is hittem volna***

(MNSz2, #1025867166, doc#2728, magyarországi, személyes-közösségi)

Ugyanakkor a *nem (is) hittem volna* szerkezet erősen formulaszerű a magyarban, mellékmondat nélkül is megjelenhet:

(41) *Arra, hogy idejár, mondom, nem gondoltam, csak hogy hátha tudnak róla... Jól van, Jencikém, remek, **nem is hittem volna!**, veregette meg László a vállát*

(MTSz, 2003, Závada: Adler és dohányos)

⁸ A másik két *hogy* kötőszós inszubordinált mellékmondat típusra természetesen voltak példák, de ezek kívül esnek vizsgálatunk körén.

6. Konklúziók

Elemzéseink azt mutatták, hogy a később inszubordinálttá váló, pozitív és negatív érzelmeket kifejező *hogy* kötőszós mellékmondatok funkcionálisan kétféle mondatípushoz kapcsolódva jelentkeztek: **idéző**, illetve **példaadó** főmondatok mellett, amelyekben közös, hogy mindkettő tartható metapragmatikai funkciójának (l. lentebb is). Az azonban kérdéses, hogy ez biztosan azt jelenti, hogy e függetlenedett mellékmondatok ezekben a konstrukciókban is keletkeztek. A rendszeres együttes megjelenés erős érvnek tűnik az ellipszishipotézis mellett, ugyancsak mellette szól, hogy az inszubordinált használatok egy része idéző funkciót is hordozhat (l. 35-ös példa).⁹ Számba kell azonban vennünk az ellenérveket is: a vizsgált inszubordinált mellékmondatípusok a beszélt nyelvre, a külső és a belső dialógusokra jellemzőek (drámákban, regényekben is az élőnyelvet, illetve a szereplő belső gondolatait idézik, vö. a korábban a szabad függő idézésről írottakkal), ezért természetes, hogy párbeszédészben idézetként szerepelnek. Emiatt azonban felmerül a kérdés, hogy vajon nem csak stílusrétegbeli-műfajbéli kötöttségük miatt állnak-e idéző főmondatok mellett. Az világosan látszik, hogy inszubordinált és nem inszubordinált variációik (a kötőszó nélküli, teljesen önálló mondatként való használatot, illetve a főmondatral való függő együttállást egyaránt értve alattuk) ugyanúgy élnek a vizsgált korszakok nyelvhasználatában, és ez utóbbiak jóval kiterjedtebb használatúak (ennek funkcionális okairól – emfatikusság – írtunk fentebb).

Az ellipszishipotézis mellett tehát a kooptációs teória ugyanúgy igaz lehet: az inszubordinált mellékmondatok ugyan sokszor idézésben jelennek meg, de nem okvetlenül az idéző főmondatról szakadtak le. Tagmondatleválás is megfigyelhető volt egyes esetekben (23-as, 28-as példa), tehát amikor a fő- és a mellékmondat egymástól független szövegmondatként jelent meg, ez azonban nem szükségszerűen zárja ki az ellipszishipotézist, hiszen a levált főmondat idővel eltűnhet.

A kooptációs elképzelés mellett szól, hogy az idéző (fő)mondatok maguk is tekinthetők tetikusoknak (ún. konceptuális tetikusoknak, vö. Heine és mtsai 2016), mivel egyértelműen diskurzusfunkciókat szolgálnak. Ugyancsak mellette szól, hogy a várt performatív igéket (*kérdezem, kívánom* stb.) tartalmazó főmondatok nem bizonyultak előzménynek. Továbbá: ha az inszubordinált mellékmondat esetében található is főmondat, az csak **funkcionális szempontból** adható meg (pl. példaadás, idézés). Az elliptált főmondat hipotézisét tehát nem lehet egyértelműen megerősíteni, de elvetni sem, további részletes kutatásokat igényel, ahogyan az is, hogy az egyes inszubordinált (al)típusok mennyire hasonlítanak vagy különböznek keletkezési szempontból.

⁹ Felmerül a kérdés, hogy a *hogy* nem tartható-e bizonyos használatában idézésjelölőnek (diskurzusjelölőnek), ennek a kérdésnek a megválaszolása azonban további kiterjedt vizsgálatot igényel (a témához l. Mascher 2018, Gras 2016).

Források

Történeti Magánéleti Korpusz (TMK) <http://tmk.nytud.hu/>

Magyar Történeti Szövegtár (MTSz)

http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form

Magyar Nemzeti Szövegtár 2 (MNSz2)

http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/bonito/run.cgi/first_form

Hivatkozások

- Brdarné Szabó, Rita 2006. Stand-alone Dependent Clauses Functioning as Independent Speech Acts: A Crosslinguistic Comparison. In: Réka, Benczes–Szilvia, Csábi (szerk.): *The Metaphors of Sixty: Papers Presented on the Occasion of the 60th Birthday of Zoltán Kövecses*. Eötvös Loránd University, Department of American Studies. Budapest. 84–95.
- Cristofaro, Sonia 2016. Routes to Insubordination. In: Evans–Watanabe (szerk.): 393–422.
- Dér Csilla Ilona 2019a. Insubordinált (függetlenedett) mellékmondatok a magyar beszélt és írott beszélt nyelvben. *Beszédkutatás* 27: 206–20.
- Dér Csilla Ilona 2019b. Szintaxisból a pragmatikába? *Hogy kötőszós függetlenedett mellékmondatok kialakulása (inszubordináció) a magyarban*. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei X*. SZTE BTK Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 47–62.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Evans, Nicholas 2007. Insubordination and its Uses. In: Nikolaeva, Irina (szerk.): *Finiteness. Theoretical and Empirical Foundations*. Oxford University Press. Oxford. 366–431.
- Evans, Nicholas–Watanabe, Honoré (szerk.) 2016a. *Insubordination*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.
- Evans, Nicholas–Watanabe, Honoré 2016b. The Dynamics of Insubordination: An Overview. In: Evans–Watanabe (szerk.): 1–37.
- Furkó, Péter 2014. Cooptation over Grammaticalization: The Characteristics of Discourse Markers Reconsidered. *Argumentum* 10: 289–300.
- Gras, Pedro 2016. Revisiting the Functional Typology of Insubordination. Insubordinate *Que*-Constructions in Spanish. In: Evans–Watanabe (szerk.): 113–43.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Heine, Bernd–Kaltenböck, Günther–Kuteva, Tania 2016. On Insubordination and Cooptation. In: Evans–Watanabe (szerk.): 39–64.
- Heine, Bernd–Kaltenböck, Günther–Kuteva, Tania–Long, Haiping 2017. Cooptation as a Discourse Strategy. *Linguistics* 55(4): 783–812.

- Kaltenböck, Günther–Heine, Bernd–Kuteva, Tania 2011. On Thetical Grammar. *Studies in Language* 35(4): 852–97.
- Kas Bence 2005. Az óhajtó mondatok kategóriája. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 136–74.
- Maschler, Yael 2018. The On-Line Emergence of Hebrew Insubordinate *She-* (‘that/which/who’) Clauses: A Usage-Based Perspective on So-Called ‘Subordination’. *Studies in Language* 42(3): 669–707.
- Mithun, Marianne 2008. The Extension of Dependency Beyond the Sentence. *Language* 84(1): 69–119.
- Oravecz, Csaba–Váradi, Tamás–Sass, Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: Nicoletta Calzolari–Khalid Choukri–Thierry Declerck–Hrafn Loftsson–Bente Maegaard–Joseph Mariani–Asunción Moreno–Jan Odijk–Stelios Piperidis (szerk.): *Proceedings of the Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation (LREC-2014)*. ELRA. Reykjavik. 1719–23.
- Sansiñena, María Sol 2015. *The Multiple Functional Load of Que*. Doktori értekezés. University of Leuven.

Dér Csilla Ilona

Károli Gáspár Református Egyetem

csillader@gmail.com

Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban

Dömötör Adrienne

1. Bevezetés¹

Az ómagyar kori nyelvi változások eredményének szélesebb körű elterjedése a kódexek kora utáni periódus nyelvi anyagán tanulmányozható részletesen. A középmagyar kor ugyanis az első olyan időszak, amelyben változatos nyelvhasználati rétegeket és nagy mennyiségű szöveget lehet vizsgálni. Egyfelől ekkor indul meg a magyar nyelvű könyvnyomtatás, sokféle műfajhoz tartozó, változatos műveket kínálva az olvasóközönségnek, másfelől mind több magánjellegű anyanyelvű szöveg is keletkezik. Mindez pedig alapot teremt a kutatónak ahhoz, hogy a változások eredményének jelenlétét, a régebbi és újabb formák használati arányait regiszterek szerint is megvizsgálhassa.

A jelen dolgozat szervesen kapcsolódik a *Nyelvelmélet és ...* sorozat egyik előző kötetében megjelent tanulmányomhoz (Dömötör 2018). A vizsgálat középpontjában akkor – a kötet tematikájának megfelelően – a 16. század végi nagy hatású bibliafordító, Károlyi Gáspár nyelvhasználata állt. A vizsgálat tárgyát azok a vonatkozó névmásformák képezték, amelyek a korban gyakoribbnak számítottak: a *ki*, *mely* és *mi* előtag nélküli, illetve *a(z)*-előtagos változatai. Az előtag nélküli és az előtagos alakok előfordulási arányainak vizsgálatakor egyrészt arra a

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakronia 4.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 47–67.

¹ A kutatást az NKFIH OTKA K 116217 sz. pályázat keretében folytattam (MTA NYTI, Magyar nyelvtörténeti kutatócsoport).

kérdésre kerestem a választ, mennyiben tér el egymástól a szerző két műve – a bibliafordítás és egy értekezés – az innovatív és a konzervatív formák használatában, másrészt azt vettem szemügyre, miről vallanak a további összevetések: a korábbi korszakkal, az ómagyarral, illetve a 16. századi kortársi nyelvhasználat egyéb regisztereivel. A tanulmányban helyet kapott egy olyan részvizsgálat is, amely a 17. század elejéig keletkezett bibliafordítások egy rövid szöveghelyének összehasonlítására vállalkozott kilenc részlet párhuzamba állításával. Ezzel egyidejűleg pedig felmerült, hogy egy terjedelmesebb bibliafordítási rész vizsgálata fontos eredményeket kínálhatna a középmagyar kor első szakaszára vonatkozóan.

1.1. Regiszterválasztás, kérdésselvetés, hipotézis

A nyelvi változások lefolyását, az újító forma térnyerését egy-egy korszak nyelvhasználatának egészére vonatkozó adatok alapján is meg lehet vizsgálni. Amennyiben azonban egy változás terjedéséről rétegzettebb képet szeretnénk kapni, a történeti szociolingvisztika szempontjait is érdemes érvényesíteni. A jelen tanulmányhoz való anyaggyűjtéssel különböző nyelvhasználati rétegek összehasonlító vizsgálatát készítettem elő. A fentebb említett korábbi dolgozat forrásanyagát két irányban is kiszélesítettem, és háromféle regisztert állítottam a vizsgálat fókuszába.

A címnek megfelelően a középmagyar kor első szakaszában megjelent öt bibliafordítás került a középpontba: Pesti Gábor, Sylvester János, Heltai Gáspár, Félegyházi Tamás és Károlyi Gáspár munkái. Összehasonlítási alapul az általános könyvnyelvet és a magánéleti nyelvhasználatot vettem (pontosabban az írásbeliségben ez utóbbit leginkább megközelítő szövegtípusokat). Általános könyvnyelvnek a könyvnyomtatásban megjelenő különböző műfajok nyelvhasználatát nevezem (természetesen a bibliafordítások nélkül). A bibliai korpuszon kívül ennek anyagát is újonnan állítottam össze és dolgoztam fel. (Az előbbieken emlegetett Károlyi-tanulmány írásakor a korszak egészére vonatkozó kitekintéshez – ahogyan ezt ott jeleztem is – csak egy korábbi gyűjtésem állt rendelkezésre, amely vegyes regiszterekből való szövegeken alapult.)

A nyelvhasználati rétegek közötti összehasonlítás során arra a kérdésre kerestem választ, melyik csoportban terjed gyorsabban a vizsgált innováció. Széles körben elfogadott nézet, hogy a nyelvi változások keletkezési terepe az élőnyelv. A kérdés ezúttal viszont az: vajon a változások elterjedésében is ez jár elől? Vagy – nagyobb fokú nyelvjárásiassága és az egyéni nyelvhasználat által meghatározott jellege miatt – éppen ez bizonyul konzervatívabbnak a könyvnyomtatás munkáiból megismerhető regiszterekhez képest?

Hipotézisként – bizonyos előtanulmányok eredményének birtokában – ez utóbbiban gondolkodtam. (A felvetést a vizsgált jelenséggel, illetve más váltakozással kapcsolatban l. Dömötör 2018, ill. Dömötör 2017; más nyelvbéli innováció terjedéséről: Ayres-Bennett 2018.) További kidolgozásra váró kérdésként merült fel, hogy a vegyes műveken vizsgált általános könyvnyelvi regiszter miként viszonyul a bibliafordítások magas presztízsű szövegeihez, amelyek igen tudatos és

feltehetőleg egymás nyelvhasználatára is hatást gyakorló alkotók munkájaként jöttek létre.

1.2. A korszak és a vizsgálati anyag

Kutatásomhoz a középmagyar kor első évtizedeiből, hozzávetőleg 50 évének anyagából gyűjtöttem adatokat. A pontos időkör: 1536–1591, amelynek körvonalait a vizsgált bibliafordítások megjelenési évei, pontos határait az anyaggyűjtésbe bevont további nyomtatott művek megjelenési évei jelölték ki.

A korszak bibliafordításait a Márk- evangélium alapján tanulmányoztam, amelynek terjedelme egyenként kb. 80 ezer, együttvéve tehát kb. 400 ezer karakter. Az általános könyvnyelvi regisztert a korszak nyolc kiemelkedő szerzőjének prózai – szépirodalmi, értekező, hitvitázó, elmélkedő és imádságos – szövegei képviselik, összesen 860 ezer karakter terjedelemben. (Mivel a vonatkozó névmási előtag megjelenését vagy elhagyását strófaszerkesztési okok is befolyásolhatják, verses szövegeket nem válogattam az anyagba.) Az élőnyelv(közel)i regisztert a Történeti magánéleti korpuszból (tmk.nytud.hu) vett véletlenszerű minta képviseli (828 adattal), amelynek anyaga bírósági tárgyalások leirataiból (zömmel tanúvallomásokból) és magánlevelekből áll. Olyan korokból, amelyekből hangzó anyag híján a beszéltnyelv közvetlenül nem tanulmányozható, ezek a szövegtípusok azok, amelyek a leginkább megközelítik a mindennapi nyelvhasználatot. (Az egyszerűség kedvéért élőnyelvinek vagy beszéltnyelvinek nevezem a valójában csak élőnyelvközelinek mondható regisztert.) A források részletes felsorolása a tanulmány végén olvasható.

2. A változatok létrejötte és versengése

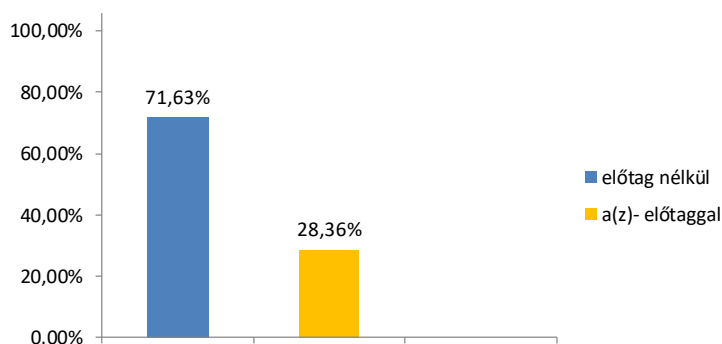
A magyar vonatkozó névmások forrásszófaja a kérdő-határozatlan névmások csoportja (l. pl. Juhász 1991: 478, Sipos 1991: 390). Az előtagosodás következtében a relatívumok alakilag is elkülönülnek forrásszófajuktól; a folyamat a kései ómagyar kor kezdetétől fogva adatolható. Az *a(z)*- előtagos formák (amely jelölés alatt az összesfajta ejtés-, illetve írásváltozatot is értem) a mutató névmás és a vonatkozó névmás fúziójával jöttek létre olyan mondatszerkezetek újraelemzésével, amelyekben a főmondat alanyi szerepű utalószava és az alárendelt tagmondat élén álló relatívum közvetlenül szomszédosak voltak (l. pl. G. Varga 1992: 525–8; Juhász 1992: 791–2; Haader 1995: 517–8, 540). Az előtag nélküli, régebbi és az előtagos, újabb alakok váltakozása bizonyos mértékben a mai napig megfigyelhető. A kései ómagyar kor elején megjelenő új formák elterjedése tehát a magyar nyelvtörténet kiemelkedően hosszan elnyúló folyamatát képezi.

A váltakozások és a változások általában vett összefüggéséről, a nyelvi változatok kutatásának fontosságáról a már többször szóba hozott előző tanulmányomban részletesebben is írtam. Ugyancsak ott foglalkoztam az előtagos formák történetének első adatolható szakaszával, a kései ómagyar korról. (L. Dömötör 2018: 37–41, ill. az ott hivatkozott szakirodalmakat.) Így ezekre a kérdésekre ezúttal nem térnék ki részletesebben.

2.1. Összkép a vizsgált korszakból, ómagyar kori előzményekkel

Elsőként – az egyes regiszterek tárgyalásának mintegy bevezetéséül – a korszak egészét, vagyis a három vizsgált regiszter együttesén alapuló összképet szeretném bemutatni.

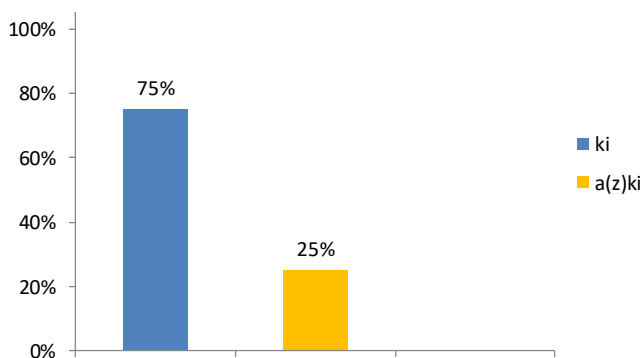
A három vizsgált névmáspár (*ki~a(z)ki*, *mely~a(z)mely*, *mi~a(z)mi*) variánsainak összesített mutatója a három vizsgált regiszter együttesében a következő (összadatszám: 3899):

1. ábra. Előtag nélküli/a(z)- előtagos alakok a korszakban.

Az összkép az ómagyar korhoz képest az újító formák részesedésének közel négy és félszeres növekedését mutatja: 6,59% -ról 28,36%-ra. (A szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$.)²

A *ki~a(z)ki* változatok megoszlása a három vizsgált regiszter együttesében (összadatszám: 2484):

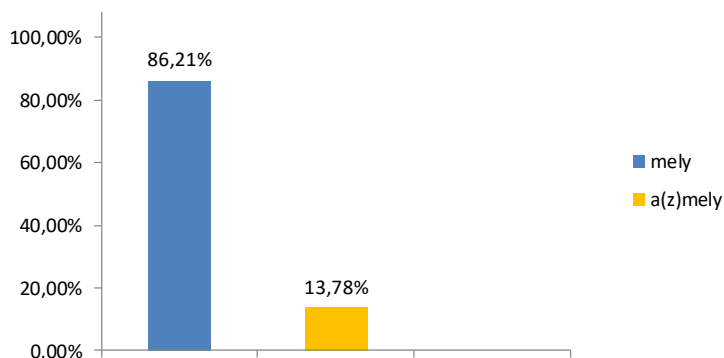

1.a ábra. A ki-típus a korszakban.

² Az ómagyar kori adatokra G. Varga Györgyi (1992: 528) kutatásai alapján hivatkozom; l. még az ezeken alapuló diagramokat is (Dömötör 2018: 40–1).

A mindkét korszakban leggyakoribb névmáspár esetében az innovatív forma aránya az ómagyar korhoz viszonyítva közel hatszoros növekedést jelez: 4,27%-ról 25%-ra. (A szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$.)

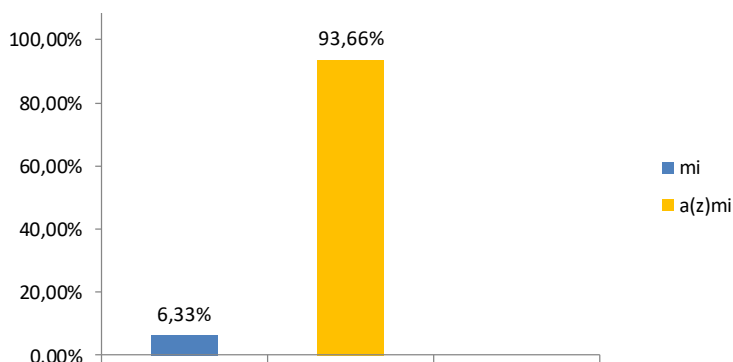
A *mely~a(z)mely* változatok megoszlása a három vizsgált regiszter együttesében (összadatszám: 1052):

1.b ábra. A mely-típus a korszakban.

A közepesen gyakorinak mondható névmáspár esetében az innovatív alak részeseése az ómagyar korhoz képest több mint négy és félszeres aránybeli növekedést mutat: 3,07%-ról 13,78%-ra. (A khi-négyzet próbát itt nem lehetett elvégezni, mivel az egyik cellában az adatszám 5 alatti.) Mindkét korszakra igaz, hogy a három névmáspár közül ez az, amelyben az újító forma a legkisebb gyakoriságban van jelen.

A *mi~a(z)mi* változatok megoszlása a három vizsgált regiszter együttesében (összadatszám: 363):

1.c ábra. A mi-típus a korszakban.

A legritkább névmáspár esetében az újító forma aránya az ómagyar kori adathoz viszonyítva a kétszerest közelítő növekedést jelez: 52,63%-ról 93,66%-ra. (A szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$.) Feltűnő, hogy a *mi*-típusban mindkét korszakban sokkal előrébb tart az előtagos változat elterjedtsége, mint a *ki*- és a *mely*-

típusban. A jelenség magyarázatát a hólabdaeffektus elvében kereshetjük (Aitchison 1987: 29). Ez azt mondja ki, hogy vannak esetek, amikor a különböző grammatikai szabályok egymással együttműködésben, egymás hatását felerősítve eredményezhetnek változást. A tendencia kezdetei már a 15. században megfigyelhetők (vö. Haader 1997: 119–22), a középmagyar kori adatok pedig még egyértelműbbnek mutatják a folyamatot (Dömötör 2008: 45, 46). Az előtag nélküli *mi* terjedése – időbeli lemaradásban az előtag nélküli *ki*-től és *mely*-től – később válik lendületesebbé, de ekkor már az előtagosodás általános folyamata is erőre kap. A két újabban fellendülő folyamat egyikének hatása a másikat erősíti: a *mi*-t kevésbé köti az előtag nélküliség hagyománya, mint régebről származó és előtag nélkül megszokott társait, ezért hamarabb terjed el rögtön innovatív alakváltozatában.

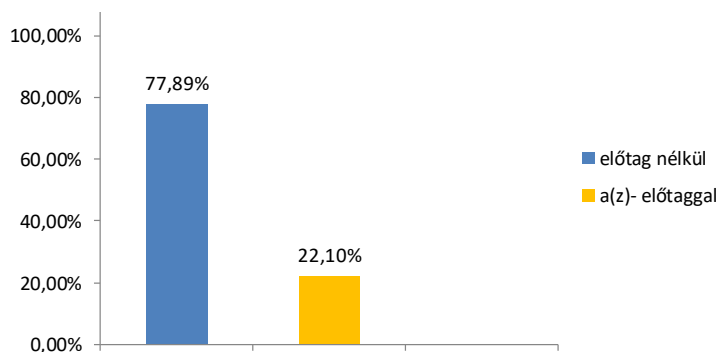
A fentebbi összevetések jól mutatják, hogy az idő előrehaladtával az előtagos formák mindhárom névmáspárban – bár eltérő lendülettel – egyaránt terjednek. De vajon milyen képet tárnak elénk az egyes regiszterek, és ezek sorában a bibliafordítások nyelvhasználata? A kérdésre a lentebbi részfejezetek kínálnak választ. Az élőnyelvre vonatkozóan korábbi eredményeimet idézem, az általános könyvnyelvre és a bibliafordításokra vonatkozó számítások és diagramok újonnan készültek.

3. Két regiszter mint összehasonlítási alap a bibliafordításokhoz: a mindennapi nyelvhasználat és a könyvek nyelve

Mielőtt a bibliafordítások adataira rátérnénk, vegyük szemügyre a két másik nyelvhasználati réteg mutatóit. Milyen volt az újító formák aránya a hétköznapi, spontán kommunikáció során keletkezett szövegekben, és milyen az igényesebben formált, publikus műfajokban?

3.1. Az élőnyelvi regiszter

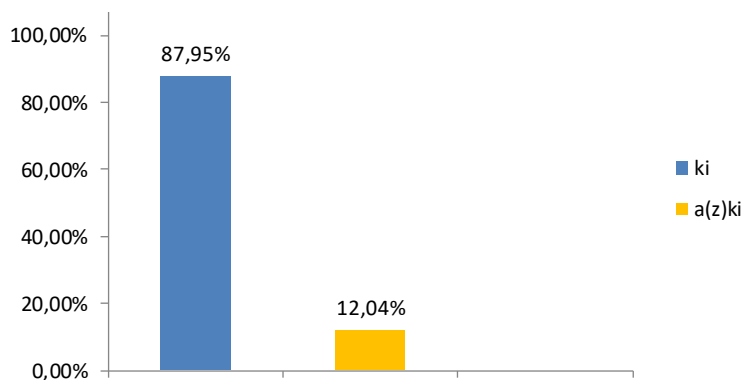
A három névmáspár variánsainak összesített mutatója a vizsgált korszak mindennapi nyelvhasználatát tükröző (magánlevelekből és boszorkányperek tanúvallomásaiból való adatokon alapuló) regiszterében a következő (összadatszám: 828):

2. ábra. Előtag nélküli/a(z)-előtagos alakok az élőnyelvben.

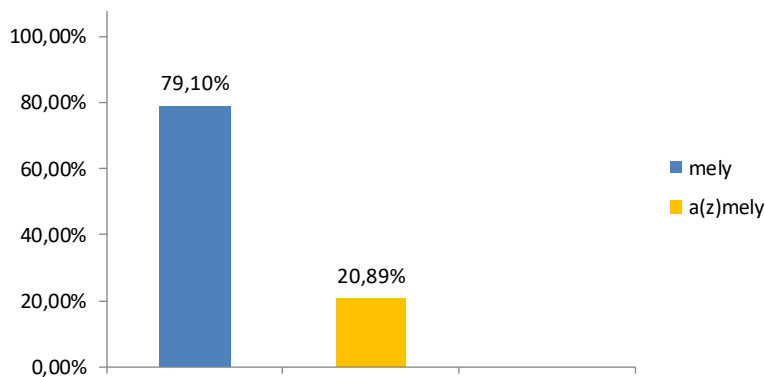
A diagramot az 1. ábrával összevetve látható, hogy az élőnyelvben az újító forma kisebb arányban van jelen, mint a korszak regisztereinek összességében. Bár a tény már itt is figyelemre méltó, valódi jelentőségét az egyes regiszterek egymással való összevetésében nyeri el. Ugyanez vonatkozik az alábbi három diagram jelezte eredmények közül kettőre is (vö. 2.a–1.a, 2.c–1.c); egyedül a *mely*-típusban fordított a helyzet (vö. 2.b–1.b).

A *ki~a(z)ki* változatok megoszlása (összadatszám: 598):

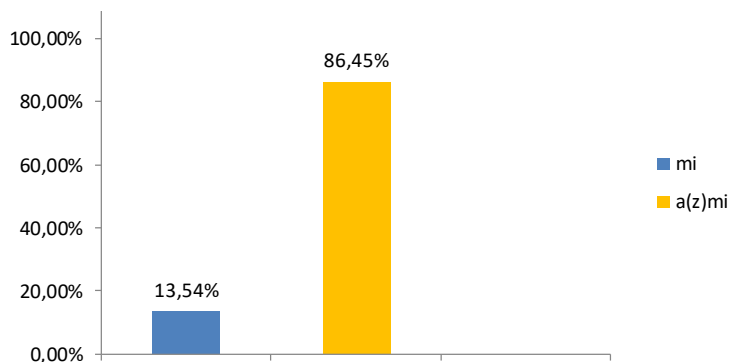
2.a ábra. A *ki*-típus az élőnyelvben.

A *mely~a(z)mely* változatok megoszlása (összadatszám: 134):

2.b ábra. A *mely*-típus az élőnyelvben.

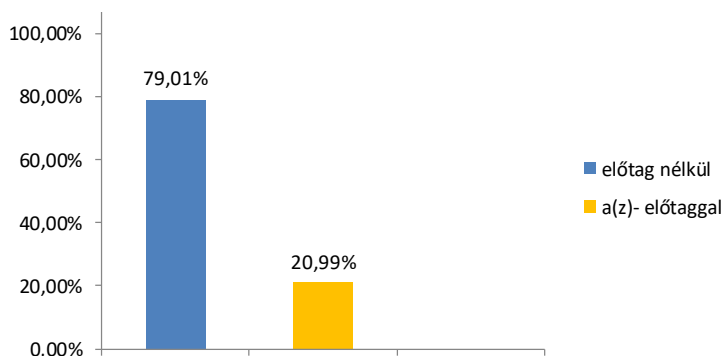
A *mi*~*a(z)mi* változatok megoszlása (összadatszám: 96):

2.c ábra. A *mi*-típus az élőnyelvben.

3.2. A könyvnyelvi regiszter

A három névmáspár variánsainak összesített mutatója a vizsgált korszak könyvnyomtatásának (különböző műfajú vallási és világi műveken alapuló) regiszterében a következő (összadatszám: 2058):

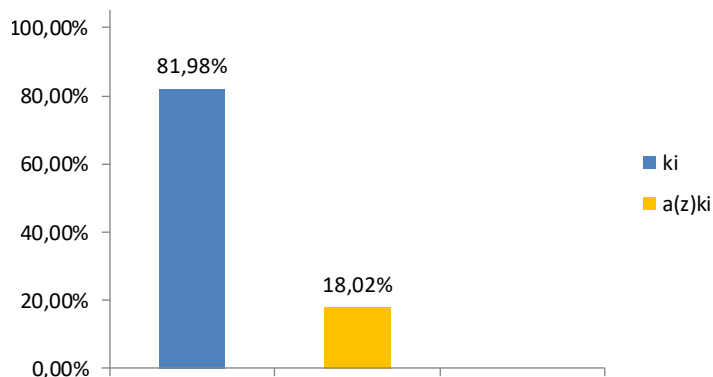
3. ábra. Előtag nélküli/a(z)-előtagos alakok a könyvnyelvben.

A könyvnyomtatás nyelvhasználatának összesített képét egybevetve a mindennapi kommunikációéval (2. ábra) azt látjuk, hogy a vizsgált jelenség szempontjából közel egyforma arányban tűnnek újítónak, illetve konzervatívnak. (Az eltérés nem szignifikáns: $p > 0,50$.)

Az egyes névmáspárok összehasonlítása azonban már különbségekről is árulkodik. A *ki*- és a *mi*-típusban innovatívabbnak bizonyul a könyvnyelv (vö. 3.a–2.a ábra, illetve 3.c–2.c ábra, mindkettő erősen szignifikáns különbséggel: $p < 0,01$). A *mely*-típusban azonban ezekkel éppen ellenkezőleg az élőnyelv látszik jelentősen újítóbbnak, az előtagos forma több mint négy és félszeres arányával (vö. 3.b–2.b ábra, a szignifikancia nagyon erős: $p < 0,001$). Vagyis amíg a könyvnyelv tovább viszi azt az ómagyar kori mintázatot, hogy az *a(z)mely* lassabban terjed, mint a másik két névmáspár innovatív formái, addig az élőnyelvben ettől

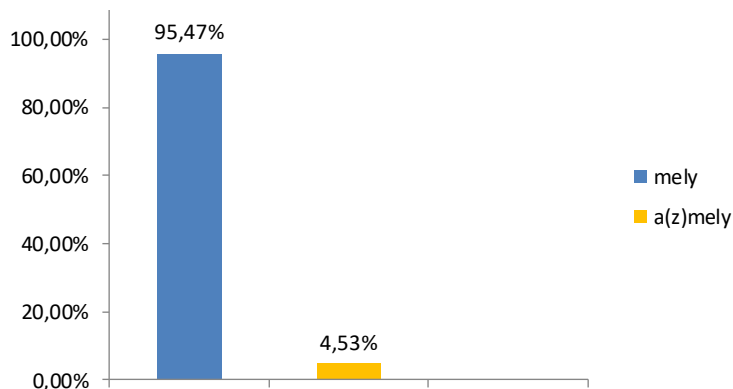
eltérő tendencia érvényesül. Hogy miért mutatkozik az *a(z)mely* elterjedtsége ilyen hullámnak a regiszterek között, arra egyelőre nem adódik magyarázat; a későbbiekben talán közelebb vihet a kérdés megválaszolásához az előtagos/előtag nélküli formák használatának grammatikai szerkezetek szerinti vizsgálata.

A *ki~a(z)ki* változatok megoszlása (összadatszám: 1204):

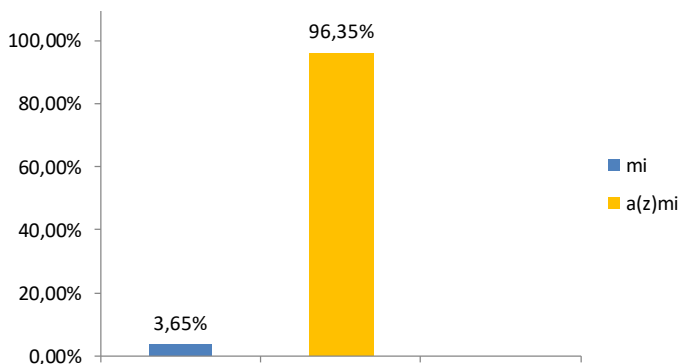
3.a ábra. A *ki*-típus a könyvnyelvben.

A *mely~a(z)mely* változatok megoszlása (összadatszám: 662):

3.b ábra. A *mely*-típus a könyvnyelvben.

A *mi~a(z)mi* változatok megoszlása (összadatszám: 192):

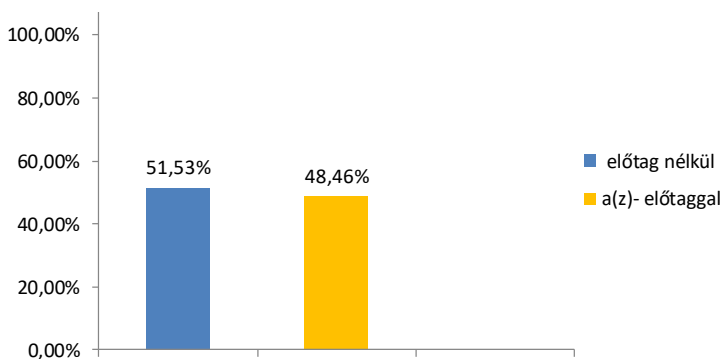
3.c ábra. A *mi*-típus a könyvnyelvben.

4. A bibliafordítások regisztere

Egy olyan kutatásban, amely pusztán az élőnyelvi és az irodalmi igényű nyelvhasználatot kívánna összevetni, a bibliafordítások szövege – a korabeli könyvkiadás jelentős műfajának képviselőjeként – a könyvnyelvi regiszteren belül kapna helyet. Korábbi vizsgálataim során azonban megmutatkozott, hogy érdemes lehet külön szövegcsoporthként kezelni a korszak bibliafordításait. A különválasztást az alábbi eredmények vissza is igazolják. A bibliaregiszterhez elsődleges összehasonlítási alapként a könyvnyelvi regiszter veendő figyelembe, fontos azonban a mindennapi nyelvhasználat mutatóit is visszaidézni, és ugyancsak tanulságos a korszak egészéről kialakult képet feleleveníteni.

4.1. A bibliafordítások kirajzolta összkép

A három névmáspár (*ki~a(z)ki*, *mely~a(z)mely*, *mi~a(z)mi*) variánsainak összesített mutatója az öt bibliafordításban (összadatszám: 1013):

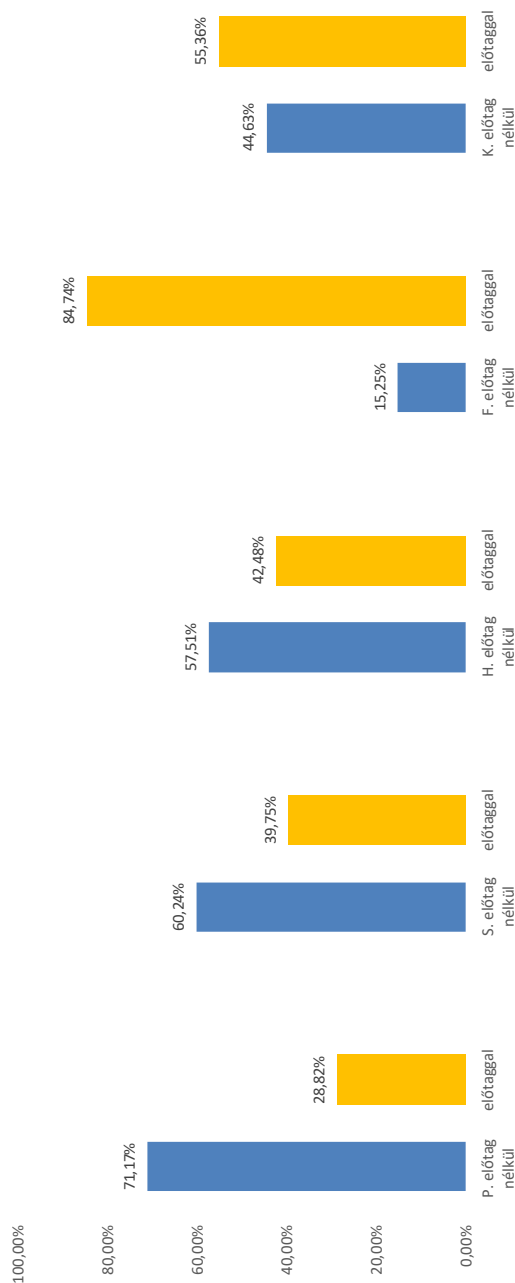

4. ábra. Előtag nélküli/a(z)- előtagos alakok a bibliafordításokban.

A diagramot a 2. és 3. ábrával összevetve azonnal szembeötlik, hogy az általános könyvnyelvi és az élőnyelvi regiszterhez viszonyítva a bibliafordításokban jóval magasabb az újító formák aránya. Az eltérés mindkét esetben több mint kétszeres (a szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$).

Az egyes szerzők választásait külön-külön szemügyre véve az is látható, hogy az öt munka mindegyikében jelentősen nagyobb az innovációra való hajlam, mint amit a másik két regiszter mutatott.³ A leginkább a Félegyházi-fordításban (a modern nyelvhasználatáról elhíresült Károlyit is magasan megelőzve). Ha Fél-egyházit figyelmen kívül hagyjuk, érdekes linearitás bontakozik ki: szerzőről szerzőre növekszik az előtagos formák részesedése, ami aligha magyarázható pusztán a kor előrehaladtával, hiszen az egymást követő fordítások megjelenése között alig néhány év telt el. (A kiadási évek: 1536, 1541, 1561, 1586, 1590.) A jelenség sokkal inkább a nyelvhasználat újító törekvésével szembeni egyre növekvő nyitottság jele lehet, amit talán indukálhat a fordítások egymásra hatása is.

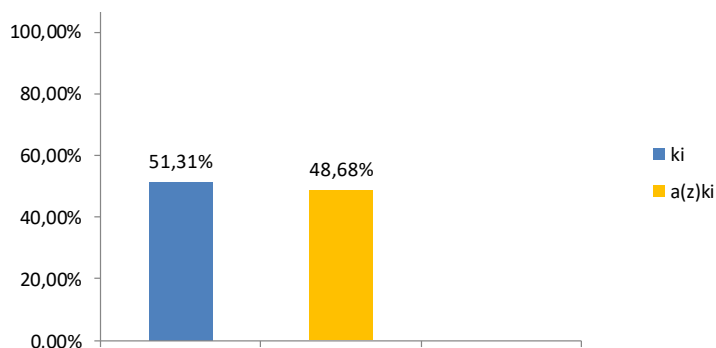
³ Az itteni és a lentebbi diagramokban a nevük kezdőbetűjével jelölt szerzők sorrendben a következők: P. = Pesthi Gábor, S. = Sylvester János, H. = Heltai Gáspár, F. = Félegyházi Tamás, K. = Károlyi Gáspár. – Bár a fordítások egy része szerzőtársakkal együtt készült, vizsgálatomban ezt nem tudom figyelembe venni, és úgy tekintem, a megjelent munkák a főszerkesztők nyelvhasználatát tükrözik (akik átfésülték, és ha szükségesnek találták, egységesítették, korrigálták munkatársaik szövegeit).

4.1. ábra. Előtag nélküli/a(z)- előtagos alakok az egyes bibliafordításokban.

4.2. A *ki*-típus a bibliafordításokban

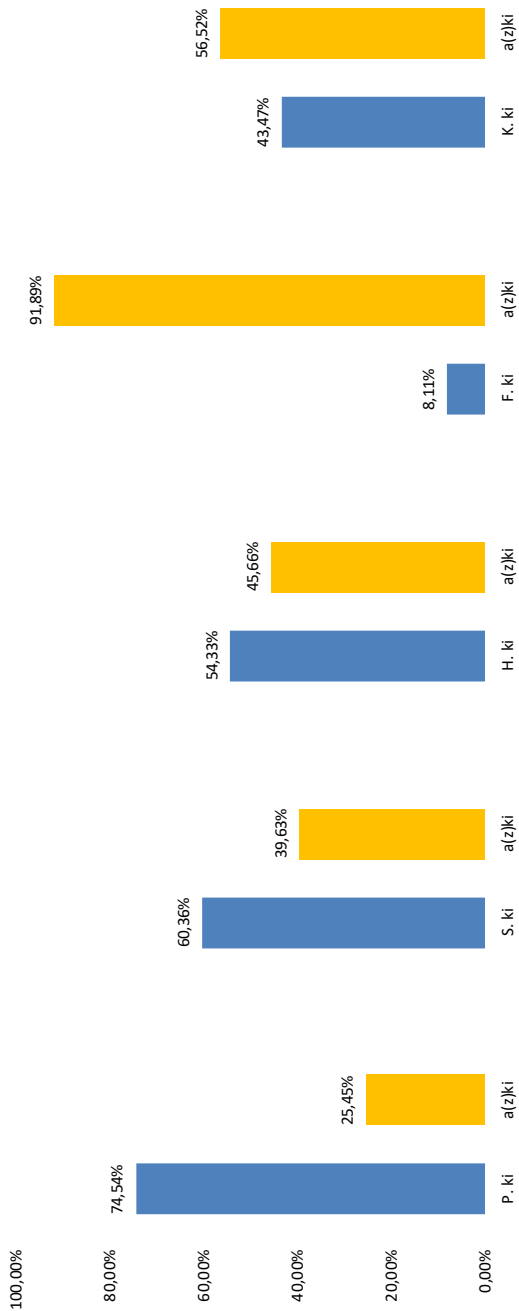
A leggyakoribb névmáspáron belül hasonló a megoszlás, mint amit az összesített kép jelez – vagyis alapvetően a *ki~a(z)ki* aránya határozza meg a három névmáspár együtteséből kirajzolódó összképet. A lentebbi százalékos adatok szinte teljesen megegyeznek a 4. ábrán látottakkal (összadatszám: 682):

4.a ábra. A *ki*-típus a bibliafordításokban.

A *ki*-típusban a bibliai regiszteren kívül sehol nem volt az innovatív változat részesedése még csak megközelítőleg sem ilyen magas. Az újító változat terjedésében eddig vezetőnek látszó regiszter, a könyvnyelv is messze alatta marad a bibliafordításokban tapasztalható aránynak: a 3. a ábrával való összevetés arról árulkodik, hogy az előtagos változat itt jóval több mint két és félszer nagyobb arányban van jelen (a szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$).

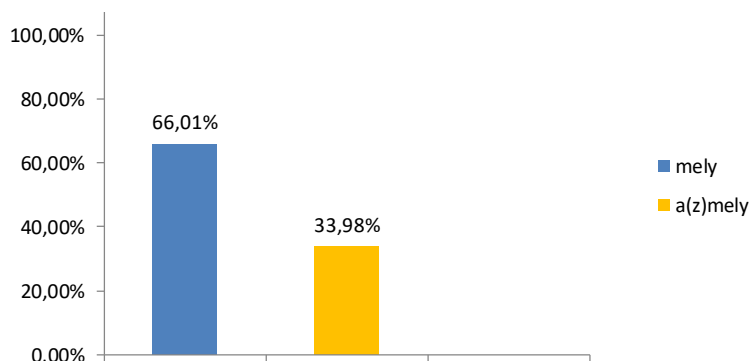
Ami a szerzők nyelvhasználatának egyenkénti vizsgálatát illeti, ugyanaz mondható, mint amit fentebb, az összkép megrajzolásakor láthattunk. Azaz: mind az öt szerző nyelvhasználata lényegesen innovatívabb, mint amilyenek akár a könyv-, akár az élőnyelv mutatkozott; itt is Félegyházi jár az élen; a többi négy szövegben az előtagos forma használata szerzőről szerzőre növekszik.

4.a1 ábra. A ki-típus az egyes bibliafordításokban.

4.3. A *mely*-típus a bibliafordításokban

A *mely~a(z)mely* névmáspárban az innovatív változat szintén sokkal nagyobb arányban képviselteti magát, mint a többi regiszterben (összadatszám: 256):

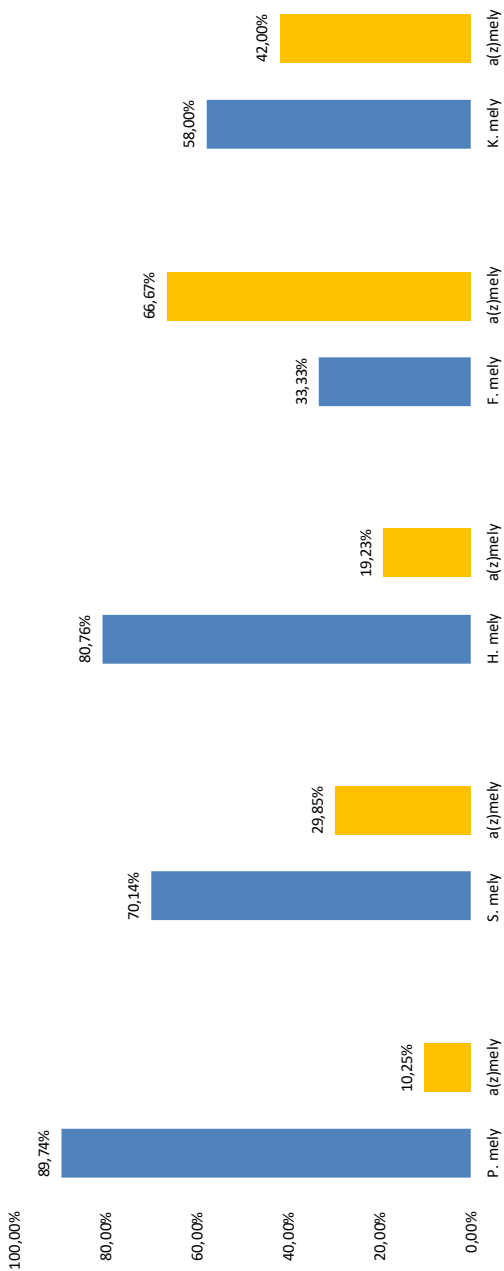

4.b ábra. A *mely*-típus a bibliafordításokban.

Az előtagos változat aránya az általános könyvnyelvhez viszonyítva (vö. 3.b ábra) hét és félszeres (a szignifikancia nagyon erős, $p < 0,001$). A bibliafordításokban így kisebb a szakadék az *a(z)ki* és az *a(z)mely* előfordulási arányai között, mint az általános könyvnyelvben, ennek ellenére a három névmáspár közül itt is a *mely*-típusban a legalacsonyabb az előtagos változat képviselete.

Mivel az *a(z)mely* részesedésében a beszélnyelv megelőzi a könyvnyelvet (vö. 2.b–3.b ábra), itt külön jelentősége van a bibliai regiszter–beszélnyelvi regiszter összevetésnek is. Az eredmény azt mutatja, hogy itt is a bibliafordítások nyelvhasználata az újítóbba, az előtagos forma több mint másfélszeres részesedésével (a szignifikancia erős, $p < 0,01$).

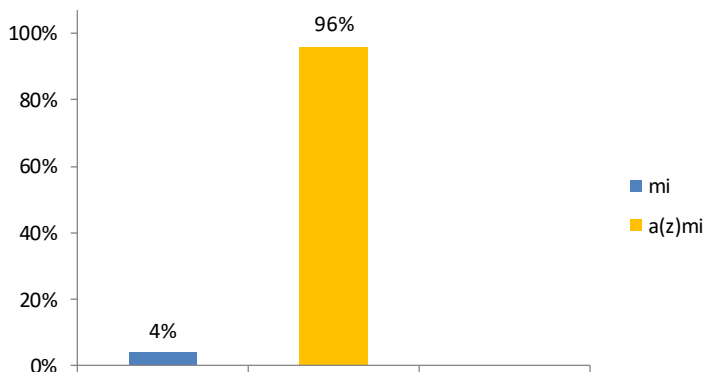
Szerzőnkénti megoszlásban azt látjuk, hogy mindegyik fordító munkája innovatívabb az általános könyvnyelvnél, és a legtöbbjüké a beszélnyelvnél is. Ez utóbbitól számottevően csak egy szöveg marad el (a legkorábbi, a Pesthi-fordítás), illetve kis mértékben egy másik is (a Heltai-fordítás).

4.b1 ábra. A mely-típus az egyes bibliafordításokban.

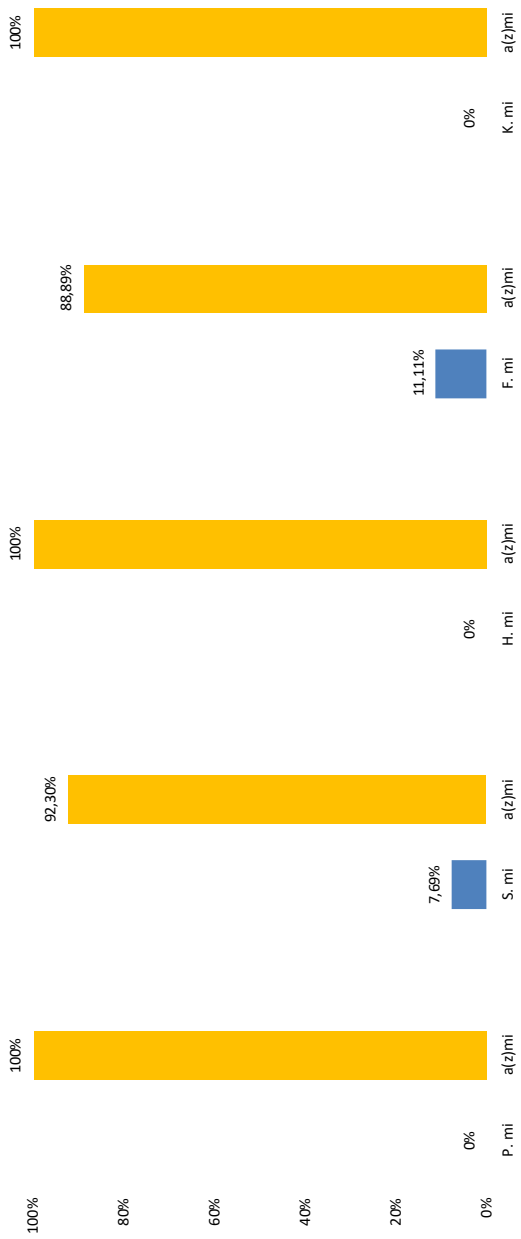
4.4. A *mi*-típus a bibliafordításokban

A *mi~a(z)mi* minden regiszterben a legkisebb elemszámú csoport, ugyanakkor messze előrébb tart az előtagos változat elterjedtségében, mint a másik két névmáspár. Az innovatív forma részesezése egymás közelében jár mindhárom nyelvhasználati réteg esetében; a bibliafordítások adata szinte teljesen megegyezik az általános könyvnyelvvel látottakkal (vö. 3.c ábra). (A khí-négyzet próbát itt nem lehetett elvégezni, mivel az egyik cellában az adatszám 5 alatti.) Az újító forma plafonközeli értéket mutat (összadatszám: 75):

4.c ábra. A *mi*-típus a bibliafordításokban.

Az összesített adathoz is, de a szerzők egyenkénti nyelvhasználatát összehasonlítva is óvatosságra kell intse az értékelőt a korábbiaknál lényegesen kisebb adatszám (fordítónként átlagban 15 *mi~a(z)mi* megjelenés). Ennek ellenére is érdemes azonban megjegyezni, hogy a vizsgált evangélium szövegében három fordító következetesen az innovatív változatot használja, nem is fordul elő náluk az előtag nélküli forma (Pesthi, Heltai, Károlyi). Szabad váltakozásokról lévén szó, a nyelvhasználók – olykor talán tudatos, míg máskor esetleg alkalmi – választásai a tendencia tartományán belül eltérő mintázatot is mutathatnak: aki a másik két névmáspárnál a legkevésbé bizonyult újítónak (Pesthi), most az élenjárók között van, aki pedig a legkimagaslóbban újító volt (Félegyházi), ezúttal a legkevésbé tűnik annak.

4.c1 ábra. A mi-típus az egyes bibliafordításokban.

5. Összegzés

A tanulmányban egy ómagyar korban létrejött nyelvi változás eredményének középmagyar kor eleji terjedését vizsgáltam. Egy olyan jelenségről volt szó, amelynek használata – belső morfo-szintaktikai fejleményként – nem áll idegen nyelvi (latin) minta befolyása alatt. A kutatás fókuszába a bibliafordítások nyelvhasználata került: annak jártam utána, ebben a regiszterben milyen arányban képviselték magukat a vonatkozó névmások előtagos, innovatív változatai. Az adatok értékelését a korszak másik két regiszterével való összehasonlítás segítette, de alapozásnak tanulságosnak bizonyult az időszak összképét is bemutatni az előzmény-korszak eredményeivel való összevetésben.

A vizsgált időszakon belül első körben az élőnyelvi és az általános könyvnyelvi regiszter adatait hasonlítottam össze. Korábbi kutatásom alapján azt feltételeztem, hogy az innovációk – amelyek pedig jellemzően a mindennapi nyelvhasználatban létrejövő változások eredményei – nem feltétlenül a beszélnyelvben terjednek a legdinamikusabban. A három névmáspár együttesére kapott mutatók nem jeleztek lényeges eltérést az élőnyelvi és a könyvnyelvi regiszter között, de az előtagos változatok elterjedtségét némileg magasabbnak mutatták az élőnyelvben, mint a könyvnyelvben. A névmáspárok egyesével való vizsgálata viszont arról árulkodott, hogy mind az *a(z)ki*, mind az *a(z)mi* esetében az innovatív változat terjedési folyamatában a könyvnyelv vezet jelentős különbséggel, az *a(z)mely* esetében azonban – még fel nem derített okokból – a könyvnyelv nagy mértékben lemaradásban van az élőnyelv mögött.

A bibliafordítások nyelvhasználatára kapott eredményeket elsődlegesen a könyvnyelvvvel vettem össze, hiszen a könyvnyomatás műfajait éppen e kettő összehasonlíthatósága érdekében választottam szét, de többször kitértem az élőnyelvtől való különbségekre is. A három névmáspár együttesére kapott eredmények azt jelezték, hogy a kutatott jelenség tekintetében a bibliafordítások nyelvezete a másik két regiszternél nagyobb teret enged az innováció terjedésének. A névmáspárok egyenkénti vizsgálata is a bibliafordítások különösen innovatív nyelvhasználatáról tanúskodott: az *a(z)ki* és az *a(z)mely* ebben a regiszterben terjed a leglendületesebben, a minden regiszterben nagyon magas részesedésű *a(z)mi* pedig az általános könyvnyelvvvel halad fej fej mellett.

A három típusú előtagos névmás arányát az öt fordító nyelvhasználatában külön-külön tanulmányozva azt láthattuk, hogy a tizenötből tizenegy mutató magasabb a többi regiszter adatainál, és csak négy van olyan, amely valamelyik másik regiszterbeli megfelelőjének valamennyire is alatta marad. Az összkép tehát azt mutatja igen meggyőzően, hogy a vizsgált jelenség szempontjából a biblia mindegyik magyar fordítása újítóbbr nyelven szólal meg, mint a korszak más művei, és még inkább, mint a korszak mindennapi nyelvhasználója.

A bibliafordítások vezető szerepe az újító formák elterjedésében arra vall – és ezt tovább erősíti, hogy a háromból két névmástípus esetében a könyvnyelv megelőzi a beszélnyelvet –, hogy a választékosabb stílus, a tudatosabb nyelvhasználat nyitottabb az innovációra, mint az élőnyelv. A vizsgált regiszterek közül a bibliáké rendelkezett a legnagyobb befolyásoló erővel – elég csak a prédikációk

mindennapos, sok helyszínes hallgatóságára gondolni, szemben egy magánlevél egyetlen olvasójával vagy egy peres eljárás néhány résztvevőjével, de akár a könyvek szűk körű olvasóközönségével is. Emiatt az is feltételezhető, hogy ez a nagy befogadóközönséggel rendelkező és magas presztízsű regiszter az újítások terjesztésében hatása alá vonta az egyéb nyelvhasználati rétegeket.

Felhasznált források

1. Bibliafordítások

Félegyházi Tamás: Újtestamentum (1586). = Első kiadás.

http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/01/65/73/dd/1/RMK_I_0218_1_kicsi.pdf

Heltai Gáspár (és társai): Újtestamentum (1561). = Az 1572-es (második) kiadás.

https://rmk.hungaricana.hu/hu/view/RMK_I_51/?pg=0&layout=s (1562).

Károlyi Gáspár: Szent Biblia (1590). = Hasonmás kiadás. Magyar Helikon, Budapest, 1981.

Pesthi Gábor: Újtestamentum (1536). = Hasonmás kiadás. Balassi Kiadó, 2002.

Sylvester János: Újtestamentum (1541). = Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960.

2. Általános könyvnyelv

Balassi Bálint: Szép magyar komédia (1558). = Balassi Kiadó, Budapest, 1999. Szöveggyűjtő: Kőszeghy Péter és Szentmártoni Szabó Géza. A teljes szöveg.

Bornemisza Péter: Tragédia magyar nyelven az Szophoklész Élektirájából (1558). = Hasonmás kiadás. Balassi Kiadó, Budapest, 2009. A teljes szöveg.

Heltai Gáspár: Ponciánus császár históriája (1572). = Magyar Helikon, Budapest, 1976. Szöveggyűjtő: Nemeskürty István. 1–15. novella.

Károlyi Gáspár: Két könyv minden országoknak és királyoknak jó és gonosz szerencséjeknek okairúl (1563). = Első kiadás. A teljes szöveg.

<https://mek.oszk.hu/03400/03469/index.phtml#>

Pécsi Lukács: Szent Ágoston doktornak elmélkedő ... imádságai (1591). = Hasonmás kiadás. MTA Irodalomtudományi Intézete – MTA Könyvtára, Budapest, 1988. A szöveg első harmadrésze.

Pesthi Gábor: Ezópus fabulái (1536). = Hasonmás kiadás. Közoktatásügyi Kiadó, Budapest, 1950. A teljes szöveg.

Sylvester János: Újtestamentum (1541). = Hasonmás kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. A prózában írt kiegészítő fejezetek teljes anyaga.

Telegdi Miklós: Felelet Bornemisza Péternek Fejtegetés nevű könyvére (1580). = Első kiadás. A szöveg első fele.

http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/07/88/dd/1/RMK_I_177.pdf

3. Élőnyelv

Történeti magánéleti korpusz. Leírása: Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika: Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszpépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. NyK. 113 (2017): 85–110; Attila Novák–Katalin Gugán–Mónika Varga–Adrienne Dömötör: Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence. Language Resources and Evaluation, 2018.

Hivatkozások

- Aitchison, Jean 1987. The Language Lifegame: Prediction, Explanation and Linguistic Change. In: Koopman, Willem F.–van der Leek, Frederike–Fischer, Olga–Eaton, Roger (szerk.): *Explanation and Linguistic Change*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 11–32.
- Ayres-Bennett, Wendy 2018. Historical Sociolinguistics and Tracking Language Change: Sources, Text Types and Genres. In: Ayres-Bennett, Wendy–Caruthers, Janice (szerk.): *Manual of Romance Sociolinguistics*. De Gruyter. Berlin. 253–79.
- Dömötör Adrienne 2008. A középmagyar kori minőségjelzői mellékmondatok (állomány- és változásvizsgálat). In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondattana köréből*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 23–39.
- Dömötör Adrienne 2017. „Oly napot végezni, ki bizonyos legyen” – a vonatkozó névmás(i) kötőszó a középmagyar kor élőnyelvében. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 39–53.
- Dömötör Adrienne 2018. Hagyomány és újítás a *Két könyv...* és a *Vizsolyi biblia* nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 36–56.
- G. Varga Györgyi 1992. A névmások [kései ómagyar kor]. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 455–569.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok [a kései ómagyar korban]. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–665.
- Haader Lea 1997. Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: Kiss Gábor–Zaicz Gábor (szerk.): *Szavak – nevek – szótárak. Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 118–24.
- Juhász Dezső 1991. A kötőszók [korai ómagyar kor és előzményei]. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 476–500.
- Sipos Pál 1991. A névmások [korai ómagyar kor és előzményei]. In: Benkő Loránd (főszerk.), E. Abaffy Erzsébet–Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana I/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 353–400.

Dömötör Adrienne

Nyelvtudományi Intézet

domad13@gmail.com

A balkáni kötőmód beépülése két magyar nyelvváltozat beszélőinek grammatikájába

É. Kiss Katalin

1. Bevezetés*

E tanulmány amellelt érvel, hogy a köznyelvben a közelmúltban megjelenő *Nem kell elmenjek* mondattípus az úgynevezett balkáni kötőmód megnyilvánulása. A főnévi igeneves kifejezésnek redukált kötőmódú mellékmonddal való felváltása a görögben kezdődött, majd a göröggel szomszédos nyelvekre: az albánra, macedónra, bolgárra, románra és szerbre is kiterjedt (Joseph 1983), és román közvetítéssel a magyar nyelvterületet is elérte. A változás a moldvai magyar nyelvjárást érintette legmélyrehatóbban, de a redukált kötőmódú mellékmondat az erdélyi magyar köznyelvben is gyakorivá vált, és a magyarországi köznyelvben is egyre elfogadottabb. Írásom a jelenség terjedésének két összetevőjére mutat rá. A balkáni kötőmód a moldvai magyar nyelvben több kontextusban jelenhet meg, mint a magyar köznyelvben, ami arra vezethető vissza, hogy eltérő módon épült be a moldvai beszélők és a köznyelvet beszélők grammatikájába. A kolozsvári és a budapesti köznyelvben hasonló a jelenség disztribúciója, de eltérő a megítélése, ami minden bizonnyal azzal függ össze, hogy a balkáni kötőmód a kolozsvári beszélők román másodnyelvében is jelen van.

A tanulmány 2. része a modális predikátumok hagyományos bővítési lehetőségeit tekinti át. A 3. rész a változást: az új szerkezetek megjelenését tárgyalja. A 4. rész amellelt érvel, hogy az új szerkezetek a románban meggyökeresedett balkáni kötőmód magyar megfelelői. Az 5. rész azt mutatja be, hogy milyen eltérő módon épült be a balkáni kötőmód a magyar köznyelvbe és a moldvai magyar dialektusokba. A 6. rész összefoglalás.

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakronia 4.* PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 69–85.

* Ez a tanulmány a NKFIH támogatásával, a 129921 sz. kutatási projektum keretében készült. Köszönetet mondok Dömötör Adrienne-nek a 3. lábjegyzetben jelzett probléma tisztázásához nyújtott segítségéért.

2. A modális predikátumok hagyományos bővítési lehetőségei

A magyar köznyelvben a balkáni kötőmód elsősorban a *kell*, kisebb mértékben a *szabad* modális segédigék bővítmenyeként jelent meg. Ahhoz, hogy megértsük, miért éppen ez a kontextus kedvezett az átvételének, át kell tekintenünk a modális predikátumok bővítési lehetőségeit.

2.1. Főnévi igeneves kifejezés

A modális predikátumok, mind a melléknevek, például a *szükséges*, *szabad*, *mu-száj*, mind az igék, például a *kell*, *szabad*¹, *lehet*, *szeretne*, *akar*, bővíthetők főnévi igeneves kifejezéssel. Ha a modális predikátumnak van a mondatbővítmenyen kívül is vonzata (a *szeretne*, *akar* esetében alanya, a személytelen predikátumok esetében dativusban álló experiense), e főmondati vonzat kontrollálja az infinitivus rejtett PRO alanyát (1a–c). A rejtett külön alany bizonyítéka, hogy más tematikus szerepet hordozhat, mint főmondati kontrollálója. Például (1a,b)-ben a főmondati alany experiens, a beágyazott mondat alanya pedig agens.

- (1) a. Ma nem kell Jánosnak_i [*PRO*_i korán felkelni]
 b. Jánosnak_i fontos volt [*PRO*_i megkapni az állást]
 c. János_i szeretne [*PRO*_i táncolni]

Főmondati kontrolláló híján az igenévnek saját alanya van, melyet dativusban álló hangzó főnévi kifejezés vagy rejtett pro képvisel. Az igenév az alanyával egyező számú és személyű birtokos személyragot visel.

- (2) a. Ma nem kell [Jánosnak korán felkelnie]
 b. Fontos volna [*pro* megkapnia az állást]

Ha sem a főmondat nem tartalmaz potenciális kontrollálót, sem az igenév nem visel az alany személyére, számára utaló személyragot, az infinitivus PRO alanyát általános vagy határozatlan értelmű PRO_{arb}-nak (tetszőleges PRO-nak) értjük:

- (3) Nem érdemes [*PRO*_{arb} feleslegesen idegeskedni]

A generatív nyelvelmélet az igeneves kifejezéseket önálló tagmondatnak tekinti, melyek lényegében csak abban különböznek a véges igét tartalmazó tagmondatoktól, hogy nincs saját idejük és módjuk, és a magyarban nincs mondatbevezető-

¹ A *szabad* viselkedhet akár melléknévi predikátumként (*szabad volt*, *szabad legyen*, *szabad lenne*), akár igei predikátumként (*szabadott*, *szabadjon*, *szabadna*). Az írott magyar nyelvet – tág értelemben a köznyelvet – 1772-től az ezredfordulóig dokumentáló Magyar történeti szövegtár adatai szerint viszonylag kiegyensúlyozott a melléknévi és az igei használat aránya: 23 *szabadott*-tal szemben 115 *szabad volt* alakot, 26 *szabadjon*-nal szemben 50 *szabad legyen* alakot, és 226 *szabadna* alakkal szemben 8 *szabad lenne* alakot találunk.

jük, azaz alárendelő kötőszavuk sem. Az igeneves kifejezések ugyanolyan operátorokkal terjeszthetők ki, mint a véges tagmondatok: tagadhatók (4a), tartalmazhatnak fókuszot és hatóköri pozícióba vitt kvantort (4b), valamint topikot is (4c):

- (4) a. Fontos volna [*pro* **nem** elkéssünk]
 b. János szeretne [*PRO* **minden nap csak TÍZRE** bejárni]
 c. Nem kell [**Jánosnak** megtudnia az igazat]

2.2. *Hogy*-kötőszós kötőmódú mellékmondat

A modális predikátumok – a *lehet* kivételével – kötőmódú mellékmondatokkal is bővíthetők. A személytelen predikátumok: a *kell*, a *szabad* és a melléknévi modálisok esetében a kötőmódú mellékmondat egyenértékű lehet a személyragos főnévi igenévi bővítménnyel, amint ezt (2a,b) és (5a,b) összevetése megmutatja:

- (5) a. Ma nem kell, hogy János korán felkeljen.
 b. Fontos volna, hogy *pro* megkapja az állást.

A *lehet* nem enged meg kötőmódú mellékmondati bővítményt – kivéve a buletikus értelmű *nem lehet* predikátumot (6a). A circumstantialis értelmű (a körülmények által meghatározott lehetőségre utaló) *lehet* csak infinitívussal bővíthető (6b), az episztemikus jelentésű *lehet* pedig csak kijelentő módú mellékmondatokkal (6c).

- (6) a. Nem lehet, hogy kudarcot valljunk.
 b. Ezt a kabátot_i lehet [mosógépben mosni t_i]
 c. Lehet, hogy holnap esni fog.

A *szeretne* és az *akar* is bővíthető véges kötőmódú mellékmondatokkal is; azonban esetükben az infinitívusi és a véges mellékmondati bővítmény nem cserélhető fel szabadon. A kötőmódú mellékmondati bővítmény alanya nem lehet azonos a főmondati alannal (azaz, a mellékmondatban obviáció² lép fel) – amint ezt (7a) és (7b), valamint (8a) és (8b) összevetése mutatja:

- (7) a. János_i nem szeretné, hogy a szerencsétlen_j énekeljen.
 vö. b. János_i nem szeretne [*PRO*_i énekelni]
 (8) a. A fiúk_i azt akarják, hogy *pro*_j énekeljék el az indulót.
 vö. b. A fiúk_i el akarják [*PRO*_i énekelni az indulót]

2.3. Hosszú operátor-mozgatás és igekötőemelés

Mind az infinitívusi (9), mind a *hogy*-kötőszós mellékmondati bővítményt tartalmazó modális szerkezetekben (10) lehetséges hosszú operátor-mozgatás, azaz, a

² Az obviáció az a jelenség, amikor a mellékmondat névmási alanyának referenciája kötelezően eltér a főmondati alany referenciájától (Pintér 2011).

beágyazott mondat valamely kifejezésének a modális predikátum előtti fókusz-, kvantor- vagy topikpozícióba való mozgatása. Például:

- (9) a. [_{FocP} Csak TÍZRE_i kell [holnap bemennünk t_i]]
 b. [_{DistP} Mindenkit_i szeretnék [meghívni t_i a születésnapomra]]
 c. [_{TopP} Jánosnak_i nem szabadna [mindenkit félrevezetnie t_i]]
- (10) a. [_{TopPA} gyerekek_i [_{FocP} csak TÍZRE_j kell, [_{CP} hogy holnap bemenjenek az iskolába $t_i t_j$]]]
 b. [_{DistP} Mindenkit_i [_{FocP} ÚJÉVKOR_j szeretném, [_{CP} hogy meghívjunk $t_i t_j$]]]
 c. [_{TopP} A beteg_i nem szabad, [_{CP} hogy bárki meglátogassa t_i]]

A hosszú operátor-mozgatás (azaz, a tagmondathatáron átívelő fókuszmozgatás, kvantoremelés és topicalizáció) lényegében bármilyen bővítményi szerepű infinitivusi vagy *hogy*-kötőszós mondatbővítményből lehetséges. Az igekötő, illetve igemódosító viszont nem mozgatható szabadon a fölérendelt tagmondatba:

- (11) a. * [_{PredP} Fel_i utálok [t_i kelni korán reggel]]
 b. * [_{PredP} El_i láttam [t_i utazni a szomszédaimat]]
- (12) a. * [_{TopP} Az irodába [_{PredP} be_i ígértem, [_{CP} hogy t_i megyek]]]
 b. * [_{PredP} Mindenkit [_{PredP} fel_i mondtak, [_{CP} hogy t_i hívjunk]]]

Igekötőemelés modális igei predikátumot bővítő infinitivusi tagmondatból lehetséges. A modális igék: a *kell*, *szabad*, *lehet*, *szeretne*, *akar* jelentésstanilag korlátozott önállóságú úgynevezett fél-segédigék (semi-auxiliaries), és ennek megfelelően kerülnek a komment élére eső, a komment legnyomatékosabb elemét kitüntető főhangsúlyt. Nem esik rájuk a főhangsúly, ha tagadószó vagy fókusz áll előttük (13a,b). Fókusz vagy tagadószó hiányában a főnévi igenév igekötőjét, igemódosítóját vonzzák maguk elé (13c), vagy ha nincs ilyen, akkor magát az igenevet (13d):

- (13) a. Csak TÍZRE_i kell [bemennem pro t_i]
 b. Nem kell [bemennem pro]
 c. Be_i kell [t_i mennem pro]
 d. Segítenem_i kell [pro t_i]

A *szeretne* és a *szabad* esetében csupán lehetőség az igekötőemeléssel való hangsúlykerülés (14a,b). Ezek az igék feltehetőleg azért nem hangzanak idegenül főhangsúllyal sem, mert a *szeret* alakot főigeként, a *szabad* alakot pedig melléknévként megszoktuk hangsúlyos helyzetben.

- (14) a. Szeretnék bemenni./Be szeretnék menni.
 b. Szabad bemennünk?/Be szabad mennünk?

Igekötőemelés akkor lehetséges, ha az infinitivusi tagmondat nem tartalmaz operátort; vagy igével kezdődik (15a–d), vagy legfeljebb egy operátorszerep nélküli bővítmény vagy szabad határozó ékelődik a főige és a segédige közé (16a).

- (15) a. Jánosnak_j [_{PredP} e_i kellett [_{PredP} t_i énekelnie t_j a dalt]]
 b. Jánosnak_j [_{PredP} e_i szabad [_{PredP} t_i énekelnie t_j a dalt]]
 c. Jánosnak_j [_{PredP} e_i lehet [_{PredP} t_i énekelnie t_j a dalt]]
 d. János [_{PredP} e_i akarja/szeretné [_{PredP} t_i énekelni a dalt]]

- (16) a. ?A hallgatóknak tízig [_{PredP} be_i kell [_{PredP} a dolgozatot [_{PredP} t_i fejezniük]]]
 vö. b. A hallgatóknak tízig [_{PredP} be_i kell [_{PredP} t_i fejezniük a dolgozatot]]

Az infinitivusi tagmondatban található fókusz vagy tagadószó meggátolja az igekötőemelést:

- (17) a. * [_{PredP} Meg_i lehet [_{NegP} nem hívnunk t_i a családot]]
 vö. b. [_{PredP} Nem lehet [_{PredP} meghívunk a családot]]
 c. [_{PredP} Lehet [_{NegP} nem meghívunk a családot]]

- (18) a. *Jánosnak [_{PredP} be_i kell [_{FocP} csak TÍZRE mennie t_i]]
 vö. b. Jánosnak [_{FocP} csak TÍZRE [_{PredP} kell [_{PredP} bemennie]]]
 c. Jánosnak [_{PredP} be_i kell [[_{PredP} t_i mennie tízre]]]

Az igekötőemelést den Dikken (2004) és É. Kiss (2009) a mondategyesítés jeleként értékelte. Igekötőemelés esetén az infinitivusi kifejezés legfeljebb egy operátorok nélküli PredP projekció lehet; operátorprojekciókat nem tartalmazhat.

A modális predikátumok kiterjesztési lehetőségeit meghatározó sajátságok az alábbi táblázatba rendezhetők:

	infinitivusi bővítmény	kötőmódú bővítmény	obviáció	hangsúlykerülés
<i>szükséges, szabad_{m.név}, muszáj</i>	+	+	–	–
<i>kell, szabad_{ige}</i>	+	+	–	+
<i>lehet</i>	+	–	–	+
<i>akar, szeretne</i>	+	+	+	+

1. táblázat. A modális predikátumok sajátságai.

Abból, hogy a balkáni kötőmód a *kell* és a *szabad* igék mondatbővítőmódozóiban jelent meg, következtethetünk megjelenésének feltételeire. A *kell* és a *szabad* hangsúlykerülők, azaz, igénylik az igekötőemelést, pontosabban az igekötőemelést lehetővé tevő tagmondat-redukciót; másrészt van az infinitívussal egyenértékű (nem obviatív) kötőmódú mondatbővítőmódozó.

3. Az újítás

3.1. Korpusz-adatok

A 2. részben áttekintett bővítési lehetőségek az ómagyar kortól jellemzik nyelvünket. A régiségben a modálisok leggyakoribb bővítőmódozója az infinitívusi kifejezés. Az infinitívusból való igekötőemelést is évszázadra visszamenően adathozhatók:

- (19) a. theuled **el kel mennem** (Virágének (1490))
 b. Ha Isten **meg akar tartani** meg tart (Ómagyar levelek, 59 (1526))
 c. **ffel kel** embernek ffyanak **magaztatny** (Érsekújvári Kódex, 534b (1529))

A modális predikátumot bővítő véges mellékmondat ritka az ómagyar és középmagyar korban, és soha nem tartalmaz igekötőemelést³, például:

- (20) akarom hogy ew **meg mencze** magat ez ewkewrtewl (Jókai-kódex, 100 (1370))

A véges mondatból való igekötőemelést első ismert példái a XIX. század közepéről valók:

- (21) a. **Öszve, kell**, hogy *t_i* **ismerkedjenek** (MTSz 1846)
 b. **Meg, kell**, hogy *t_i* **érjem** azt a szép napot (MTSz 1849)

Míg az adatbázisok XIX. és XX. századi példáiban csak a *kell* ige esetében találunk véges bővítőmódozókból való igekötőemelést, a Google-keresés azt mutatja, hogy

³ Kiss–Pusztai (2003: 664) ugyan idéz egy állítólagos példát 1584-ből:

- (i) el kell mindnyájan vesszetek miattam (Boszp.Ok.28)

Az idézet a Magyarországi boszorkányperek oklevéltára (szerk. Komáromy Andor) 1910-es kiadásán alapul (28. o.). Azonban, mint a per anyagának 2014-es javított kiadásából kiderül (Pakó–Tóth 2014: 111), az 1910-ben közölt szöveg téves; az eredeti jegyzőkönyvben a *vesszetek* helyett *vesznetek*, azaz személyragos főnévi igenév szerepel. Az idézet pontosan így szól:

- (ii) Hallottam ilyen szidalmat az szomszédságban: „Fatilla lélek kurvák, **el kell mindnyájan vesznetek** miattam!” (KBosz. 19. Kolozsvár, 1584)

A Nyelvtudományi Intézet Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusza is ezt a változatot közli.

a mai nyelvhasználatban a többi kötőmódú mellékmondatot vonzó hangsúlykerülő modális igével is előfordul:

- (22) a. Nekem **meg_i szabad**, hogy **t_i legyen** ezzel kapcsolatos véleményem.
 b. **Meg_i akarom**, hogy **t_i szűnjön** azonnal, most.
 c. A könyveket mindenképp **be_i szeretné**, hogy **t_i mutassák** a műsorban.

A XX. században ennek a szerkezetnek egy redukáltabb változata is megjelent a *kell* és újabban a *szabad* predikátumok mellett, az írott nyelvben először az erdélyi és a kelet-magyarországi írók (Móricz Zsigmond, Tamási Áron és Asztalos István) prózájában. E változatban hiányzik a *hogy* kötőszó, és az igekötő, a modális segédige és a kötőmódú ige szomszédos egymással:

- (23) a. **Meg_i kell mondjam.** (Móricz: Tündérgert, 212 (1922))
 b. **Be_i szabad menjünk?**

Bár a *hogy* kötőszó törlése többféle kontextusban is lehetséges a magyarban, a modális igék hagyományosan nem engedik meg. Ezért olyan esetekben, amikor a modális ige hangsúlytalanságát nem igekötőemelés, hanem a modális előtt álló tagadószó vagy fókusz teszi lehetővé, a hiányzó kötőszó önmagában is annak a jele, hogy a beágyazott kifejezés redukált mellékmondat (24a–c). A *hogy*-törlés tagadószót (24d) vagy fókusz (24e) tartalmazó mellékmondatban nem lehetséges.

- (24) a. **ERRE kell legyen** valahol a színház. (MTSz 1925)
 b. Nem **kell elhidd**, amit mondok. (Google)
 c. Nem **szabad elmondd!** (Google)
 d. ***MOST** kellene ne legyen baj!
 e. *Nem szabad csak **PÉTERNEK elmondd!**

A (23a,b)–(24a–c) alatti szerkezetek csak a *kell* és a *szabad* igékkel fordulnak elő. Először a (22) alatti *hogy*-kötőszós szerkezet típus terjedt el, majd az elmúlt 2-3 évtizedben a kötőszó nélküli változatok is a magyar köznyelv részévé lettek. Posgay (2000) még transzilvanizmusokként írta le őket; mostanra azonban megszűnni látszik regionális jellegük.

3.2. Az új szerkezet elfogadottsága

Kérdőíves felméréssel teszteltük, hogy a redukált kötőmódú szerkezet valóban elfogadott-e a köznyelvet beszélők számára. A kérdőívet 27 budapesti és 18 kolozsvári magyar egyetemistával töltöttük ki. Lentebb bemutatandó moldvai magyar nyelvjárási adatok szerint (Péntek 2016–2017) a moldvai magyar nyelvben a szerkezet a *lehet* modális igével is előfordulhat, ezért a *kell* és a *szabad* mellett a *lehet* bővítményeként is teszteltük a redukált kötőmódú mellékmondatot. A kérdőív 10 tesztmondatot és 11 töltelmónadatot tartalmazott. A beszélőknek egy ötfokú Likert-skálán kellett értékelniük a példamondatokat, az alábbi kulcs szerint:

- 5: tökéletes, én is így mondanám
 4: én is mondom így, de nem írnám le
 3: én nem használom, de másoktól hallom
 2: furcsa, de lehetnek magyar anyanyelvűek, akik így mondják
 1: teljesen rossz

Az átlagos skálaértékeket a 2. táblázat mutatja:

SZERKEZETTÍPUS	BUDA-PEST		KOLOZSVÁR		M-Wu teszt	p=
	át-lag	SD	át-lag	SD		
<i>El kell, hogy menjek</i> (21)	4,15	0,95	3,78	0,94	186,00	0,163
<i>El kell menjek</i> (23a)	3,52	1,05	4,22	0,88	153,00	0,028
<i>Csak ESTE kell elmenjek</i> (24a)	3,78	0,97	4,39	0,7	156,50	0,032
<i>Nem kell elmenjek</i> (24b)	3,04	0,98	4,56	0,62	54,50	0,001
<i>Be szabad, hogy menjek?</i> (22a)	2,56	0,89	3,28	1,07	154,00	0,027
<i>Be szabad menjek?</i> (23b)	3	0,73	4,33	0,77	61,50	0,001
<i>Nem szabad bemenjek</i> (24c)	2,44	0,93	4,78	0,43	8,00	0,001
<i>Be lehet, hogy menjünk?</i>	1,7	0,67	1,61	0,61	227,00	0,680
<i>Be lehet menjünk?</i>	1,74	1,02	1,61	1,04	220,00	0,551
<i>Nem lehet bemenjünk</i>	1,56	0,64	1,28	0,58	182,50	0,101

2. táblázat. A tesztmondatok átlagos Likert-skála értékei.

Azokat az eredményeket, melyek esetében szignifikáns különbség mutatkozik a budapesti és a kolozsvári értékek között, vastagon szedtük. Amikor szignifikánsan különbözik a szerkezet budapesti és kolozsvári megítélése között, mindig a kolozsvári érték a magasabb.

Még világosabb a köznyelv budapesti és kolozsvári változata közötti különbség, ha összevonnjuk a *kell*, a *szabad* és a *lehet* predikátumokat tartalmazó példák értékelését – lásd a 3. táblázatot:

	BUDA- PEST	KOLOZS- VÁR	
	átlag	átlag	p=
<i>kell</i>	3,69	4,19	0,001
<i>szabad</i>	2,67	4,13	0,001
<i>lehet</i>	1,67	1,50	0,140

3. táblázat. Összevont Likert-skála értékek.

Az eredmények azt mutatják, hogy a *kell* és a *szabad* modális predikátumokat bővítő redukált kötőmódú mellékmondat Budapesten és Kolozsváron is része a köznyelvnek. Kolozsváron mind a *kell*, mind a *szabad* modálissal használják a tesztelt szerkezeteket, nemcsak szóban, hanem a formálisabb írott regiszterben is – ugyanakkor a *lehet*-tel elfogadhatatlannak találják őket. Budapesten a *kell* + *hogya*-kötőszós redukált kötőmódú mellékmondat változat a legelfogadottabb; a többi tesztelt szerkezetet sokan csak mondják, de írásban kerülnek, és vannak, akik csak másoktól hallják, maguk nem használják. A *lehet* a budapesti köznyelvben sem vonz redukált kötőmódú mellékmondatot. Az a tény, hogy a redukált kötőmódú mellékmondat jelöletlenebb, semlegesebb a kolozsvári köznyelvben, mint a budapestiben, arra utal, hogy Erdélyben hosszabb múltja van; onnan terjedt, illetve terjed át a magyarországi köznyelvbe.

A redukált kötőmódú szerkezet elfogadottságáról 1996-ban is készült kérdőíves felmérés egy átfogó Kárpát-medencei szociolingvisztikai vizsgálat keretében (Göncz 1999; Kontra–Péntek–Szilágyi 2011). Az 1996-os kérdőívben a (25a,b) és (26a,b) alatti mondatok értékelését tesztelték mintegy száz magyarországi és mintegy 200 erdélyi magyar anyanyelvű beszélő megkérdezésével.

- (25) a. Mari is meg kell, hogy oldja a saját problémáit.
 b. A menekültügyi főbiztos meg kell, hogy oldja a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.
- (26) a. Mari is meg kell oldja a saját problémáit.
 b. A menekültügyi főbiztos meg kell oldja a menekültek elhelyezésével kapcsolatos problémákat.

A résztvevők négyfokú Likert-skálán értékelték a mondatokat. Íme (25a,b) és (26a,b) átlagolt elfogadottsága magyarországi és erdélyi beszélők körében:

Értékelés	(25a,b) (<i>meg kell, hogy oldja</i>)		(26a,b) (<i>meg kell oldja</i>)	
	Magyaro.	Erdély	Magyaro.	Erdély
nagyon jó	21,1%	22,4%	10,0%	53,4%
elfogadható	42,1%	47,8%	27,3%	34,6%
elég rossz	28,7%	20,5%	33,0%	8,8%
nagyon rossz	8,1%	9,3%	29,7%	3,2%

4. táblázat. A (25a,b) és (26a,b) alatti mondatok elfogadottsága 1966-ban.

A (25a,b) és (26a,b) alatti szerkezetek azonosak az általam végzett kísérletnek a 2. táblázat 1. és 2. sorában értékelt mondataival. Sajnos, a két felmérés résztvevői eltérő (öt-, illetve négyfokú) skálán értékelték a példamondatokat, és a válaszok kiértékelése is eltérő módon történt (mivel a saját kísérletem megtervezésekor még nem ismertem a 4. táblázatban közölt adatokat). A különbségek ellenére is világos, hogy a *hogy* nélküli redukált kötómódú szerkezet magyarországi elfogadottsága sokat változott a két vizsgálat között eltelt 23 évben; sokkal közelebb került az erdélyi értékhez. Míg 1996-ban a magyarországi beszélőknek csak a 10%-a tartotta nagyon jónak és 27%-a tartotta elfogadhatónak a szerkezetet, 2019-ben az átlagos elfogadottsága már félúton állt az „én is mondom így, de nem írnám le” és az „én nem használom, de másoktól hallom” értékek között.

3.3. Megszorítások

A redukált kötómódú mellékmondatból való igekötőemelés ugyanolyan feltételek esetén lehetséges, mint az infinitivusi mellékmondatból való igekötőemelés. Azaz, a beágyazott mellékmondat nem tartalmazhat fókuszot (25b) vagy tagadást (25c). Egy operátorszerep nélküli bővítmény vagy szabad határozó beékelődése a modális és a kötómódú ige közé nem teszi agrammatikussá a mondatot (25d), ugyanakkor a korpuszadatok között nem találunk ilyeneket.

- (25) a. **El_i kell**, [(hogy) *t_i ér-j-e* János a vonatot]
 b. ***Le_i kell**, [(hogy) ne *késse t_i* János a vonatot]
 c. ***Be kell**, [(hogy) csak *JÁNOS jöjjön t_i*]
 d. **El_i kell**, [(hogy) János *t_i érje* a vonatot]

Az igekötőemelés további feltétele, hogy a főmondat ne tartalmazzon a modális utáni elemet:

- (26) ***El_i kell** nagyon, [(hogy) *t_i érje* János a vonatot]

Ugyanezek a megszorítások érvényesek a kötómódú mellékmondatban való pusztá *hogy*-törlésre is:

- (27) a. *HOLNAP kell [ne menjünk be az intézetbe]
 b. *Nem szabad [csak JÁNOST hívjuk meg]

A (23)–(24) alatt szerkezetek esetében kézenfekvő azt feltételezni, hogy a beágyazott projekció egy operátorprojekciók nélküli PredP. A (21)–(22) alatti szerkezetváltozat azonban *hogy* kötőszót, tehát látszólag egy CP-projekciót is tartalmaz; kérdés, hogy ez miért nem gátolja az igekötőemelést. Piñón (1992) és den Dikken (1999) szerint ezekben a mondatokban hosszú fókuszmozgatás történik a CP specifikáló pozícióján keresztül; tehát az igekötő nem a PredP specifikálójába, hanem az operátormezőbe, a FocP specifikálójába érkezik. Ez ellen a feltételezés ellen több érv is szól. (i) A modális predikátum előtt álló igekötő a fókuszról eltérően nem kimerítő értelmű, és szembenállást sem fejez ki. (ii) Az igekötő hangsúlya a fókuszhangsúlytól eltérően nem irtja ki az utána álló elemek hangsúlyát. (iii) Míg igekötőmozgatás nem lehetséges fókuszon vagy tagadószón keresztül, a hosszú fókuszmozgatást nem korlátozzák a beágyazott mondatban található operátorok, pl.:

- (28) [_{FocP} Kit_i szeretnél, [_{CP} hogy [_{FocP} csak EGYSZER hívjunk [_{PredP} meg t_i]]]]?

Feltételezésem szerint az igekötőemelést átengedő *hogy* inkorporálódik a kötőmódú igébe; nem funkcionál mondatbevezetőként. (Az inkorporációt motiváló, kötőszóként és módjelölő igei partikulaként is értelmezhető román *să*-ról lásd a 4. részt.)

4. A balkáni kötőmód

A (21)–(24) alatti szerkezetek sajátosságai a balkáni kötőmódot képviselő görög, albán, macedón, bolgár, román szerkezetek sajátosságaira emlékeztetnek. Ezekben a nyelvekben az infinitívust teljesen vagy csaknem teljesen kiszorította a kötőmód (Joseph 1983). Következésképp a kötőmód kétarcúvá vált: rejtett PRO alanyát kontrollálhatja egy főmondati argumentum; de lehet önálló, referenciálisan független alanya is. Például a (29) alatti román példában a beágyazott alany lehet a főmondat alanyától kötött PRO vagy egy független referensű pro:

- (29) *Ion_i vrea să plece PRO_i/pro_j devreme mâine.*
 Ion akar CONJ elmenni.CONJ.3SG korán holnap
 'Ion holnap korán akar elmenni.' /
 'Ion azt akarja, hogy [az illető] korán menjen el holnap.'

A kötőmódot a *să* partikula jelzi 1. és 2. személyben kijelentő, 3. személyben kötőmódú igével társulva. A (29) alatti példa a kötőmódú mellékmondat redukált változata; a teljes változatban a tagmondat élén a *ca* mondatbevezető áll (mely különbözik a *că* indicativusi kötőszótól). A *ca*-val bevezetett tagmondatokban a *ca* és a *să* nem lehet szomszédos (30a). A *să*-val bevezetett tagmondatban viszont nem állhat tartalmas összetevő a *să* előtt (30b,c); a beágyazott ige minden vonzatának és szabad határozójának követnie kell az igét.

- (30) a. *Vreau ca mâine să vină Ion.*
 akarom hogy holnap CONJ jön-CONJ.3SG Ion
 'Azt akarom, hogy Ion jöjjön holnap.'
- b. *Vreau să vină Ion mâine.*
 akarom CONJ jön-CONJ.3SG Ion holnap
 'Azt akarom, jöjjön Ion holnap.'
- c. **Vreau mâine să vină Ion.*
 akarom holnap CONJ jön-CONJ.3SG Ion

A *să* és a beágyazott ige közé csak klitikumok, köztük a tagadó *nu*, ékelődhetnek.

- (31) a. *Vreau ca Ion să nu plece.*
 akarom hogy Ion CONJ nem elmegy-CONJ.3SG
 'Azt akarom, hogy Ion ne menjen el.'
- b. *Vreau să nu-l mai întâlnești.*
 akarom CONJ ne-öt újra találkozik.2SG
 'Azt akarom, ne találkozz vele újra.'

Alanyi kontroll és személytelen főmondati predikátum esetén (azaz kontrollos és emelő szerkezetekben) csak a *ca*-nélküli redukált mondatváltozat lehetséges.

Joseph (1983) és Dobrovie-Sorin (1994) elemzésében a *să* egyszerre mondatbevezető kötőszó és módjel. Ez az elemzés látszik megfelelni a beszélők intuíciójának. Az újabb elemzések – elméleti okokból – csak a *ca*-t tekintik kötőszónak; a *să* modális partikula, egy MoodP projekció feje (Motapanyane 1995; Stefanescu 1997; Cornilescu 1997; 2000; Avram 1999; Alboiu 2001; Hill–Mișeska-Tomić 2009; stb.).

A magyar redukált kötőmódú mellékmondat nyilvánvalóan a balkáni kötőmód magyar megfelelője, mely a románból került az erdélyi magyar nyelvbe, és onnan került be a magyarországi köznyelvbe. Román hatásnak tartja Horger Antal is: „Mivel ez a szerkezet csak az oláhokkal szomszédos vidékeken és az oláh nyelvben is ez a szokásos..., ezért valószínű, hogy e nyj.-i jelenségben oláh hatást kell látnunk” (Horger 1934). A *hogy*-os és a *hogy* nélküli változat a *să*-val kezdődő redukált román kötőmódú mellékmondat kettős arculatát tükrözi: a *hogy*-os változat kötőszóként, a *hogy* nélküli változat módjelnként ülteti át a *să*-t a magyarba.

5. A balkáni kötőmód két magyar nyelvváltozatban

5.1. Köznyelv

A románból az erdélyi magyar köznyelvbe átkerülő, majd onnan a magyar köznyelv egészébe továbbterjedő redukált kötőmódú mellékmondat a *kell* és a *szabad* modális igék mellett jelent meg az infinitivusi bővítmény alternatívájaként. Ez az a két modális predikátum, mely (i) hagyományosan mind infinitivusi, mind *hogy*-

kötőszós kötőmódú mondatbővítményt megenged; (ii) melyek esetében a kétféle bővítvány lehet egyenértékű (azaz, a véges mellékmondatban nem lép fel obviáció); és (iii) melyek hangsúlykerülő sajátságuk folytán igekötőemelést váltanak ki. (A *lehet* esetében hiányzik a kötőmódú alternatíva; az *akar* típusú kontrolligék esetében az obviáció következtében nem alternatívája egymásnak az infinitívusi és a véges mondatbővítvány; a melléknévi predikátumok pedig, mint például a *muszáj*, nem hangsúlykerülők, így nem igénylik az igekötőemelést.) A köznyelvben végbement változás abban áll, hogy a *kell* és a *szabad* infinitívusi mellékmondatában hagyományosan lehetséges mondatredukció és az ezáltal lehetővé váló igekötőemelési lehetősége e predikátumok kötőmódú mondatbővítványére, azaz, a (32a) típusú [modális + személyragos infinitívusi kifejezés] kontextusról a (32b) típusú [modális + kötőmódú mellékmondat] kontextusra is kiterjedt.

- (32) a. Jánosnak meg kell írnia a dolgozatot.
 b. János meg kell (hogy) írja a dolgozatot.

A kiterjesztését minden bizonnyal megkönnyítette, hogy a kétféle bővítvány tartalmilag egyenértékű (nincs önálló alanyuk és önálló igeidejük), és formailag is hasonlóak. A főnévi igenév ugyan birtokos személyragot visel, ez azonban gyakran egybeesik a megfelelő igei személyraggal. Az alanyok esetbeli különbsége is eltűnik rejtett névmási alany esetén – így előfordulhat, hogy a hagyományos változat (33a) és az újítás (33b) csak egyetlen hangban különbözik:

- (33) a. Meg kell írⁿunk egy dolgozatot.
 b. Meg kell ír^junk egy dolgozatot.

Összefoglalva a fentieket: a balkáni kötőmód a mind főnévi igenévi, mind kötőmódú mellékmondati bővítványt megengedő személytelen, hangsúlykerülő modális predikátumok kontextusában került a magyarba, a főnévi igeneves kifejezésekben lehetséges tagmondat-redukciónak a kötőmódú mondatokra való kiterjesztésével.

5.2. A moldvai magyar dialektus

A moldvai magyarban sokkal kiterjedtebb a balkáni kötőmód használata, mint a köznyelvben. Ez nyilvánvalóan a Moldvában domináns román nyelv hatásának a következménye. E nyelvváltozatban a redukált kötőmódú mellékmondat az 1. táblázatban felsorolt valamennyi modális predikátumfajta mellett előfordul. A *kell* esetében a *hogy* nélküli redukált kötőmódú mellékmondat teljesen kiszorította a személyragozott infinitívust. Az infinitívusi bővítvány csak általános értelmű (PRO_{arb}) alannyal lehetséges – lásd a (34) alatti példát, melyben mindkét bővítványtípus előfordul.

- (34) S akkor mink gondoltuk, hogy **el kell menjünk** *pro* a templomba, hogy megmondjuk a pāternak, hogy holgassa meg hogy **mit kell mondani** *PRO_{arb}*
(http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html)

Informánsaink szerint a (34) alatti példa az *el kell mennünk* igealakkkal helytelen volna.

A *szabad*-nak ebben a dialektusban nincs tagmondattal bővülő modális értelmű; legfeljebb ablativusi bővítést enged meg (*szabad valakitől, valamitől*).

A moldvai magyarban a *lehet* is redukált kötőmódú mellékmondatot vonz – lásd Benő–Hegedűs (2019). A tagmondat-redukció a (35) alatti példákban ige-kötőemelés eredményez. Amikor a *lehet*-et hangsúlyos főmondati elem előzi meg, mint a (36)-os példában, a tagmondat-redukció *hogy*-törlésben és az operátormező hiányában nyilvánul meg.

- (35) a. Magik **bé lehet menjenek** Dzsidasra.
b. Ide **bé lehet hozzák**.
c. **Ki lehet keljen** mind a tizenhét tojás.
d. Tizet **be lehet üssz**. (Péntek 2016–2017)

- (36) Nagyöjtbe **nem lehet meg edd** a feleset, vagy **nem lehet menj** táncolni.
(http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html)

A melléknévi modális predikátumok személyragozott infinitívusi bővítésmódját is redukált kötőmódú mellékmondat váltotta fel:

- (37) a. Ha elérsz vajegy nagyvárosba, akkor **jó lenne** ezt **lássad**.
(http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html)
b. **Muszáj igyak**. (Péntek 2016–2017)

A moldvai magyar nyelv szótárában idézett példák tanúsága szerint (Péntek 2016–2017) a moldvai magyar nyelv egyes alldialektusaiban a balkáni kötőmód nemcsak személytelen modálisokat bővíthet, hanem az *akar* és a *szere*t mellett is állhat (38, 39). A mi forrófalvi informánsaink nem használtak ilyen szerkezeteket (http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz_csango.html).

- (38) a. Szereti igyék.
b. Szeretem varrjak.

- (39) a. Ű akar igyik.
b. Nem akar dolgozzék. (Péntek 2016–2017)

A moldvai adatok azt mutatják, hogy a moldvai magyarban más szerepet játszik a balkáni kötőmód, mint a magyar köznyelvben. Míg a köznyelvben a balkáni kö-

tőmód a személyragos infinitívusszal és kötőmódú mellékmonddal egyaránt bővíthető hangsúlykerülő személytelen modális predikátumok esetében jelent meg a kötőmódú mellékmondat választható redukált alternatívájaként, a moldvai magyar nyelvben teljesen kiszorította a személyragos infinitívust, sőt egyes aldialektusokban a modális kontroll-igék bővítményét is. A köznyelvben a kontroll-igék kötőmódú mondatbővítményében obviáció lép fel. A moldvai magyarban az infinitívus helyébe lépő redukált kötőmódú mellékmondatban nincs obviáció; a főmondat és a mellékmondat pro alanya lehet korreferens.

6. Összefoglalás

Az infinitívust kiszorító balkáni kötőmód a görög nyelvben alakult ki (Joseph 1983; Mišeska-Tomić 2006), és onnan terjedt át a környező balkáni nyelvekre, de a görög epicentrumtól távolabbi balkáni nyelvekben: a románban és a szerbben az új változat nem vált kizárólagossá (Joseph 1983), azaz, az areális terjedés fokozatosan veszített az erejéből. Egyes kutatók, például Reichenkron (1962), Demiraj (1970), Hill (2013) és Bîlbîie–Mardale (2018) kronológiai érvek alapján a mellett érveltek, hogy valójában nem is terjedésről, hanem párhuzamos belső fejleményekről van szó. Az a tény, hogy a balkáni kötőmód a nem-indo-európai magyar nyelvben is megjelent, a Sprachbund effektust, azaz, az areális terjedést valószínűsíti, hiszen az uráli magyarban és az indo-európai balkáni nyelvekben túlságosan különböznek a kiinduló feltételek ahhoz, hogy az infinitívusi kifejezés redukált kötőmódú mellékmonddal való felváltását független párhuzamos folyamat eredményének tarthassuk. Az a tény is az areális terjedés mellett szól, hogy a terjedés fokozatosan csökkenő intenzitása keletről nyugatra haladva a magyar nyelvterületen is megfigyelhető.

A balkáni kötőmód terjedésének fokozatossága a magyar e(xternális)-nyelv szintjén értelmezhető – de bizonyos értelemben fokozatbeli különbség van a balkáni kötőmódnak a moldvai magyar beszélők grammatikájában (i(n)ternális)-nyelvében) játszott szerepe és a magyar köznyelvet beszélők grammatikájában játszott szerepe között is. Míg a köznyelvben a balkáni kötőmód a *kell* és a *szabad* kötőmódú mellékmondatának opcionális redukált változata, a moldvai magyarban jóval több kontextusban jelenik meg, és használata kötelező – hiszen teljesen kiszorította a személyragos infinitívust, sőt egyes nyelvváltozatokban a modális kontroll-igék személyrag nélküli infinitívusi vonzatát is.

Másfajta fokozatbeli különbség figyelhető meg a magyar köznyelv kolozsvári és budapesti beszélőinek i-nyelve között. A kolozsvári beszélők nyelvében lényegében nem tapad regiszterbeli vagy stilisztikai jelöltség a kötőmódú mellékmondat redukált változatához; a budapesti beszélők jó része számára viszont még jelölt a szerkezet, ezért írásban, azaz formálisabb megnyilatkozásban nem használnák. Sőt a beszélők egy része, valószínűleg az idősebbje, maga nem is használja a szerkezetet, bár grammatikusnak fogadja el.

Források

Magyar Történeti Szövegtár: <http://www.nytud.hu/hhc/>

Ómagyar Korpusz: <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/en-descr.html>

TMK = *Történeti magánéleti korpusz:* <http://tmk.nytud.hu/>. Leírása: Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika: Kiütkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. NyK. 113 (2017): 85–110; Attila Novák–Katalin Gugán–Mónika Varga–Adrienne Dömötör: Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52 (2018): pp. 1–28.

Hivatkozások

Alboiu, Gabriela 2001. *The Features of Movement in Romanian*. The University of Bucharest Press. Bukarest.

Avram, Larisa 1999. *Auxiliaries and the Structure of Language*. The University of Bucharest Press. Bukarest.

Benő Attila–Hegedűs Attila 2019. Román hatás és nyelvjárási jelenség párhuzama egy adott szerkezet érvényesülésében: a *hogyan törölése a lehet* után. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia* 4. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 189–200.

Bîlbîie, Gabriela–Alexandru Mardale 2018. The Romanian Subjunctive from a Balkan Perspective. In: Iliana Krapova–Brian Joseph (szerk.): *Balkan Syntax and (Universal) Principles of Grammar*. De Gruyter. Berlin. 278–314.

Cornilescu, Alexandra 1997. Some Notes on the Syntax of the Subject. *Revue Roumaine de Linguistique* XLII: 101–47.

Cornilescu, Alexandra 2000. The Double Structure Construction in Romanian. In: Virginia Motapanyane (szerk.): *Comparative Studies in Romanian Syntax*. Elsevier. Dordrecht. 83–134.

Demiraj, Shavan 1970. De la perte de l’infinitif en albanais. *Studia Albanica* 7: 125–30.

Dikken, Marcel den 1999. On the Structural Representation of Possession and Agreement: The Case of (Anti-)Agreement in Hungarian Possessed Nominal Phrases. In: Kenesei, István (szerk.): *Crossing Boundaries: Theoretical Advances in Central and Eastern European Languages*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 137–78.

Dikken, Marcel den 2004. Agreement and ‘Clause Union’. In: Katalin É. Kiss–Henk van Riemsdijk (szerk.): *Verb Clusters. A Study of Hungarian, German and Dutch*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 445–98.

Dobrovie-Sorin, Carmen 1994. *The Syntax of Romanian*. De Gruyter. Berlin.

- É. Kiss Katalin 2009. Nekem el kell menni/el kell mennem/el kell, hogy menjek/el kell menjek/el kellek menni. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 213–30.
- Göncz Lajos 1999. *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban)*. Osiris. Budapest.
- Hill, Virginia 2013. The Emergence of the Rumanian Subjunctive. *The Linguistic Review* 30(4): 1–37.
- Hill, Virginia–Olga Mišeska-Tomić 2009. A Typology of Subjunctive Complements in Balkan Languages. *Bucharest Working Papers in Linguistics IX* (1): 197–208.
- Horger Antal 1934. *Magyar nyelvjárások*. Hornyánszky Viktor R.-T. Budapest.
- Joseph, Brian 1983. *The Synchrony and Diachrony of the Balkan Infinitive: A Study in Areal, General, and Historical Linguistics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris. Budapest.
- Komáromy Andor (szerk.) 1910. *Magyarországi boszorkánypererek oklevéltára*. MTA. Budapest.
- Kontra Miklós–Péntek János–Szilágyi N. Sándor 2011. A Kárpát-medencei szociolingvisztikai vizsgálat 1996. évi romániai kérdőíve és keresztáblái (II.). *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények LIV*: 74–90.
- Mišeska-Tomić, Olga 2006. *Balkan Sprachbund Morpho-Syntactic Features*. Springer. Dordrecht.
- Motapanyane, Victoria 1995. *Theoretical Implications of Complementation in Romanian*. Unipress. Padova.
- Pakó László–Tóth G. Péter (szerk.) 2014. *Kolozsvári boszorkánypererek 1564–1743*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Péntek János (szerk.) 2016–2017. *A moldvai magyar tájnyelv szótára 1–3*. Erdélyi Múzeum-Egyesület. Kolozsvár.
- Piñón, Christopher 1992. Heads in the Focus Field. In: Kenesei, István–Pléh, Csaba (szerk.): *The Structure of Hungarian, Approaches to Hungarian, Vol. 4*. JATE. Szeged. 99–122.
- Pintér Lilla 2011. Obviáció a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 135(1): 97–106.
- Posgay, Ildikó 2000. The Syntactic Construction of the Type (*el*) *kell menjek* in Standard Hungarian and the Influence of Transylvanian Dialects. *Dialectologia et Geolinguistica* 2000: 63–7.
- Reichenkron, Günter 1962. Der Typus der Balkansprachen. *Zeitschrift für Balkanologie* 1: 91–122.
- Stefanescu, Ioana 1997. The Syntax of Agreement in Romanian. *MIT Occasional Papers in Linguistics* 14. MIT Press. Cambridge, MA.

É. Kiss Katalin
Nyelvtudományi Intézet
 ekiss@nytud.hu

Az *egy* áltárgy diakroniájáról

Farkas Imola-Ágnes

1. Bevezetés¹

Jelen tanulmányban kettős célt tűztünk ki magunk elé. Elsősorban az *egy* áltárgy diakrón változásaira, pontosabban fokozottabb gyakoriságbeli növekedésére fókuszálunk. Másodsorban ezt az áltárgyat nemcsak helyzetbehatárolóként, hanem az aspektuális belső tárgy szerepét betöltő áltárgyként is elemezzük. Bár a cím alapján kizárólag az *egy* áltárgyra összpontosítunk, ahhoz, hogy teljes képet kapjunk ezen áltárgy mögött rejlő jelenségről, illetve hogy jobban megértjük a 4. és az 5. részben bemutatott mondattani elemzést, a lexikálisan redukált tartalmú *egy*-en túlmenően figyelembe vesszük nemcsak a szakirodalomból ismert aspektuális áltárgyakat, mint például *(egy) jót*, *(egy) nagyot*, *(egy) hatalmasat*, *(egy) óriásit* és ezek többes számú változatait, amelyekre – az *egy*-tel egyetemben – az eddigi szakirodalom már szentelt némi figyelmet, hanem az olyan kevésbé tanulmányozott aspektuális áltárgyakat is, mint például *(egy) szelídet*, *(egy) hangosat*, *(egy) kecseset*, *(egy) vidámat*, *(egy) szomorúat*, *(egy) gyorsat*, *(egy) isteneset*, *(egy) hirtelent*, *(egy) intenzívet*, *(egy) öregeset*, *(egy) boldogat*, *(egy) hosszút*, *(egy) bájosat*, *(egy) hangulatosat* vagy *(egy) kellemeset*.²

Az alábbiakban a 2. rész bemutatja az *egy* áltárgy legfőbb jellemvonásait, és röviden ismerteti az eddigi szakirodalmat. A 3. rész – egy alapos online korpuszvizsgálat alapján – bemutatja, illetve elemzi az *egy* áltárgy előfordulását az Ómagyar Korpusztól kezdve a Ó- és Középmagyar Történeti Magánéleti Korpuszon keresztül egészen az Új Magyar Történeti Szövegtárig. Ugyanakkor,

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 87–113.

¹ Ezt a kutatást a *Domus Hungarica Scientiarum et Artium* támogatta. Köszönettel tartozom É. Kiss Katalinnak az MTA Nyelvtudományi Intézetében eltöltött idő alatt nyújtott szakmai beszélgetésekért, értékes megjegyzésekért és javaslatokért. Ugyanakkor köszönettel tartozom a *Nyelvelmélet és diakrónia 4* konferencián jelenlévő hallgatóságnak a kérdésekért és hasznos megjegyzésekért. Végül de nem utolsó sorban köszönettel tartozom a két névtelen bírálóknak a szakmai észrevételeikért.

² Mindkét alosztályba tartozó áltárgyak esetében az áltárgy ige előtti pozícióban névelő nélkül fordul elő (*nagyot sétál*, *szelídet vitázzik*), ige utáni pozícióban viszont kötelező a névelő (*sétál egy nagyot*, *vitázzik egy szelídet*). Ezt a variációt a szövegben a következőképpen illusztráljuk: *(egy) nagyot*, illetve *(egy) szelídet*.

az *egyed* áltárgyon túlmenően, ez a rész kitekint a valamivel több lexikális tartalommal rendelkező áltárgyas osztály diakrón változásaira, illetve ezen áltárgyak első előfordulásaira. A 4. rész ezen áltárgyakat helyzetbehatárolóként, illetve az aspektuális belső tárgy szerepét betöltő áltárgyakként elemzi. Az 5. rész ezen aspektuális áltárgyak diakrón változásait összekapcsolja egy másik aspektuális elem, az igekötő diakrón változásaival. Végül a 6. rész összegzi a tanulmányban leírtakat.

2. Az *egyed* áltárgy

Az *egyed* áltárgy (amely formailag a tárgyesettel ellátott számnév), akárcsak a szakirodalomból ismert, hasonló szerepet betöltő áltárgyak, mint például (*egy*) *jót, jókat*, (*egy*) *nagyot, nagyokat*, (*egy*) *hatalmasat, hatalmasakat*, (*egy*) *óriásit* és *óriásikat*, többnyire cselekvést (l. (1a)) vagy mozzanatot (l. (1b)) kifejező intranszitiv igékkel társulnak:

- (1) a. Mari sétált **egyed/egy** *óriásit*.
b. A beteg köhintett **egyed/egy** *nagyot*.

Az áltárgy legfontosabb jellemvonásai közé tartozik, hogy *egy* nem referenciális tárgyról van szó, amely nem hordoz az ige által kiosztott tematikus szerepet (és így nem értelmezhető például az ige által kifejezett cselekvés elszenvedőjeként) és nem elemezhető belső argumentumként. Továbbá, nemcsak az áltárgy szerepét tölti be cselekvést vagy mozzanatot kifejező intranszitiv igékkel (l. fentebb), hanem ki is méri az ige cselekvését, azaz telikus igei csoportot generál: míg a fenti (1a) mondat atelikus az áltárgy hiányában, ugyanaz a mondat telikussá válik az áltárgy beillesztésével (l. még lentebb is). Ugyanakkor Farkas (2019) kihangsúlyozza, hogy ez a lexikálisan redukált tartalmú áltárgy hasonlóan viselkedik az ún. könnyű főneves szerkezetekben fellelhető könnyű főnevekhez (l. Simone–Masini 2014: 52), mivel minimálisra csökkentett referenciális értékkel rendelkezik, kiüresedett elemként szerepel, és (szinte) kizárólag grammatikai (ebben az esetben pontosabban aspektuális) szerepet tölt be.³

Amint már említettük, az eddigi szakirodalom már szentelt némi figyelmet az áltárgyak ezen csoportjának. Piñón (2001) például szemantikai szempontból elemzi az *egyed* típusú áltárgyakat, és azt állítja, hogy az *egyed* egy események és szokásos individuumok közötti *R* relációt módosít. A denotációjukat

³ Simone–Masini (2014) tanulmánya négyféle könnyű főnevet mutat be. Eszerint, léteznek (i) taxonómikus főnevek (pl. *type* 'típus' az olyan szerkezetekben, mint *a parallelogram is a type of quadrilateral* 'a paralelogramma egy fajta négyszög'), (ii) megközelítő értékkel rendelkező főnevek (pl. *sort* 'fajta' az olyan példákban, mint *We seem to have reached a kind of conclusion* 'úgy tűnik, hogy elértünk egy fajta konklúziót, azaz nem tulajdonképpeni konklúziót, de valami hasonló'), (iii) kvantorok és osztályozószavak (pl. *pile* 'halom' olyan *N1 of N2* szerkezetekben, mint *a pile of rubbish* 'egy halom szemét'), valamint (iv) ún. támasz főnevek (pl. *fit* 'roham/görcs' *a fit of anger* 'dühroham' típusú szerkezetekben). Mind a négy esetben, míg az *of* prepozíció utáni főnév egy teljes értelemben vett főnév, az azelőtti főnév egy ún. könnyű főnév, amelynek lexikai tartalma elhalványult és amely kizárólag grammatikai szerepet tölt be.

illetően pedig azt emeli ki, hogy ezek egy R típusú e eseményt módosítanak, amelynek futamideje valódi része egy bizonyos t , kontextuálisan meghatározott időnek vagy időintervallumnak. Nagyon lényeges, hogy t -n belül nem létezik egy más, e' típusú esemény, amely nagyobb, mint e vagy különbözik tőle. E két feltétel biztosítja azt, hogy az áltárgyas szerkezetek által leírt események egyértelműen telikusak.

É. Kiss (2004) keletkezést vagy létrehozást kifejező szerkezetekről, illetve eseményekről beszél, ahol az áltárgy egy nem specifikus határozatlan főnév, amely nem értelmezhető az ige által kifejezett cselekvés passzív résztvevőjeként. A szerző azt hangsúlyozza ki, hogy ezen *patiens* nélküli, szigorúan csak egy agensi szerepet kiosztó igékre alapuló szerkezetekkel azt fejezzük ki, hogy a mondattani alany pozícióját elfoglaló főnév referense (azaz az *agens*) létrehozta vagy létrehozta az adott típusú esemény egy megvalósulását. Másként fogalmazva, ebben az esetben nem egy referenciális tárgy, hanem egy esemény létrehozásáról beszél(het)ünk.

Halm (2012) a mozzanatos igék kapcsán azt figyelmezteti meg, hogy az unakkuzatív és unergatív igék osztálya között nem vonható éles határvonal: az a tény, miszerint a mozzanatos igék megjelenhetnek igekötőkkel (*a fény felvillant*, unakkuzatív igékre jellemző viselkedés), de összeegyeztethetők az általunk vizsgált áltárgyakkal is (*a fény villant egyet*, unergatív igékre jellemző viselkedés) nem azt bizonyítja, hogy az áltárgy adjunktumként értelmezhető és, következésképpen, a mozzanatos ige egyértelműen unakkuzatív igeként viselkedik, hanem maga a mozzanatos ige összetett, azaz unakkuzatív és unergatív voltára derít fényt.

Csirmaz (2008) ezen áltárgyakat helyzetbehatórolóként elemzi. Goldberg (1991) és Tenny (1994) egy predikátum–egy behatóroló elve értelmében, két telicizáló elem – mint például egy aspektuális áltárgy és egy telicizáló igekötő – kétszeresen behatórolt szerkezetet generál, és ezzel magyarázható a **felugrott egyet* típusú példa agrammatikus volta. Továbbá, az aspektuális áltárgy kizár minden nem telicizáló igekötőt is, úgy mint az **elmélázott egyet* típusú példában, ami azzal magyarázható, hogy az áltárgy nem specifikus volta nem egyeztethető össze az igekötő azon követelményével, miszerint ez kizárólag specifikus tárgyat vehet fel. A szintaktikai pozícióját illetően az áltárgy – az igekötőkhöz hasonlóan – egy ige utáni pozícióból a VP feletti predikációs frázis (PredP) specifikálójába mozog fel, amikor megelőzi a (mozzanatos) igét.

Ezzel szemben Farkas–Kardos (2018) amellel érvel, hogy az *egyed* típusú áltárgyaknak a bázis-generált, azaz alappozíciója a v és V közötti aspektus frázis (AspP) specifikálójába. Tovább menve, Farkas–Kardos (2019a, 2019b) egy szélesebb spektrumú tanulmányt nyújt, amely három, telikusságot jelölő elemet vizsgál: (i) az igekötőket és eredményhatározós predikátumokat, (ii) az áltárgyakat és (iii) az elfogyasztást és létrehozást kifejező predikátumok kvantált tárgyi argumentumát. A tanulmány azt hangsúlyozza ki, hogy az igekötők és az eredményhatározós predikátumok egy olyan aspektuális operátort lexikalizálnak, amely az igei predikátum denotációjában lévő esemény maximális részét ragadja ki. Ezzel

szemben az *egy* típusú áltárgyak egy olyan operátort kódolnak, amely egy kontextuálisan meghatározott, nem maximális alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek. Végül, az elfogyasztást és létrehozást kifejező predikátumok kvantált tárgyi argumentumát illetően a konklúzió az, hogy a telikusság nem jár szükségszerűen együtt eseménymaximalizációval, tehát maximalizáció hiányában is elérhetővé válhat ez az értelmezés.

Farkas (2017) – Kiefer (1992, 1994, 2006) és Piñón (2001) megfigyeléseire alapozva – közelebbről megvizsgálja, hogy milyen, cselekvést illetve mozanatot kifejező igék kompatibilisek az *egy* típusú áltárgyakkal. Ezen túlmenően magyarázatot próbál adni a telikus áltárgyas igei szerkezet és az *alatt* határpontos időmódosító közötti összeférhetlenségre olyan mondatokban, mint például **/?/?/??Mari két óra alatt sétált egyet*, ahol az ötfokozatú Likert-skála szerint a *'** jel *teljesen agrammatikus/elfogadhatatlan*-t jelöl, a *'??* jel *átmeneti grammatikus–agrammatikus*-t jelöl és a *'?* jel *többnyire grammatikus*-ra utal. Piñón (2001) szerint itt az a probléma, hogy az *egy*et, akár csak az *alatt* névutós időhatározó, egyfajta határpontos időmódosító, és egy mondatban csak egy ilyen időmódosítónak szabad megjelennie. Farkas (2017) szerint a válasz visszavezethető az időmódosító által kifejezett határozott időtartam és az igei csoport határozatlan jellege közötti összeférhetlenségre.

Farkas (2019) arra próbál rávilágítani, hogy a magyar aspektuális áltárgyak osztálya sokkal gazdagabb, mint amit az eddigi szakirodalom bemutatott, amely mindezt kizárólag az *egy*et-re, illetve az ismertebb áltárgyakra (mint például *(egy) jót, jókat, (egy) nagyot, nagyokat, (egy) hatalmasat, hatalmasakat, (egy) óriásit és óriásikat*) összpontosított. A tanulmány azt bizonyítja, hogy e néhány, a hétköznapi nyelvben (nagyon) gyakran használt áltárgyon kívül létezik a magyar nyelvben az áltárgyaknak egy harmadik osztálya is, amely olyan áltárgyakat tartalmaz, mint például *(egy) szelídet, (egy) hangosat, (egy) kecseset, (egy) vidámat, (egy) szomorúat, (egy) gyorsat, (egy) isteneset, (egy) hirtelent, (egy) intenzívet, (egy) öregeset, (egy) boldogat, (egy) hosszút, (egy) bájosat, (egy) hangulatosat* vagy *(egy) kellemeset*. Bár itt viszonylag gazdag és széles választékú áltárgyas osztályról van szó, a mindennapi nyelvben ritkábban használjuk őket. Ugyanakkor a szerző emellett érvel, hogy mindhárom alosztályhoz tartozó áltárgytípus az aspektuális belső tárgy szerepét tölti be a magyar nyelvben.

Legjobb tudásunk szerint ezen magyar áltárgyak diakrón elemzése mindeztől elkerülte a nyelvészek figyelmét. Jelen tanulmány tehát hiánypótló kíván lenni, és ezért új szemszögből világít rá ezen áltárgyakra. A továbbiakban bemutatjuk ezen áltárgyak megjelenését és diakrón változásait, illetve összekapcsoljuk ezt a diakrón elemzést egy másik szituációs aspektust jelölő elem, az igeikötők diakrón változásaival.

3. Korpuszvizsgálat

3.1. Adatgyűjtés

Elemzésünk három különböző korpusz adataira támaszkodik: az Ómagyar Korpuszra (ÓK), amely ómagyar kódexeket és vegyes rövid szövegeket tartalmaz,

az Ó- és Középmagyar Történeti Magánéleti Korpuszra (TMK), amely 1772 előtti magánleveleket és peres eljárások jegyzőkönyveit tartalmazza, és az Új Magyar Történeti Szövegtárra (MTSzt), amely 1772 és 2010 között keletkezett különböző műfajú és stílusú szövegek gyűjteménye. Az ÓK esetében külön figyelmet szenteltünk úgy az ómagyar kódexekre, mint a vegyes rövid szövegekre. Ahol mind a betűhű szöveg, mind a normalizált szöveg elérhető volt, ott az utóbbit vettük kiindulási pontnak. Ahol viszont ez nem volt elérhető, ott a betűhű szövegre támaszkodtunk. A TMK-nál az online felületen talált példát minden esetben ellenőriztük a nyomtatott változatban talált megfelelőjével. Mindhárom korpusz esetében a keresőmotor segítségével kerestük ki és gyűjtöttük össze az egyet (és a többi, hasonló szerepet betöltő) áltárgyat.

Bár az *egy* egy egyszerű keresés vagy lekérdezés során is sokkal többször előfordul, mint amire az itteni elemzésünk alapszik, fontosnak tartjuk kihangsúlyozni, hogy itt kizárólag a nem tematikus és nem referenciális áltárgyra figyeltünk, és mindhárom korpusz esetében kizártuk az olyan típusú előfordulásokat, mint például a következők, amelyeket, illusztráció gyanánt, az MTSzt-ből választottunk ki:⁴

- (2) Ennyiben hát nemcsak, hogy nem kel Eszter szerzője pártjára, sőt az én álláspontomon van, mind a mellett nem érthet **egy**et velem, mert én tévedek abban (Gyulai Pál, 1860 k.)
- (3) A kiadótulajdonos tartozik a belföldön kiadott minden nyomtatványból következő köteleespéldányokat, ugymint **egy**et a belügyministeriumnak, **egy**et a legfelsőbb rendőri hatóságnak, **egy**et a cs. kir. udvari könyvtárnak, és **egy**et azon egyetemi vagy országos könyvtárnak átnyújtani, melly ... (Az új osztrák büntetőtörvénykönyv, 1852)
- (4) És még **egy**et jegyezzen meg magának: Egy lapban, amely mindig hazudik, sohasem lehet semmi érdekes (Gábor Andor, 1917)
- (5) a. Gerstinger György kereskedő és legényei elcsipvén **egy**et a fiuk közül, úgy elverték, hogy az most súlyos betegségben fekszik. (Tóvölgyi Titusz, 1872)
- b. Minden **jó**t gyökereftől ki gyomlált lelkéből. (Noszko Alajos, 1790)
- c. Itt volt Sebes, akinek már két elbeszélése megjelent a napilapokban s **egy** el volt fogadva. (Kosztolányi Dezső, 1930)
- d. Az is erre tanít, ama számtalan példa, amelyek közül most csak egyet akarok említeni. Mégpedig azt az **egy**et, amelyet a mi családunk mutat. (Tamási Áron, 1956)

⁴ Az ÓK-ból származó adatok esetében a forrásinformációt a forrás és a lapszám képezi, a TMK esetében ugyanezt az információt a forrás és a levél, illetve per száma jelenti. Végül, az MTSzt adatainál ezt az információt a szerző (vagy, kivételesen, szerző hiányában, a cím) és az évszám jelzi.

A (2)-ben a nagyon gyakran előforduló *egyert* igével találkozunk, ahol a tagadószó jelenléte miatt az *egyert* ige utáni pozícióban és külön szóként jelenik meg. A (3)-ban referenciális és tematikus tárgyról van szó, ahol a tranzitív konfigurációban használt igekötős igét (*átnyújtani*) megelőzi az *egyert*, amely elliptikus tárgyként viselkedik, és ahol a tárgyesetet – főnév hiányában – közvetlenül a számnévhez csatoljuk. Az ilyen és hasonló esetekben az *egyert* egy korábban és explicit módon kifejezett főnévtől (*egy kötelességedet*) kölcsönzi az értelmét. A (4)-es példa abban különbözik az előzőtől, hogy itt nincs egy nyíltan kifejezett tárgy, amelytől az *egyert* referenciális értékre tehetne szert. Rendszerint a tematikus *egyert* jelentése az ilyen (igekötős) esetekben egy általános értelemmel rendelkező tárgy, mint például 'egy dolgot'. Ezen túlmenően az (5)-ben világosan fellelhetőek a referenciális tárgy azon tulajdonságai, amelyek az áltárgyat nem jellemzik (l. fentebb Csirmaz (2008) röviden bemutatott megfigyelését, illetve lentebb a 4. részt): az igekötő (l. (5a)) és az ún. erős determináns (l. (5b)) jelenléte, az *egyert* szenvedő szerkezet alanyi pozíciójában való megjelenése (l. (5c)), valamint módosítása egy megszorító értelmű vonatkozó mellékmonddal (l. (5d)).

A továbbiakban rátérünk a korpusz bemutatására (3.2. alrész), illetve elemzésére (3.3. alrész). Amint azt látni fogjuk, ezen áltárgy nemcsak számszerűen növekszik az évszázadok során, hanem lényeges szórendi (ige előtti → ige utáni) változáson is keresztülmegy.

3.2. Korpuszbemutató

Az ÓK-ban (<http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-intro.html>, l. még Simon 2014, valamint Simon–Sass 2012) csak egyetlen egyszer, pontosabban a Jókai kódexben fordul elő a nem tematikus *egyert* áltárgy a *csördít* mozzanatos igével. Ezt mutatja az alábbi példa.

(6) **egyert** mas vtan czerdeh (JókK. 14)

A TMK keretén belül (<http://tmk.nytud.hu/3/>, l. még Dömötör–Gugán–Novák–Varga 2017, illetve Novák–Gugán–Varga–Dömötör 2018) a fent említett áltárgy a Magyarországi boszorkányperekben (Bosz.), a Jobbágylevelekben (JLev.), a Kolozsvári Boszorkányperekben (KBosz.), a Nagyváradai Boszorkányperekben (NBosz.), a Peregrinuslevelekben (Peregrl.), illetve a Telegdy Pál és János levelezésében (Tel.) fordul elő, összesen 39 alkalommal. Míg a (7)-beli példa az egyetlen mozzanatos igét illusztrálja, amely ebben a korszakban az *egyert* áltárggyal fordul elő, a (8)-beli mondatok egy-egy példával illusztrálják a l1, különböző cselekvést kifejező igét, amely ebben a korszakban ugyanazon áltárggyal fordul elő: *alszik, disputál, dob, eszik, fordul, iszik, kerül, lép, pök, szarik* és *szól*.

(7) és ezen éczakán **egyert** pattant a Lábo, előbbenyi épsegere visza állot
(Bosz. 224)

- (8) a. mely Baraczk fát előb megh rázo, annak arnyékában le fekütt, **edgyet** aluván föl édet nagy sirva, réva bé futot, s mindene megh merevedvén esztül el ment (Bosz. 418)
- b. En fel tettem hogy **egyet** a jövő Tavaszra Disputáljok (Peregr. 63)
- c. ugy szintén Csehi Erdő Pásztor Hajba Jánost a Gesztenyésben tatalván a fejszével **egyet** dobot rajta, azon utés Esztendő mulván minden teste anyira ell dagado, mintha föl fujták volna (Bosz. 429)
- d. Martinczion megh **Eggiet** ezik most az kegeld menesse (Tel. 38)
- e. ki ment ugyan, de nem volt annyi tehetsige, hogy csak **egyetis** bikivel fordulhatot volna (Bosz. 295)
- f. arra a szora **edgyet** ivott a Csordás és az ital után azt felelte, no ördögh atta teremtették, ha én akarom minden josztogtokat, egésségteket, mégh az illeteket= is el veszem (Bosz. 265)
- g. farat voth el egy zegyn embernek lowa ef az ló helebe az embert fogttak wolt be zantani akkor meg búyítottak mykor az barmoth ef **egjet** keröltek rajta (JLev. 46)
- h. s akkor is az utban Harcz Jutka egy sarlóval, Geczi Marinka pedi gh egy késsel eleiben álván nappal, fenyegették, hogy mingyarást le vagdallyák mihelest **egyet** lép (Bosz. 430)
- i. s **egyet** pökvén mondotta, hogy Gyermekek ágyas Aszszony lévén eszt bizony meg bánod (Bosz. 439)
- j. Meg fenegette ezen szokkal: már egyszer szartam a Kámánnak, de megint **egyet** szarom (Bosz. 430)
- k. **egyet** sem szólhaték (KBosz. 21)
/az **egyet** nem szólott (NBosz. 37)

Az alábbi példák az MTSZt-ből (http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form) származnak, melyeket az 1772–1800 között (l. (9)–(10)), az 1801–1850 között (l. (11)–(12)), az 1851–1900 között (l. (13)–(14)), az 1901–1950 között (l. (15)–(16)), az 1951–2000 között (l. (17)–(18)), valamint a 2001–2010 között (l. (19)–(20)) írt szövegekből vettük. Minden korszakból választottunk úgy mozzanatos igéket (l. (9), (11), (13), (15), (17) és (19)), mint cselekvést kifejező igéket (l. (10), (12), (14), (16), (18) és (20)):

- (9) a. és azután lafsan lafsan apró tüzes fenet kell reá hányni mind addig, mig többfzer **egyet** fem puffan (Rác Sámuel, 1780)
- b. **Egyet** toppantanak, sorjábann áll minden/
Az Udvar érkezik leg nagyobb fényébe (Barcsay Ábrahám, 1789)
- c. Azt gondolják hogy ha már nagy orra van mindjárt Ovidius 2 lesz belőle, ha fertályra pillant **egyet** (Nagy István, 1796 k.)

- (10) a. Más napon Kartzagra érvén, itt meg-fzállék,
Hol-is vasárnapon **egyed** prédikállék (Farkas András, 1794)
- b. Nékünk rendelésünk vagyon a 'Congrestöl (a 'Gyülés Házától) hogy Ke-
gyelmefségednek **egyed** udvarolván kerjük, legyen olyan jó Kegyelme-
séged, hogy a 'Vadáfzok, és Kutják, mint hogy a 'rebellio már meg-
fzúnt, botsáttafának-e (Bétsi Magyar Merkurius, 1796)
- c. Meglett, - affzúfzölöt az Urak ivának, a 'Dámák feketén **egyed** káváának
(Csokonai Vitéz Mihály, 1799)
- (11) a. ezzel az ajtót felakarja nyitni, de be vólt zárva; erre a Királyné **egyed**
tsendítt, s tüstént ott terem tizenkét Szeretsen leány
(Szekér Joákim, 1809)
- b. A másik fejét megvakarta s **egyed** köhintett (Kölcsey Ferenc, 1836)
- c. az égre tekinte s a csillagok ritkulása- és sápadásából a közelgő hajnalt
gyanítván felkelt, **egyed** füttyente, mire sebes lódobogás hallatszék
(Gaal József, 1845)
- (12) a. Legelőször is **egyed** iszunk vitéz Dittmár Adolf szerencsés megérkezéséért
(Katona József, 1812)
- b. Sándorházy Ur **egyed** ásítva biccentett igent fejével s Dénesnek elég
volt, tudta már, hogy bizonyosan meglátja az nap a 'hírelt szép lovakat
(Döbrentei Gábor, 1829)
- c. De lám, mintha ördög volna belé bújva,
Egyed hengeredik s talpra ugrik újra (Arany János, 1846)
- (13) a. Az angyal egy galyat gyorsan letör, s keze,
A mint **egyed** suhint a levegőn vele (Tompa Mihály, 1851)
- b. Hosszú bajuszát töröli csupán/
S ujjával **egyed** nyomint a pipán (Szelestey László, 1866)
- c. Majd pusszíroz papa! – szól Artur, miközben **egyed** hörpintett a fekete-
kávéből (Gozsdu Elek, 1884)
- (14) a. S ki felé most annyi köny hull,/Annyi bajnok karja tárt:/
Egyed mosolyg, hogy körülnez (Tompa Mihály, 1856)
- b. No, hát csinálj valami bolondságot, hogy nevethessünk már **egyed** rajta, no
(Szigeti József, 1856)
- c. S alkalmam került gondolkodni **egyed**/
E szavakról (Szelestey László, 1866)

- (15) a. Végre is a kutya únja meg a szántást:/leheveredik a szántóföld végére/
s álmos szemmel kaffant **egyed** olykor-olykor az orra környékén döngi-
csélő légyre (Gárdonyi Géza, 1904)
- b. Pista feldobta a kalapját a levegőbe és kurjantott **egyed**
(Szabó Dezső, 1920)
- c. Böske asszony maga elé nézett s elgondolkodva hörpintett **egyed** az illa-
tos szeszből (Karinthy Frigyes, 1925)
- (16) a. Csikorított **egyed** a fogán majd beletört mind, azzal sarkon fordult s ment
vissza, kártyázni (Móricz Zsigmond, 1911)
- b. Mikor színültig megtelt, elégedetten gágogott **egyed** és az eperfa felé
indult (Karinthy Frigyes, 1925)
- c. Gábor, engedje meg, hogy magával menjek. Csavarogjunk **egyed**, mint
régen (Szabó Dezső, 1931)
- (17) a. Gecse a földre ejtette a derékszíjját, a fémcsat **egyed** csörrent
(Gergely Mihály, 1956)
- b. és azzal Haydn keserűen füttyentett **egyed** (Szentkuthy Miklós, 1959)
- c. A rozsdás sinen csusszant **egyed** a ködszinű zakó (Kárpáti Kamil, 1965)
- (18) a. Masson megkérdezte tőlem, ne sétáljunk-e **egyed** a parton
(Gyergyai Albert, 1957)
- b. mit ér az élet így, lebaltázott lábbal – akkor legalább lakmározott volna
egyed szegény megboldogult Lee (Sebeők János, 1980)
- c. **egyed** rotyogatjuk, hogy a bab a hagymás szaft ízét átvegye
(Az évad étele: a bab, 1981)
- (19) a. A kis terrier, amely zavarodottan feküdt a szoba sarkában lévő kosárban,
izgatottan felnézett örömeiben, és vakkantott **egyed**
(Gedeon Béla, 2002)
- b. és akkor hallottam, hogy anya még **egyed** nyösszen és azt is hallottam,
hogy hangosan kortyolja a levegőt (Dragomán György, 2005)
- c. A végén bele a maradék törtpaprikát, rotytan **egyed** és kész
(Lázár Ervin, 2005)
- (20) a. ha épp úgy érzik itt az ideje örültködni **egyed**, akkor azt teszik, ha nem,
akkor nem (Vecsernyés Gábor, 2003)
- b. Csak még telefonálok **egyed** haza (A nála lévő telefont nyomkodja)
(Egressy Zoltán, 2003)
- c. És néhány évvel később egy barátom ugyanolyan Wartburgot hajtott,
mint az enyém volt. Nem tudtam megállni elkértem tőle, hadd furikáz-
zam **egyed** (Méhes Károly, 2009)

3.3. Korpuszelemzés

A korpuszelemzés során az egyik legszembevetőbb jellemvonás az igével kapcsolatban az, hogy egyre több és bővebb választékú ige mellé társul az áltárgy. Azt már láttuk, hogy a TMK-ban az áltárgy egyetlen mozzanatos igével (l. (7)) és 11, különböző cselekvést kifejező igével (l. (8)) fordul elő. Ezzel szemben az MTSzt 1801 és 1850 között írt szövegei esetében az *egyét* összesen 58 különböző igével fordul elő – ebből 17 mozzanatos ige (l. (21)), 41 pedig cselekvést kifejező ige (l. (22)) –, de ugyanazon szövegtár 1951 és 2000 között írt szövegei esetében viszont összesen 203 különböző ige veheti fel ugyanazon áltárgyat – ebből 69 mozzanatot (l. (23)), 134 pedig cselekvést fejez ki (l. (24)).

(21) biccent, füttyent, kortyant, köhent, köhint, köpint, kurjant, mozdul, pattan, pattant, pillant, ránt, suhant, szippant, tsendítt, ugrik, villant

(22) álmodik, alszik, ásít, fordít, fordul, hengeredik, hömpölyödik, hunyorít, igazít, int, iramodik, iszik, izzad, kanyarít, káromkodik, kerül, kiált, köp/pök, kukorikol, lép, lök, merít, nevet, pirul, ránt, ráz, rúg, sétál, sikojt/sikolt, sír, sóhajt, suhog, szól, táncol, tántorog, taszít, tekerít, üt, vág, vált, von

(23) biccent, billen, billent, biccen, böffent, bök, cuppant, csattan, csavarint, csetten, csosszant, csördít, csörren, csörrent, csusszant, dobbant, döccen, döng, füttyent, horkant, hömment, hörpint, huppan, kattan, kavarint, ketytyint, koccan, kondít, koppan, koppant, kortyint, köhint, lendít, libben, lobbban, lobbant, lódít, mordul, morran, mozdít, mozdul, mukkan, nyekken, nyikkan, pattan, perdít/pördít, pereg, pislant, pördül, rákoppint, rándít, rándul, ránt, rebben, reccsen, rikkant, roppan, rotyyant, suhint, szippant, szuszszan, toppant, tüsszent, ugrik, vág, vakkant, villan, zökken, zöttyen

(24) alszik, ásít, becsap, behúz, biggyeszt, billeg, bókol, bólínt, botlik, bődülni, bóg, csap, csavar, csörög, csuklik, dalol, dob, döf, dörmög, énekel, ereszt, fal, fordít, fordul, fúj, furulyázik, fut, füllent, fürdik, gombol, gyűr, hahotázik, hallgat, harap, harap, himbál, huny/hum, hunyorít, húz, hümment, hümmög, igazít, int, iszik, jár, játszik, jattol, javul, kacsint, kanyarodik, káromkodik, kávézik, kerül, kiabál, kiált, kimegy, koccint, kockázik, kocsizik, kortyol, köp, köröz, köszörül, kukorákol, lakmározik, lapoz, legyint, leken, lélezkedik, lép, lódít, lódul, lök, morog, mosolyog, nő, nyávog, nyel, nyerít, nyiharászik, nyilatkozik, nyög, nyújtózik, nyújtózkodik, odaszól, panaszol, perdül, pezsgőzik, piál, pihen, pipál, prütyköl, rádiózik, rákiált, rándul, ránt, ráút, rávág, ráz, rotyogtat, röhög, rúg, rúgózik, serceg, sétál, simít, sóhajt, sörözik, szakaszt, száll, szalutál, szel, szipákol, szív, szól, szólózik, szundít, szunyál, tágít, tágul, táncol, tapsol, taszít, tekeredik, tekereg, telefonál, töröl, úszik, üt, vág, verekedik, vinnyog, vonaglik, zúdul

Az áltárgyat illetően megfigyelhető a fokozottabb gyakoriságbeli növekedés. Az *egy*et (és annak változatai, mint például *eggyet*, *edjet*, *edgyet*, *egjet*, *egiet*, *eggiet*, *egyetis* vagy *édgyetis*) az ómagyar és középmagyar korban összesen 43 alkalommal fordul elő, újmagyar korban összesen 534, az újabb magyar korban viszont szinte megkétszereződik ugyanazon áltárgy előfordulása (összesen 1131 alkalommal), amint azt az 1. táblázat is mutatja. Az áltárgy egyre gyakoribb használata nem meglepő, mivel különböző méterű adatbázisokról van szó, ráadásul egy korpusz keretén belül is lényeges, korszak(ok)on belüli változások lehetnek. Éppen ezért ezek az adatok félrevezethetőek lehetnek, és nem minden esetben nyújthatnak pontos képet az összegyűjtött adatokról. Mivel az újabb magyar korra az írásos szöveg száma is megkétszereződik, jogosan várhatjuk (és várjuk) el azt, hogy az áltárgy előfordulása is – az előző korhoz képest – megkétszereződjön vagy legalább lényeges és számottevő növekedést mutasson.

Az alábbi táblázatok a fenti adatokat összesítik, illetve ezeket még kiegészítik százalékos adatokkal is. Ez utóbbi adatot úgy kaptuk, hogy megvizsgáltuk, hogy ezekben az évtizedekben összesen hányszor fordul elő az *egy*et (és az *eggyet*, *edjet*, *edgyet*, *egjet*, *egiet*, *eggiet*, *egyetis* vagy *édgyetis*) és a teljes előfordulásból hány százalék a nem referenciális és nem tematikus áltárgy, amelyet ebben a tanulmányban vizsgálunk. Az áltárgy előfordulását évtizedekre lebontva mutatjuk. Ezt az adatot az 1. grafikon is összegzi, ahol a vízszintes tengely számai megegyeznek a 2. táblázatban feltüntetett sorszámokkal, amelyek bizonyos évtizedes időintervallumokat jelentenek (pl. a 15. szám az 1911–1920 közötti időintervallumnak felel meg).⁵

⁵ A 2. táblázatból, illetve az 1. grafikonból jól látszik, hogy az 1950-es évektől csökken és a 20. század utolsó évtizedében, a korpuszban található szövegek alapján, hirtelen megcsappan az *egy*et áltárgy előfordulása. Sajnos egyelőre nem tudunk kielégítő választ adni arra a kérdésre, hogy ebben a korszakban miért csökken az *egy*et áltárgy gyakoriságbeli aránya. Ugyanakkor, amint azt az egyik névtelen bíráló is megjegyzi, talán nem szerencsés, hogy évtizedes bontásban mutatjuk az adatokat, de meg kell jegyeznünk, hogy ezt a fajta megközelítést a szakirodalomban (gyakran) használt módszer alapján alkalmaztuk. Véleményünk szerint húsz, huszonöt vagy akár ötven éves intervallumokat nézve nem kapunk olyan pontos képet az egyes évtizedekben végbemenő szám szerinti változásról. Az *egy*et áltárgy előfordulásának változásait ezen időintervallumok szemszögéből is megvizsgáltuk, de helyszűke miatt itt nem tudjuk bemutatni az elemzésnek megfelelő grafikonokat. Azt viszont megfigyeltük, hogy a tíz éves időintervallumokkal ellentétben (l. 1. grafikon), ahol értelemszerűen kevesebb adat jut a szűkebb intervallumok keretén belül és ezért véletlen kilengéseket látunk, a húszéves időintervallumok esetében ezen cikkek között valamelyest csökkennek, és az ötvenéves intervallumok esetében szinte teljesen eltűnnek, kisimulnak. Viszont ez utóbbi grafikonok esetében is megfigyelhető a 20. század utolsó évtizedeiben végbemenő, fentebb említett csökkenő tendencia az *egy*et használatára, amelyre pontos és kielégítő választ csak egy későbbi tanulmányban tudunk nyújtani.

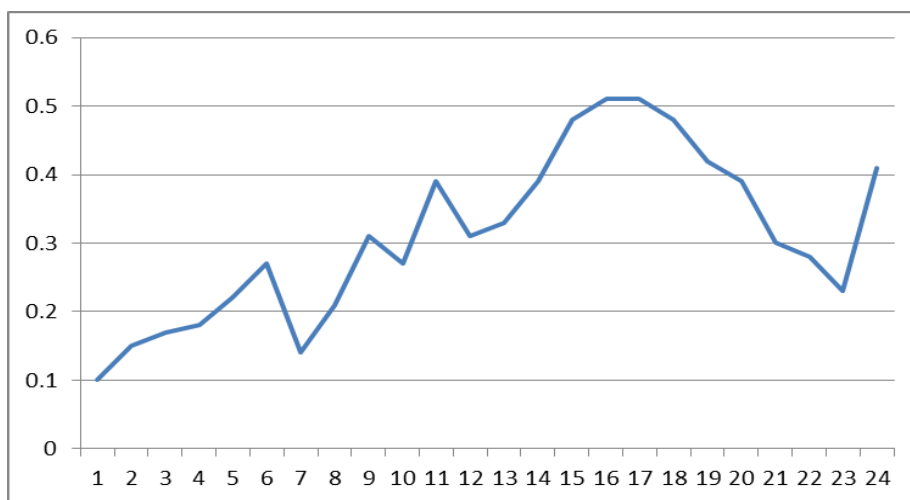
KOR	DÁTUM	ELŐFORDULÁS	SZÁZALÉK (%)
ómagyar és középmagyar kor	896–1771	43	0,20
újmagyar kor	1772–1920	534	0,29
újabb magyar kor	1921–2010	1131	0,40

1. táblázat. Az egyes előfordulása az ómagyar/középmagyar, újmagyar és újabb magyar korban.

	KOR	DÁTUM	ELŐFORDULÁS	SZÁZALÉK (%)
1.	újmagyar kor	1772–1780	3	0,10
2.		1781–1790	16	0,15
3.		1791–1800	23	0,17
4.		1801–1810	10	0,18
5.		1811–1820	12	0,22
6.		1821–1830	16	0,27
7.		1831–1840	14	0,14
8.		1841–1850	42	0,21
9.		1851–1860	47	0,31
10.		1861–1870	43	0,27
11.		1871–1880	51	0,39
12.		1881–1890	44	0,31
13.		1891–1900	42	0,33
14.		1901–1910	67	0,39
15.		1911–1920	104	0,48

	KOR	DÁTUM	ELŐFORDULÁS	SZÁZALÉK (%)
16.	újabb magyar kor	1921–1930	135	0,51
17.		1931–1940	195	0,51
18.		1941–1950	153	0,48
19.		1951–1960	125	0,42
20.		1961–1970	153	0,39
21.		1971–1980	116	0,30
22.		1981–1990	100	0,28
23.		1991–2000	14	0,23
24.		2001–2010	140	0,41

2. táblázat. Az egyet előfordulása az újmagyar és újabb magyar korban.

1. grafikon. Az egyet előfordulása az újmagyar és újabb magyar korban.

Ha csak ezeket az adatokat vizsgáljuk, amelyek kizárólag az MTSzt-ben található adatokra épülnek (és amely adattár nem tartalmaz – és nem is tartalmazhat – minden, 1772 és 2010 között írt szöveget), átfogó képet kapunk az itt vizsgált jelenségről.⁶

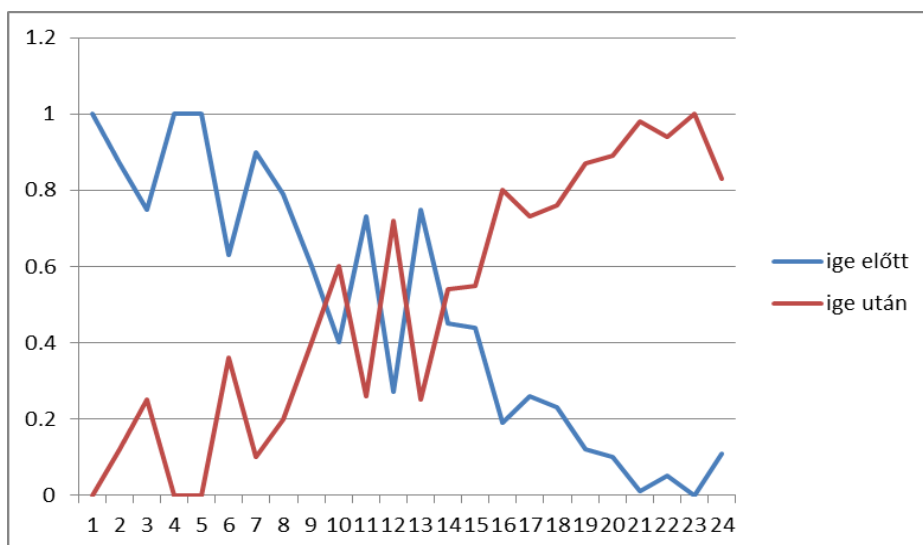
⁶ Az egyik névtelen bíráló szerint azt kellene megvizsgálni, hogy az egymást követő évszázadokban az elemzett korpuszok szószámán belül hány százalék az *egy*; azaz, hány ezer (vagy tízezer) szóra jut egy *egy* áltárgy. Az ÓK összesen 3,2 millió szövegszót tartalmaz, ebből egyetlen egyszer fordul elő az *egy* áltárgy. A TMK terjedelme jelenleg (2020. március) 1 millió 50 ezer (elemzett) szövegszó, amelyből 42 alkalommal fordul elő ugyanazon áltárgy, illetve annak változatai (*edgyet, eggiet* stb.). Ez azt jelenti, hogy 50 ezer szóra jut 2 ilyen áltárgy.

Egy másik fontos mondattani megfigyelés ezen áltárggyal kapcsolatban, hogy főként a cselekvést kifejező igéknél, míg kb. az 1850 előtt írt szövegek esetében az áltárgy szinte kivétel nélkül megelőzi az igét, az 1850 és 1950 közötti szövegek esetében párhuzamosan megtalálható mind az ige előtti, mind az ige utáni pozíció. A teljes paradigmaváltás elvárásának megfelelően, az 1950-es évektől kezdődően az áltárgy viszont szinte kizárólag az ige utáni pozíciót foglalja el (l. a (10), (12), (14), (16), (18) és (20) alatti példákat is). Ezt részletesebben az alábbi 3. táblázat és az annak megfelelő 2. grafikon illusztrálja, ahol a vízszintes tengely számai megegyeznek a 3. táblázatban feltüntetett sorszámokkal, amelyek bizonyos évtizedes időintervallumokat jelentenek (pl. a 15. szám az 1911–1920 közötti időintervallumnak felel meg).

	DÁ-TUM	IGE ELŐTT (DARAB)	SZÁZALÉK (%)	IGE UTÁN (DARAB)	SZÁZALÉK (%)	ÖSSZESEN (DARAB)
1.	1772–1780	1	1,00	0	0,00	1
2.	1781–1790	7	0,87	1	0,12	8
3.	1791–1800	6	0,75	2	0,25	8
4.	1801–1810	1	1,00	0	0,00	1
5.	1811–1820	8	1,00	0	0,00	8
6.	1821–1830	7	0,63	4	0,36	11
7.	1831–1840	9	0,9	1	0,1	10
8.	1841–1850	23	0,79	6	0,2	29
9.	1851–1860	9	0,6	6	0,4	15
10.	1861–1870	8	0,4	12	0,6	20
11.	1871–1880	19	0,73	7	0,26	26
12.	1881–1890	5	0,27	13	0,72	18
13.	1891–1900	9	0,75	3	0,25	12
14.	1901–1910	16	0,45	19	0,54	35

	DÁ-TUM	IGE ELŐTT (DARAB)	SZÁZALÉK (%)	IGE UTÁN (DARAB)	SZÁZALÉK (%)	ÖSSZESEN (DARAB)
15.	1911–1920	29	0,44	36	0,55	65
16.	1921–1930	16	0,19	66	0,8	82
17.	1931–1940	23	0,26	64	0,73	87
18.	1941–1950	16	0,23	51	0,76	67
19.	1951–1960	9	0,12	63	0,87	72
20.	1961–1970	8	0,1	68	0,89	76
21.	1971–1980	1	0,01	54	0,98	55
22.	1981–1990	3	0,05	51	0,94	54
23.	1991–2000	0	0,00	2	1,00	2
24.	2001–2010	10	0,11	75	0,83	85

3. táblázat. Az egyet pozíciója a cselekvést kifejező igehez képest az újmagyar és újabb magyar korban.

2. grafikon. Az egyet pozíciója a cselekvést kifejező igehez képest az újmagyar és újabb magyar korban.

Az áltárgy ige előtti pozíciója megegyezik az ómagyar korban nagyon gyakran használt nem referenciális, predikatív puszta főnevek pozíciójával (25a) (PredP specifikálja, É. Kiss 2008: 147) és a mai magyarban a puszta főnévi tárgyak (25b), illetve más telicizáló elemek – adpozíciók (25c) és rezultatív predikátumok (25d) – pozíciójával.

- (25) a. isa por es homu vogymuk
 b. könyvet olvas
 c. a házba szalad
 d. laposra kalapálja a fémét

Tudjuk, hogy a három századon átívelő, lassú szórendi (ige előtti → ige utáni) változás tükrözi az ősmagyar OV alapszórendből az ómagyar VO szórendre való átépülést, amely lassú, máig sem teljesen lezárult folyamat (É. Kiss 2014: 33). A nem referenciális és nem tematikus *egy* az első előfordulásaiban az ige előtti pozíciójával az ősmagyar mondat OV szórendjét tükrözi a 18. században, és ez az a pozíció, amelyet fokozatosan az újabb magyar korra az ige utáni pozíció vált fel. Másszóval, ez a nem referenciális áltárgy ugyanazon a szórendi változáson megy keresztül a középmagyar–újmagyar–újabb magyar kor között, mint a referenciális tárgy (főként) az ősmagyar és az ómagyar kor között.⁷

Diakrón elemzésekben általánosan elfogadott tény, hogy egy olyan nyelv esetében, mint például a magyar, amely az OV szórendről a VO szórendre tér át, a beágyazott mondatok sokkal konzervatívabbak, azaz ellenállóbbak a változásra, mint a főmondatok, és különbség van az igei csoportok esetében azon szerkezetek között, amelyek ragozott (azaz finit) igealakra épülnek és amelyek nem (pl. főnévi igenév esetében). Másként fogalmazva, pontosabb képet kapunk, hogyha alárendelt mondatot alárendelt mondattal, főmondatot főmondattal, illetve ragozott/nem ragozott igei csoportot ragozott/nem ragozott igei csoporttal állítunk szembe. Ezt mutatják a következő mondatpárok, ahol az (a) példát egy

⁷ Amint azt az egyik névtelen bíráló megjegyzi, érdemes lenne elgondolkodni azon, hogy miért került az *egy* az ige mögé, ugyanis ha az igekezőhöz hasonló aspektuális szerepe van, akkor logikus lenne, hogy ő is a PredP specifikálójában legyen, ahol volt is a középmagyar kor végéig. A mai magyarban mégis az ige mögött marad, nem mozog fel ebbe a specifikálóba. Erről részletesebben Farkas–Kardos (2018), illetve a Kardos–Farkas (elbírálás alatt) tanulmány próbál választ adni, ahol a szerzők pontosan arra világítanak rá, hogy bár az itt bemutatott áltárgyaknak aspektuális szerepük van, az igekezőktől különböző szemantikai, aspektuális és mondattani elemzést kell nekik kölcsönözni. Azaz itt két, egymástól szignifikánsan különböző telikussági jelölési elemről van szó, amelyek más-más aspektuális értelmezést kölcsönöznek a mondatnak: míg az igekezők (és az eredményhatározós predikátumok) egy olyan aspektuális operátort lexikalizálnak, amely az igei predikátum denotációjában lévő esemény maximális részét ragadja ki, az *egy* típusú áltárgyak egy olyan operátort kódolnak, amely egy kontextuálisan meghatározott, nem maximális alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek. Pontosabban, a szerzők emellett érvelnek, hogy az áltárgyat a *v* és *V* közötti aspektus frázis specifikálójában bázis-generáljuk, az ige felmozog a *v* fejbe, és így kapjuk az ige-áltárgy sorrendet. Ezzel szemben az igekezők egy másik, *v* feletti aspektus frázis specifikálójába mozognak fel, így kapjuk a neutrális mondatokban az igekező-ige sorrendet.

18. századi szövegből vettük ki, a (b) pedig egy 20. század végi–21. század eleji szövegből származik.

- (26) a. Ezt látván Gyors-mint-fzél, kéri, hogy néki-is adjon **eggyet** inni belőle, talám majd jobban futhat. (Kónyi János, 1792)
 b. ha csak megfordul is a fejében a bűnös gondolat, hogy több kedve lenne sétálni **egyet** mint megbeszélésre menni. (Szirti Bea, 2002)
- (27) a. Emberek voltunk, most is jok legyünk, arra a szora **edgyet** ivott a Csordás. (Bosz. 265, 47)
 b. Nem érdekelnek a családok – mondta sötéten. – Inkább menjünk igyunk **egyet** valahol. (Spíró György, 2005)

Amint azt már a bevezetésben is említettük, bár jelen dolgozat elsődleges célja az *egyet* áltárgy diakrón változásainak vizsgálata, ahhoz, hogy teljes képet kapjunk az *egyet* mögött rejlő jelenségről, illetve ahhoz, hogy jobban megértsük a 4. és az 5. részben bemutatott mondattani elemzést, szükség van arra, hogy rövid pillantást vessünk a magyar nyelv hasonló funkciót betöltő áltárgyainak diakrón változásaira is. Amint azt már említettük, a lexikálisan redukált tartalmú *egyet*-en túlmenően figyelembe vesszük nemcsak a szakirodalomból ismert aspektuális áltárgyakat, mint például *(egy) jót, jókat, (egy) nagyot, nagyokat, (egy) hatalmasat, hatalmasakat, (egy) óriásit és óriásikat*, hanem az olyan kevésbé ismert aspektuális áltárgyakat is, mint például *(egy) szelidet, (egy) hangosat, (egy) kecseset, (egy) vidámat, (egy) szomorúat, (egy) gyorsat, (egy) isteneset, (egy) hirtelent, (egy) intenzívet, (egy) öregeset, (egy) boldogat, (egy) hosszút, (egy) bájosat, (egy) hangulatosat* vagy *(egy) kellemeset*, I. Farkas (2019) elemzését.

Amint az elvárható, hasonló fokozottabb gyakoriságbeli növekedés figyelhető meg a szakirodalomból ismert áltárgyas osztály esetében is. Ilyen értelemben, míg az *(egy) nagyot/nagyokat* áltárgyak az ómagyar és középmagyar korban összesen 20 alkalommal fordulnak elő, főként mozzanatos igékkel, addig az újmagyar korra számuk hatalmasat ugrik, illetve az újabb magyar korra előfordulásuk megkétszereződik. Az *(egy) jót/ jókat* áltárgyakat illetően hasonló számbeli és gyakoriságbeli növekedést veszünk észre, bár ez az áltárgy csak egyszer fordul elő az ómagyar és középmagyar korban. Az *(egy) hatalmasat/(egy) hatalmast/hatalmasakat/hatalmasokat*, illetve az *(egy) óriásit/óriásikat* tekintetében hasonló diakrón változás tapasztalható, bár ezek egyáltalán nem fordulnak elő az ómagyar és középmagyar korban mint nem referenciális áltárgyak.

Ezeket az adatokat a következő táblázatok összegzik. Mivel ezen áltárgyak előfordulásának közelebbi megvizsgálása a tanulmány másodlagos célja, ezek a táblázatok csak az összesített (azaz nem évtizedekre lebontott) adatokat mutatják:

KOR	DÁTUM	ELŐFORDULÁS	SZÁZALÉK (%)
ómagyar és középmagyar kor	896–1771	20	0,37
újmagyar kor	1772–1920	596	0,71
újabb magyar kor	1921–2010	1056	0,86

4. táblázat. Az (egy) nagyot és nagyokat előfordulása az ómagyar/középmagyar, újmagyar és újabb magyar korban.

KOR	DÁTUM	ELŐFORDULÁS	SZÁZALÉK (%)
ómagyar és középmagyar kor	896–1771	1	0,001
újmagyar kor	1772–1920	75	0,06
újabb magyar kor	1921–2010	168	0,14

5. táblázat. Az (egy) jót és jókat előfordulása az ómagyar/középmagyar, újmagyar és újabb magyar korban.

KOR	DÁTUM	ELŐFORDULÁS	SZÁZALÉK (%)
ómagyar és középmagyar kor	896–1771	0	0,00
újmagyar kor	1772–1920	6	0,30
újabb magyar kor	1921–2010	57	0,79

6. táblázat. Az (egy) hatalmasat/hatalmást és hatalmasakat/hatalmasokat előfordulása az ómagyar/középmagyar, újmagyar és újabb magyar korban.

KOR	DÁTUM	ELŐFORDULÁS	SZÁZALÉK (%)
ómagyar és középmagyar kor	896–1771	0	0,00
újmagyar kor	1772–1920	4	0,80
újabb magyar kor	1921–2010	17	0,85

7. táblázat. Az (egy) óriásit és óriásikat előfordulása az ómagyar/középmagyar, újmagyar és újabb magyar korban.

Itt megfigyeltük, hogy míg az (egy) jót/jókat nagyon gyakran szerepel(het) nem áltárgyként, azaz referenciális tárgyként (például kötelezően tárgyias igével, mint például *ad*, *akar*, *cselekszik*, *kíván*, *tesz*, és ebben az esetben a tematikus tárgyakra jellemzően a jót/jókat megjelenhet erős determinánsokkal is), az (egy) óriásit/óriásikat szinte kizárólag áltárgyként használatos. Az (egy) nagyot-tal és nagyokat-tal kapcsolatban érdemes megfigyelni a százalékbeli változást a kö-

zépnyelvi és az újnyelvi kor között, ami az *(egy) hatalmasat/hatalmast/hatalmasakat/hatalmasokat* esetében az újnyelvi és az újabb nyelvi kor között megy végbe.

Végül de nem utolsó sorban, a szakirodalomból kevésbé ismert aspektuális ártárgyakat illetően megfigyelhető, hogy a 19. század első felétől megjelennek vagy önállóan (28), vagy egy másik ártárggyal együtt (29). A következő példákban a szerző neve utáni évszám az ártárgy legelső előfordulását jelzi.

- (28) a. Sugár: (lábával **erőset** toppant) Bumm! (Fáncsy Lajos, 1840)
 b. Szégyen s haragtól villámló szemekkel/Ijedt föl Izidóra **éleset**/Sikoltva (Vajda János, 1875)
 c. akinek zsibbadozó tagjai akkor váltak le, amikor végre **egy vidámat** nyújtóztott volna (Németh László, 1928)
 d. Hinye, sóhajtott **keserveset** Péter Dániel, s megvakarta a fejét (Oláh Gábor, 1931)
 e. Cselédek szájából hallottam, hogy régen a vadászatnál a sorba állított hajtókat úgy indították meg, hogy a két szélsőre ráhúztak **egy-egy alaposat** (Illyés Gyula, 1936)
- (29) a. végtére egy jókora nagyságú kenyeret húza ki annak rejtekéből s olly nagyot és **ijesztőt** sivalkodott örömeiben, hogy az egész falu, azaz kik még élének, oda gyülekezett (Vörösmarty Mihály, 1829)
 b. S fejét háromszor így himbálva meg/Olyan **keservest** és nagyot sohajt/Hogy összeroskad, úgy tetszett, alakja (Arany János, 1867)
 c. A nagy bögő nagyokat, **furcsákat** mordul (Kozma Andor, 1893)
 d. Kamuthy Farkas nagyot csapott újra a csizmaszárára s hatalmasat, **harsogósat** röhintett (Móricz Zsigmond, 1922)
 e. Kinyújtjuk lábunkat, arcunkat a téli ég felé fordítjuk s egy jó félóráig nem mívelünk egyebet, csak egy jót és **alaposat** hallgatunk (Illyés Gyula, 1947)

Összegzésként elmondható, hogy fokozottabb gyakoriságbeli növekedés figyelhető meg a három ártárgyas osztályban, ahol a hármas felosztást a második és a harmadik osztály ártárgyai közötti, mondattanhoz köthető viselkedésbeli különbséggel is alátámasztjuk (l. 4. rész): míg az *egy* ártárgy a középnyelvi korban jelenik meg, a szakirodalomból ismert és hasonló szerepet betöltő ártárgyak (*(egy) jót, nagyokat* stb.) főként az újnyelvi kortól, és a szakirodalomból kevésbé ismert, lexikális tartalommal rendelkező ártárgyak (mint például *(egy) erőset, (egy) boldogat* stb.) csak a 19. század első felétől bukkannak fel. Másrészt fogalmazva, míg a középnyelvi korban főként csak az *egy* ártárgyról beszélhetünk, az újnyelvi korban nemcsak elterjed ez az ártárgy, hanem ekkor jelennek meg a szakirodalomból ismert és hasonló szerepet betöltő ártárgyak is. Az újabb nyelvi korban megfigyelhető, hogy az *egy* ártárgy előfordulása megkétszere-

ződik, és a hasonló szerepet betöltő áltárgyak mellett, amelyek egyre gyakoribbá válnak, megjelennek a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak is.

4. Az *egyet* mint helyzetbehatároló, illetve az aspektuális belső tárgy szerepét betöltő áltárgy

Csirmaz (2008) – Tenny (1994), valamint Wechsler–Lee (1996) terminológiáját használva – az *egyet*-et helyzetbehatárolóként kezeli, amely kiméri az ige cselekvését: míg a *Mari szaladt* típusú mondat atelikus, a *Mari szaladt egyet* típusú mondat telikus. Az alábbi kötőszavas teszt arra világít rá, hogy az (a) mondatban az atelikus eseményszerűséget jelölő predikátum kifejezhet egyetlen eseményt, azaz ugyanaz az esemény történt délelőtt is és délután is, a (b) mondatban a telikus eseményszerűséget jelölő predikátum két jól elkülöníthető eseményt fejez ki, azaz két szaladási esemény történt: az egyik délelőtt, a másik délután.

- (30) a. Mari délelőtt is, és délután is szaladt.
b. Mari délelőtt is, és délután is szaladt egyet.

Ugyanez az elemzés nagyon röviden kitér ezen magyar áltárgyak mint belső tárgyak elemzésének a lehetőségére. Bár Csirmaz (2008: 191–2) megemlíti, hogy az *egyet* típusú áltárgyakat lehetne (aspektuális) belső tárgy ellipsis szempontjából is elemezni, a szerző három érvet sorakoztat fel ezen elemzés ellen: (i) nem minden esetben lehet a belső tárgyat törölni (l. (31)), (ii) nem minden esetben lehet belső tárgyat beilleszteni a (módosított) áltárgyhoz (l. (32)) és (iii) az áltárgyak mozzanatos igékkel is összeegyeztethetőek, amelyeket mondattanilag unakkuzatív igékként tartanak számon (l. (33)). Ez utóbbi jellemvonás azért problematikus, mert az unakkuzatív igék egyetlen argumentuma a kétar gumentumú ige tárgyához hasonlóan viselkedik, és ezért nehéz megmagyarázni az áltárgy jelenlétét és szintaktikai pozícióját.

- (31) a. Hósi halált halt.
b. *Hósit halt.
- (32) a. Mari sétált egy nagyot.
b. *Mari sétált egy nagy sétát.

- (33) A zár kattant egyet.

Ezzel szemben Farkas (2019) az *egyet* áltárgyat, a szakirodalomból ismert és hasonló szerepet betöltő áltárgyakat (mint például (*egy*) *jót*, *nagyokat* stb.), illetve a szakirodalomból kevésbé ismert, de hasonló szerepet betöltő és lexikális tartalommal rendelkező áltárgyakat (mint például (*egy*) *erőset*, (*egy*) *boldogat* stb.) az aspektuális belső tárgy szerepét betöltő áltárgyakként elemzi, rávilágítva az egyes osztályok közötti különbségekre is. Bár szószerint az angol nyelvből ismert aspektuális belső tárgyas szerkezetek – ahol egy prototipikus unergatív

igét egy olyan, módosítóval ellátott áltárgy követ, amely egy szemantikai és főként alakítani másolata az igének (l. *to sleep a sound sleep* 'alszik egy mély alvást') – nem megengedettek a magyar nyelvben (l. **mély alvást alszik, *harsány kacagásokat kacag, *széles mosolyt mosolyog, *sétál egy kellemes sétát, *harsány tüsszentéseket tüsszent*); az ezeknek megfelelő szerkezetekben (l. *mélyet alszik, harsányakat kacag, széleset mosolyog, sétál egy kellemeset, harsányakat tüsszent*) az akkuzatívuszi raggal ellátott jelzős áltárgyak az aspektuális belső tárgy szerepét látják el ebben a nyelvben.

Horrocks–Stavrou (2010), illetve Lavidas (2013a, 2013b, 2014, 2018) szerint az aspektuális belső tárgyak és belső tárgyas szerkezetek legfőbb jellemvonásai a következők: (i) a szerkezet csak ún. prototipikus unergatív igére épülhet, (ii) az áltárgy nem egy referenciális, (belső) argumentumként értelmezhető vagy elemezhető tárgy, ezért nem foglalhatja el a szenvedő szerkezetek alanyi pozícióját (l. lentebb), és (iii) az áltárgy nem helyettesíthető egy vele egyenértékű tarrgyal, mint például egy szinonimával vagy hiponimával. Ugyanakkor a teljes szerkezet legfőbb funkciója egy behatárolt esemény kifejezése. A három osztályba tartozó aspektuális áltárgyak és aspektuális áltárgyas szerkezetek nemcsak rendelkeznek ezen alapvető tulajdonságokkal, hanem – amint arra Farkas (2019) nyomatékosan rámutat – osztják az angol (és a más nyelvekben található) aspektuális belső tárgyak legfontosabb mondattani jellemvonásait is (l. Jones 1988, Moltmann 1989, Massam 1990, Tenny 1994, Macfarland 1995, Matsumoto 1996, Horita 1996, Mittwoch 1998, Kuno–Takami 2004, de Swart 2007, Puigdollers Real 2009, Horrocks–Stavrou 2010). Ezek a következők: (i) az áltárgy szenvedő szerkezetek alanyi pozíciójában való megjelenése (34a); (ii) az áltárgy határozatlan volta (34b); (iii) az erős determinánsok hiánya (34c); (iv) az áltárgy tematikus szerepe (34d); (v) az áltárgy névmással való helyettesítése (34e); (vi) az áltárgy módosíthatósága egy megszorító értelmű vonatkozó mellékmonddal (34f); (vii) az áltárgy a *mit*-típusú kérdésre adott válaszként való megjelenése (34g); (viii) az áltárgy aspektuális kontribúciója (34h); (ix) az áltárgy kontrasztív topik pozíciójában való megjelenése (34i); (x) az áltárgy fókusz pozíciójában való megjelenése (34j); valamint (xi) a teljes szerkezet adverbialis értelmezésének elérhetősége (34k és 34k’):

- (34) a. Mari oda ütött egyet/egy isteneset.
 *Egy/egy istenes oda volt ütve.
 b. Mari kacagott egyet/egy harsányat.
 *Mari kacagta egyet/egy harsányat.
 c. *Mari kacagta ezt a/mindegyik/mindkét/a legtöbb harsányat.
 d. Mari reggelizett egyet/egy gyorsat.
 e. Mari kacagott egyet/egy harsányat.
 *Mari kacagott ezt/azt.
 f. *Mari sétálta azt az egyet/hosszút, amelyet minden nap szokott sétálni.
 g. *Mit integetett Mari? Egyet/egy bájosat.
 h. ?Mari húsz perc alatt pihent egyet.

- i. Egy mélyet JÁNOS sóhajtott./*Egyet JÁNOS futott.
- j. Mari KACSKARINGÓSAT káromkodott./*Mari EGYET sétált.
- k. Mari jól táncolt a buliban. Mari jól táncolt a buliban.
- k'. A politikusok szelídet vitáztak. A politikusok szelíden vitáztak.

Először is, mivel az áltárgy nem elemezhető argumentumként és nem utal egy referenciális tárgyra, amely az ige cselekvésének elszenvedője lehetne, passzív szerkezetek alanyi pozíciójában nem jelenhet meg ((a), l. még Csirmaz 2008: 167). A (b)-ben megadott mondatok – kevésbé formálisan fogalmazva – azt mutatják, hogy a magyarban az áltárgy alanyi és nem tárgyias ragozást von maga után: a *kacagott* igealak elfogadható, a *kacagta* igealak viszont nem. A (c) mondat szerint a nem referenciális áltárgy nem jelenhet meg erős determinánsokkal. A helyes (d)-beli példával azt kívánjuk bemutatni, hogy az *egyet*, illetve *egy gyorsat* nem hordoz az ige által kiosztott tematikus szerepet, azaz nem értelmezhető például az ige által kifejezett cselekvés elszenvedőjeként, azaz Thémaként. Az (e) példa esetében nem elérhető az az olvasat, ahol az *ezt/azt* névmások az áltárgyra utalnak vissza. Az (f) példa esetében az agrammatikusság annak tulajdonítható, hogy a megszorító értelmű vonatkozó mellékmondat az áltárgyat módosítja. A (g)-beli példa szerint a *Mit integetett Mari?* kérdésre sem a lexikálisan redukált tartalmú *egyet* áltárggyal, sem a (valamivel több) lexikális tartalommal rendelkező *egy bájosat*-tal nem válaszolhatunk. A (h)-beli példa szerint, bár telikusságról beszélünk, a szerkezet nem teljes mértékben összeférhető az *alatt* határpontos időmódosítóval (l. még Kiefer 2006 és Csirmaz 2008 megjegyzéseit, illetve Farkas 2017 elemzését). A kontrasztív topik (i), illetve a fókusz tesztjei (j) valamelyest rávilágítanak az áltárgyas osztályok közötti különbségekre, és ez a különbség a lexikális tartalom hiányára (*egyet*), illetve jelenlétére (*mélyet*) vezethető vissza. Végül, az adverbialis értelmezés tesztjei szerint a (k)-beli mondatok nem egyenértékűek (a *jót* áltárgy nem egyenértékű és nem helyettesíthető a *jól* határozószóval), viszont a (k')-beli mondatok egyenértékűek (a *szelídet* áltárgy egyenértékű és helyettesíthető a *szelíden* határozószóval), amint azt Farkas (2019) részletesen kifejti.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy az *egyet* az (aspektuális) belső tárgy szerepét tölti be a magyarban, amely a középmagyar korban jelenik meg, az újmagyar korban terjed el (és ekkor megjelennek még a hasonló szerepet betöltő áltárgyak is, mint például (*egy*) *jót*, *nagyokat* stb.), és az újabb magyar korra használata nagyon gyakorivá válik (és ekkor, a hasonló szerepet betöltő áltárgyak mellett, megjelennek a lexikális tartalommal rendelkező áltárgyak is, mint például (*egy*) *erőset*, (*egy*) *boldogat* stb.). Ha kitekintünk a magyar nyelvből és például az angol nyelvet vesszük figyelembe, észrevevessük, hogy ebben a nyelvben is az aspektuális belső tárgyak és az aspektuális belső tárgyias szerkezetek (mint például *to sleep a sound sleep* 'alszik egy mély alvást') hasonlóképpen

alakultak ki: a középanyol korban jelentek meg, és a modern angol nyelvben terjedtek el (I. Lavidas 2018, van Gelderen 2018).⁸

5. Az egyet és az igekötő

Miután az előző részben bebizonyítottuk, hogy az *egyet* (és a hasonló funkcióval rendelkező áltárgyak) nemcsak helyzetbehatárolók, hanem az aspektuális belső tárgy szerepét betöltő áltárgyak is, ebben a részben ezt a szituációs aspektust jelölő elemet összekapcsoljuk egy másik szituációs aspektust jelölő elemmel, illetve annak diakrón változásaival. Helyszűke miatt sajnos csak nagyon röviden tudunk erre kitérni, de meggyőződésünk, hogy ez a valószínű párhuzam az *egyet* (és általában az aspektuális áltárgyak) megjelenése és az igekötőrendszer kiépülése között megállja a helyét.

Bár mind az áltárgy, mind az igekötő elsődleges szerepe az esemény telicizálása (I. Csirmaz 2008, Geröcs 2011), Farkas–Kardos (2019a, 2019b) azt hangsúlyozza ki, hogy más-más típusú telikus értelmezéshez vezetnek: míg az *egyet* áltárgy egy kontextuálisan meghatározott, nem maximális alrészét veszi ki a predikátum denotációjában lévő eseménynek, addig az igekötő egy olyan aspektuális operátort lexikalizál, amely az igei predikátum denotációjában lévő esemény maximális részét ragadja ki.

(35) a. Sétáltunk egyet.

b. Kisétáltuk magunkat./Elsétáltunk a tóig.

Ebben az esetben az első mondat azt fejezi ki, hogy létrehoztunk egy (bár térben és/vagy időben változó hosszúságú vagy időtartamú, mégis kontextuálisan meghatározott) sétálási eseményt. Itt a hangsúly egy sétálási vagy sétálásnyi eseményen van, itt nincs sem célra irányuló cselekvés, sem egy jól meghatározott, azaz prominens, természetes (például predikátumba kódolt) végpont, amit a sétálás során el lehet vagy el kell érni, mint például a második mondat által leírt szituáció esetében, amely egy természetes végponttal rendelkező eseményt ír le, és amely esetben a *ki* igekötő, illetve a *tóhoz* predikátum által kifejezett végpont elérésekor valamilyen állapot- vagy helyváltozás történik, és amely után a cselekvés megszűnik és tovább nem folytatható. Bár más-más típusú telikus értelmezéshez vezetnek, Goldberg (1991) és Tenny (1994) egy predikátum–egy behatároló elve értelmében a két szituációs aspektust jelölő elem kizárja egymást,

⁸ Egy lényeges különbség a magyar és az angol aspektuális belső tárgyak és aspektuális belső tárgyas szerkezetek között az, hogy míg az előző nyelv esetében gyakran használjuk őket mindennapi beszédben is (főleg az *egyet*-et), az angolban ezen áltárgyak és szerkezetek a választékos és irodalmi stílusra jellemzőek. Ugyanakkor diakrón változás figyelhető meg többek között a románban és a görögben is, ahol az (aspektuális) belső tárgyak az angollal és magyarral ellentétes irányban változnak. Ilyen értelemben, míg a régi román nyelvben nagyon gyakori a belső tárgyas szerkezet (és ez főként a szláv vallásos és szentírásos szövegek fordításának tulajdonítható be, amelyek ugyanazon szövegek görög, illetve héber változataira támaszkodnak), számuk lényegesen csökken a középromán korban, így a mai modern román nyelvben már nagyon ritkán használatosak (I. Nicula Paraschiv–Niculescu 2016).

és ezzel magyarázható a **felugrott egyet* típusú példa agrammatikus volta (l. Csirmaz 2008: 180).

Továbbá az igekötők és ezen áltárgyak diakrón változása is hasonló. Az igekötők legelső előfordulásai között tartják számon az 1192 és 1195 között írt Halotti beszéd és könyörgésben található igekötő előfordulását, majd később az 1300 körüli Ómagyar Mária-siralomban is megjelenik (É. Kiss 2008: 145). Ezen szituációs aspektust jelölő elemek a középmagyar korban egyre gyakoribbá válnak és fokozatosan tovább terjednek az újmagyar korban is, míg a mai nyelvben szinte kizárólag minden behatárolt állapot- vagy helyváltozást kifejező ige felvesz egy igekötőt, legalábbis a beszélt nyelvben (É. Kiss 2008: 146). Ezt az általánosítást más tanulmányok is alátámasztják. Hegedűs (2014a, 2014b) szerint az írásos korszak során nemcsak nő az igekötők száma, hanem használatuk is egyre gyakoribbá válik.

Ugyanakkor azt is tudjuk, hogy az igekötők mint aspektuális elemek egyre gyakoribb használata lépcsőzetesen háttérbe szorította az igeidő kifejezésére használt elemeket, és hozzájárult az összetett igealakok leépüléséhez (pl. *mondotta vala*), amelyek az ómagyar korra voltak jellemzőek (É. Kiss 2008: 147). Ha igaz az itt megfogalmazott és összegzett állítás, miszerint nemcsak az igekötők, hanem az *egy* áltárgy mint helyzetbehatároló és az aspektuális belső tárgy szerepét betöltő áltárgy is egy telikusságot jelölő elem a magyar nyelvben, akkor levonhatjuk azt a következtetést, mely szerint a különböző (összetett) igeigők kifejezésére használt elemek fokozatos kiszorításához és az összetett igealakok leépüléséhez nagyban hozzájárultak nemcsak az igekötők, hanem a három áltárgyas osztály mint szituációs aspektust jelölő elem(ek) megjelenése és elterjedése is. Ez az állítás vagy általánosítás ugyanakkor nem vonatkozik az angol nyelvre, ahol megtalálható mind a perfektív aspektus az igei paradigmában, mind az aspektuális áltárgyak, bár, amint azt a 8. lábjegyzetben is megjegyeztük, az angolban ezen áltárgyak a választékos és irodalmi stílusra jellemzőek.

6. Összegzés

Jelen tanulmányban három áltárgyas csoport diakrón változásait mutattuk be és elemeztük: (i) a lexikálisan redukált tartalmú *egy*-et, (ii) a szakirodalomból ismert aspektuális áltárgyakat, mint például *(egy) jót, jókat, (egy) nagyot, nagyokat, (egy) hatalmasat, hatalmasakat, (egy) óriásit és óriásikat* és (iii) az olyan, szakirodalomból kevésbé ismert áltárgyakat, mint például *(egy) szelídet, (egy) hangosat, (egy) kecseset, (egy) vidámat, (egy) szomorúat, (egy) gyorsat, (egy) isteneset, (egy) hirtelent, (egy) intenzívet, (egy) öregeset, (egy) boldogat, (egy) hosszút, (egy) bájosat, (egy) hangulatosat* vagy *(egy) kellemeset*. Ezen túlmenően azt is bebizonyítottuk, hogy ezen áltárgyak az aspektuális belső tárgy szerepét töltik be a magyar nyelvben. Végül összekapcsoltuk ezen áltárgyak diakrón változásait egy másik szituációs aspektuális elem, az igekötő diakrón változásaival.

Hivatkozások

- Csirmaz, Anikó 2008. Accusative Case and Aspect. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery*. Springer. Dordrecht. 159–200.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiütkerelés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlata. *Magyar Nyelv* 100: 15–42.
- É. Kiss, Katalin 2008. From the Grammaticalization of Viewpoint Aspect to the Grammaticalization of Situation Aspect. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *Event Structure and the Left Periphery*. Springer. Dordrecht. 129–57.
- É. Kiss Katalin 2014. *Az ősmagyar SOV szórendtől az ómagyar 'Topik-Fókusz-V-X*' szórendig*. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 14–33.
- Farkas Imola-Ágnes 2017. Miért nem tud Mari két óra alatt sétálni egyet? Az ige + egyet szerkezet és az alatt határpontos időmódosító összeférhetetlenségéről. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények LXI/2*: 119–38.
- Farkas Imola-Ágnes 2019. *Sóhajtott egyet, mélyet, hangosat*: a magyar áltárgyak mint aspektuális belső tárgyak. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 173–98.
- Farkas, Imola-Ágnes–Kardos, Éva 2018. Non-Maximal Event Delimitation in Hungarian. *Argumentum* 14: 368–82.
- Farkas Imola-Ágnes–Kardos Éva 2019a. A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 1. rész. *Magyar Nyelv* 2: 176–85.
- Farkas Imola-Ágnes–Kardos Éva 2019b. A végpontosság mint szituációs aspektuális jegy jelölése a magyar nyelvben. 2. rész. *Magyar Nyelv* 3: 298–308.
- van Gelderen, Elly 2018. *The Diachrony of Verb Meaning. Aspect and Argument Structure*. Routledge. New York/London.
- Geröcs Mátyás 2011. Aspektus és igeidő. A mondat belső időszerkezete a kései ómagyarban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK. Piliscsaba. 153–70.
- Goldberg, Adele 1991. It Can't Go Down the Chimney Up: Paths and the English Resultative. In: Laurel A. Sutton–Christopher Johnson–Ruth Shields (szerk.): *Proceedings of the Seventeenth Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society*. Berkeley Linguistics Society. Berkeley. 368–78.
- Halm, Tamás 2012. Unergative and/or Unaccusative: On the Argument Structure, Semantics and Syntax of Semelfactives in Hungarian. In: Surányi Balázs–Varga Diána (szerk.): *Proceedings of the First Central European Conference in Linguistics for Postgraduate Students*. PPKE. Budapest. 104–17.
- Hegedűs Veronika 2014a. A névutós kifejezések grammatikalizációja és belső szerkezeti változásai. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 154–76.
- Hegedűs, Veronika 2014b. The Cyclical Development of Ps in Hungarian. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 122–47.

- Horita, Yuko 1996. English Cognate Object Constructions and their Transitivity. *English Linguistics* 13: 221–47.
- Horrocks, Geoffrey–Stavrou, Melita 2010. Morphological Aspect and the Function and Distribution of Cognate Objects across Languages. In: Malka Rappaport Hovav–Edit Doron–Ivy Sichel (szerk.): *Lexical Semantics, Syntax and Event Structure*. Oxford University Press. Oxford. 284–308.
- Jones, Michael Allan 1988. Cognate Objects and the Case-Filter. *Journal of Linguistics* 24: 89–110.
- Kardos, Éva–Farkas, Imola-Ágnes. The Syntax of Inner Aspect in Hungarian. Elbírálás alatt.
- Kiefer Ferenc 1992. Az aspektus és a mondat szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 797–886.
- Kiefer, Ferenc 1994. Aspect and Syntactic Structure. In: Kiefer, Ferenc–É. Kiss, Katalin (szerk.): *Syntax and Semantics 27: The Syntactic Structure of Hungarian*. Academic Press. San Diego. 415–63.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akciómínőség. Különös tekintettel a magyar nyelvre*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kuno, Susumu–Takami, Ken-ichi 2004. *Functional Constraints in Grammar. On the Unergative–Unaccusative Distinction*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia.
- Lavidas, Nikolaos 2013a. Null and Cognate Objects and Changes in (In)transitivity. Evidence from the History of English. *Acta Linguistica Hungarica* 60: 69–106.
- Lavidas, Nikolaos 2013b. Unaccusativity and the Diachrony of Null and Cognate Objects in Greek. In: Elly van Gelderen–Michela Gennamo–Jóhanna Barðdal (szerk.): *Argument Structure in Flux. The Naples-Capri Papers*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 307–41.
- Lavidas, Nikolaos 2014. Cognate Arguments and the Transitivity Requirement in the History of English. *Lingua Posnaniensis* LVI: 41–59.
- Lavidas, Nikolaos 2018. Cognate Noun Constructions in Early Modern English. The Case of Tyndale’s New Testament. In: Hubert Cuyckens–Hendrik De Smet–Liesbet Heyvaert–Charlotte Maekelberghe (szerk.): *Explorations in English Historical Syntax*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 51–76.
- Macfarland, Talke 1995. Cognate Objects and the Argument/Adjunct Distinction in English. Doktori értekezés. Northwestern University.
- Massam, Diane 1990. Cognate Objects as Thematic Objects. *Canadian Journal of Linguistics* 35: 161–90.
- Matsumoto, Masumi 1996. The Syntax and Semantics of the Cognate Object Construction. *English Linguistics* 13: 199–220.
- Mittwoch, Anita 1998. Cognate Objects as Reflections of Davidsonian Event Arguments. In: Susan Rothstein (szerk.): *Events and Grammar*. Kluwer. Dordrecht. 309–32.

- Moltmann, Friederike 1989. Nominal and Clausal Event Predicates. *Papers from the 25th Annual Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*: 300–14.
- Nicula Paraschiv, Irina–Niculescu, Dana. 2016. Cognate Objects and Other Pleonastic Constructions. In: Gabriela Pană Dindelegan (szerk.): *The Syntax of Old Romanian*. Oxford University Press. Oxford. 605–11.
- Novák, Attila–Gugán, Katalin–Varga, Mónika–Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.
- Piñón, Christopher 2001. Töprengtem egyet: azon, hogy mit jelent az egyet. In: Bakró-Nagy Marianne–Bánréti Zoltán–É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből*. Osiris. Budapest. 182–98.
- Puigdollers Real, Cristina 2009. The nature of Cognate Objects. A Syntactic Approach. In: Sylvia Blaho–Camelia Constantinescu–Bert Le Bruyn (szerk.): *Proceedings of ConSOLE XVI (2008, Paris)*. Universiteit Leiden. 157–78.
- Simon, Eszter 2014. Corpus Building from Old Hungarian Codices. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 224–36.
- Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXIV: 243–64.
- Simone, Raffaele–Masini, Francesca 2014. On Light Nouns. In: Raffaele Simone–Francesca Masini (szerk.): *Word Classes. Nature, Typology and Representations*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 51–73.
- de Swart, Peter 2007. Cross-linguistic Variation in Object Marking. Doktori értekezés. LOT Publications.
- Tenny, Carol 1994. *Aspectual Roles and the Syntax-Semantics Interface*. Kluwer. Dordrecht.
- Wechsler, Stephen–Lee, Yae-Sheik 1996. The Domain of Direct Case Assignment. *Natural Language and Linguistic Theory* 14: 629–64.

Farkas Imola–Ágnes

Babeş–Bolyai Tudományegyetem BTK

Angol Nyelv és Irodalom Tanszék

farkas.imola.agnes@gmail.com

Monda/mondott/mond vala/mondott vala – a korai magyar múlt idők számítógépes korpuszvizsgálatban

Halász Dávid

1. Bevezetés

A kései ómagyar korban a *-t(t)* igei toldalék, amely eredetileg egy befejezettséget jelölő aspektusjel volt, kezdte átvenni az *-á/-é*¹ múltidő-jel szerepét (É. Kiss 2013: 71). Ez a folyamat hatással volt a befejezett múlt idő szerkezetére (pl. *ment vala* → *ment volt*) és a befejezetlen múlt idő összetett alakjaira (pl. *megy vala* → ?*megy volt*) egyaránt. A bemutatandó számítógépes elemzés azt bizonyítja, hogy a *-t(t)* ezen szerepátvétele merőben másképpen hatott a két fent említett összetett múlt időre. Kijelenthető, hogy a befejezett múlt idő megváltozott alakjában életképes maradt, meg tudott újulni, és még az 1700-as évek második felében is használatban volt. Ezzel szemben a befejezetlen múlt idő új alakjában nem tudott elterjedni, ezért jóval előbb elkezdődött a nyelvből való kikopása ezen összetett formájában, mint a befejezett múlt esetében.

Az ómagyar kori nyelvemlékekben (896–1526) még gyakoriak voltak az olyan komplex múlt idejű alakok, mint a már említett *-t(t) + vala* típusú befejezett múlt (pl. *mondott vala*) és a $\emptyset + vala$ típusú befejezetlen múlt (pl. *mond vala*). Az ómagyar kor vége felé és a középmagyar korban (1526–1772) ezek száma folyamatosan csökkent, és párhuzamosan felbukkantak olyan módosult alakjaik is, amelyek változatlanul ugyanazt az aspektust és időt jelölték, de a *vala* helyét átvette a *volt*: *-t(t) + volt* (befejezett), pl. *mondott volt*, és $\emptyset + volt$ (befejezetlen), pl. *mond volt*. E cikk témája ennek a tendenciának a szemléltetése informális és formális szövegeket egyaránt feldolgozva, négy célt határozva meg:

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakronia 4*. PPKÉ BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 115–136.

¹ A cikkben az *-a/-e*, *-á/-é* jeles elbeszélő múlt időre röviden mint *-á/-é* jeles múlt időre fogok hivatkozni.

1. Megválaszolni, miképpen változott meg a befejezett, illetve a befejezetlen összetett múlt idő az ómagyar kor végétől egészen a középmagyar kor végéig; továbbá:

2. Annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon a két igeidőben egyformán szorította-e ki a *-t(t)-* vagy $\emptyset + \textit{vala}$ összetett alakot a *-t(t)-* vagy $\emptyset + \textit{volt}$ összetett alak, egyáltalán megfigyelhető-e a szövegekben – formális és informális korpuszokat külön vizsgálva – ezen tendencia. A programkód ehhez a ponthoz írt szakasza mindkét múlt idő mindkét lehetséges megjelenését keresi egy adott évben külön-külön számlálva és elraktározva őket az adott év szerint. Az ezek alapján leképezett előfordulások arányait a cikk végén diagramokon ábrázolom.

3. Annak kimutatása, hogy a pusztán *vala* és *volt* előfordulások hogyan változtak ez idő alatt egyenként és egymáshoz viszonyítva, a *vala* és *volt* csak azon előfordulásait tekintetbe véve, ahol nem egy összetett múlt idő részét képezik, azaz nem köthetők az összetett múlt időkben lévő idő jelölésének szerepéhez.

4. Megvizsgálni, hogy vajon azonos ütemben követik-e a formális szövegek az informális szövegek változásait. Ez a negyedik pont azt a hipotézist kívánja alátámasztani, hogy a nem az élőbeszédet lejegyző írásos emlékek, tehát a formális dokumentumok mindig a nyelv egy korábbi állapotát tükrözik az informális dokumentumokhoz viszonyítva.

Annak érdekében, hogy a kutatás és annak folyamata transzparens legyen, ugyanakkor az esetleges általam vétett hibák jobban szűrhetőek legyenek, a jelen tanulmányban felhasznált teljes szövegállomány, illetve a kutatás különböző fázisaihoz köthető szkriptek és azok kimenetei publikus formában, leírással együtt megtekinthetőek egy GitHub repozitóriumban.²

2. A vizsgált anyag bemutatása

Kétfajta szövegtípusból nyertem ki az adatokat: informális és formális korpuszokból. Erre azért volt szükség, mert mind a két dokumentumtípus különböző aspektusából láttatja az aktuális nyelvi állapotokat. Az informális korpusz közelebb visz minket a nyelv akkori beszélt formájához, míg a formális párja az emelkedettebb nyelvhasználatba enged betekintést. A következő két pontban a felhasznált korpuszok jellemzői kerülnek bemutatásra.

2.1. Informális korpusz

Ha a köznapi beszédhez közelebb álló szövegeket szeretnénk elemezni, jó kiindulási pont a korabeli informális dokumentumokat feldolgozni. A forrásom ezen a téren az MTA Nyelvtudományi Intézetének Ó- és középmagyar történeti magánéleti korpusza (TMK)³ volt.

A TMK egy olyan ó- és középmagyar, nyilvánosan elérhető adatbázis, amelynek szövegei teljes terjedelmükben normalizálva és morfológiailag annotálva vannak, emellett felhasználóbarát keresőrendszer segítségével kutathatóak a

² <https://github.com/halaszd/szakdolgozat>

³ <http://tmk.nytud.hu>

hivatalos honlapon. Adatbázisa mintegy 1 millió 50 ezer szövegszónyi emlékből – magánlevelekből és peres eljárások jegyzőkönyveiből – épül fel, és 1485-től egészen 1771-ig datálható dokumentumokat tárol, metaadatolva (Novák et al. 2018; Dömötör et al. 2017). A tárolt adatok mindegyikét felhasználtam a befejezett, illetve befejezetlen múlt idő változásának vizsgálata során.

2.2. Formális korpusz

Formális korpuszként az MTA Nyelvtudományi Intézet Ómagyar korpuszának (Simon–Sass 2012; Simon 2014) szövegeit használtam fel.⁴ A nyilvánosan elérhető Ómagyar korpusz az összes, ómagyar korból (896–1526) fennmaradt és néhány középmagyar kori (1526–1772) szövegelemet tartalmaz: 47 kódexet, 24 rövidebb szövegelemet és 244 misszilizt, illetve 5 középmagyar bibliafordítást, így összesen 3,2 millió szövegszót tárol kereshető formában, metaadatolva. A legtöbb szövegelem megtalálható betűhű formában, mondatokra bontva; egy részük normalizált változatban is olvasható, felhasználható, egy kisebb részük pedig morfológiailag is elemezve lett. Az oldalon fellelhető összes kódexet⁵ és középmagyar bibliafordítást⁶ felhasználtam, amely így összesen 52 nagyobb szövegelem, nagyjából a szövegszók kétharmadának elemzését jelenti 1440-től egészen a középmagyar kor derekáig, 1626-ig.

3. Igeidők az ómagyar korban

3.1. Az igeidők szerkezeti felépítése

Az igeidők bemutatásánál a tanulmány É. Kiss (2013) elméletére támaszkodik. Az ómagyar korban még öt különböző igeidő volt használatos. Ebből kettő egyszerű igeidő, három pedig komplex, összetett igeidőként jelenik meg, amely kifejezi mind a referenciaidőt, mind pedig az eseményidőt, tehát az aspektust és az időt egyaránt. A komplex igeidőknél az aspektus jelölhet befejezett és befejezetlen/folyamatos nézőpontot, viszont eseményidőként csak jelen és múlt idő jelenhet meg.

Az *-and/-end* képzőről Abaffy (1992) kimutatta, hogy a feltételhez kötött, esetleges jövő időt jelölte, amely kizárólag alárendelt mondatokban szerepelt, azonban a jövő idő jeleként említi. A Magyar generatív történeti mondatban Dékány (2013) amellet érvel, hogy az *-and/-end* nem tekinthető a jövő idő jeleként, ehelyett kimutatható, hogy csupán modális képző volt.

A külső és a belső idő elméleti meghatározását eltérő viszonyítási rendszerrel lehet megadni. A külső időt az esemény idejének a beszédidőhöz való viszonya határozza meg, míg a belső időt a referenciaidőnek az eseményidőhöz való viszonya írja le. Ha az eseményidő megelőzi a beszédidőt, akkor múlt időről beszélünk, ha egybeesik vele, jelenről, ha követi, úgy jövő időről van szó. A belső

⁴ <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/>

⁵ <http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-codices.html>

⁶ http://omagyarkorpusz.nytud.hu/hu-bible_translations.html

idő befejezett nézőpontot fejez ki, amennyiben a referenciaidő az eseményidő egészét magában foglalja. Másképpen megfogalmazva: ha az elbeszélő időszakosnak a végpontja megelőző egy másik ige által kifejezett eseményidőt, akkor a belső idő befejezettként – más néven: perfektumként – jelenik meg, és egy már lezárult eseményt közvetít. A folyamatos vagy befejezetlen aspektus egy olyan időszakos jelöl, amelynek nem lehet kijelölni az eseményidő előtti végpontját, így egy lezáratlan történést közvetít. Ekkor az eseményidő foglalja magában a referenciaidőt, amely így az eseményidőnek csak egy részére terjed ki.

E. Kiss (2013: 60) a következő példákkal szemlélteti az öt eltérő igeidőt:

● jelen	<i>mond</i>
● egyszerű múlt	<i>monda</i>
● befejezett jelen	<i>mondott</i>
● befejezetlen múlt	<i>mond vala</i>
● befejezett múlt	<i>mondott vala</i>

Az egyszerű jelennek a ragja zérus, az egyszerű múlt idő pedig az *-á/-é* jelet hordozza. A befejezett jelen az egyetlen olyan komplex igeidő, amely az idő és a perspektíva jelölését is a főigén fejezi ki, azaz egy igealakon belül jelenik meg a *-t(t)* befejezettségjel és a zérus időjel. Az összetett múlt idejű alakokban az aspektust a főige hordozza, míg az időt temporális létige fejezi ki. A személyrag minden esetben a főigén jelenik meg, nem a létigéhez csatlakozik. A régmúlt/befejezett múlt idő esetében *-t(t)*, azaz a befejezettség jele kapcsolódik a főigéhez, amelyet a *vala* létige követ: *-t(t) + vala*. A folyamatos múlt időnél a főige jelen idejű alakot vesz fel, zérus raggal, amelyet úgyszintén a *vala* követ: $\emptyset + vala$.

3.2. Az igeidők funkciója

3.2.1. Jelen idő

Jelen időben az esemény ideje magában foglalja a beszédidőt. Ugyanolyan szerepet töltött be az ómagyar korban, mint a mai magyarban:

- (1) *Latiatuc feleym zumtuchel mic vogmuc* (Halotti Beszéd)

3.2.2. Egyszerű múlt idő

Az egyszerű múlt időben – más néven: elbeszélő múltban – olyan események, eseménysorozatok jelennek meg, amelyeknek nincs közvetlen hatása a jelenre:

- (2) *...es týzen egy cýllagok ýmadnanak enghemeth kýth mýkron hw' attýanak es attýaffýáynak megh ýjelentet vona, **megh feddee** hw'tet az hw' attýa, es **monda** Mýt akar ez alom kýth lattal.* (JordK. 14)

3.2.3. Befejezett jelen idő

A befejezett jelen időnek az eseményideje megelőzi a beszédidőt, ugyanakkor a múltbeli, lezárult esemény következményét mint jelen állapotot közvetíti:

(3a) *oh Azonnyom Efmerze Engemet, ki mōda nem efmerlek, ef ez ven monda. En vagyok attyad. ki tegedet iftenhez **fordeyttottalak.** es mynden regulay erkelchre tegedet **thaneitottalak.*** (PeldK. 85)

Az *iftenhez fordeyttottalak* egy jelen állapotot ír le, amelyben egy ember már istenhez van fordulva, azaz hisz istenben. Csakugyan igaz ez a követő részre, ahol az általános erkölcs már egy megtanított tulajdonságként fogalmazódik meg: *mynden regulay erkelchre tegedet thaneitottalak.*

(3b) *...mert èn **attam** onèki gabonat bort 7 olait · 7 èzüftot 7 arañhat **megfokafeitottam** nèki mellèkèt **tottènèc** Baalnac Azert megfordoloc 7 èluezem èn gabonamat o idèiebhèn* (BécsiK. 182)

A (3b) példában látszik, hogy az *attam* és a *megfokafeitottam* is befejezett jelen állapotokat szemléltetnek. A két ige következményeként van gabonája – van mit ennie – a parázna anyának, mivel az Úr adott neki, éppen ezért vissza is lehet tőle venni azt, ha eljön az ideje: *èluezem èn gabonamat o idèiebhèn.*

É. Kiss felhívja rá a figyelmet, hogy a Bécsi kódex alábbi soraiban előforduló befejezett jelen és elbeszélő múlt kapcsolata élesen megvilágítja funkcióbeli különbségeiket:

(3c) *Orpha megapola o napat 7 **mégfordola** Rvt èggèfòlè o napaual Kinç mōda Noemi Ime te rokonod **mégfordolt** o népèhez 7 o iftènihèz* (BécsiK. 2; idézi: É. Kiss 2013)

Az elbeszélés során egyszerű múlttal írja le a szerző Orpha megfordulását: *mégfordola*. Azonban közvetlenül azután, hogy Orpha megfordult, Noémi befejezett jelennel írja le Orpha állapotát Rutnak: *mégfordolt*.

3.2.4. Befejezett múlt idő

A múlt idő kiegészülve a perfektum aspektusával egy másik ige eseményidejéhez viszonyítva egy már korábban lezárult eseményt tár elénk, mely egy korábbi referenciapontig terjed:

- (4) a. *Megh emlekòzwen azerth az alomrol kýt neha **latot vala,** mōda hv̄.* (JordK. 14)
 b. *mig nem el ipne az magzat kinek **igert vala*** (DobrK. 184v)
 c. *es onèki a palma agat es a ruhat meg mutata : mellet az angal iftennec kezèbøl **hozot vala*** (TelK. 177–8)

Mindhárom példában megfigyelhető, hogy a *-t(t) + vala* egy múltbeli történés előtti eseményre utal. A (4a) mondatban a *mōda*, a (4b)-ben az *el ipne*, a (4c) alatti példában pedig a *meg mutata* és az *ada* igékhez viszonyul a példákban szereplő elbeszélés aspektusa előidejűséget formálva.

3.2.5. Befejezetlen múlt idő

A múltban huzamosabb, meghatározatlan ideig zajló, esetleg ismétlődő folyamatok a befejezetlen múlt idő/imperfectum praeteritum szerkezetében jelennek meg.

(5a) *Sufāna bēmegē uala 7 iar uala ɔ ferienec gimolč kētebèn Es lat't'ac vala ɔtèt a-uenec egmenden napon bēmenette 7 te f toua iaratta 7 geriēdenec ɔ keuanfagara Es èl fordeitac ɔ èrtèlmekèt 7 lehaitac ɔ zèmekèt hog ne latnac meñhèt je èmlèkezenenec meg igaz itelètekrɔl* (BécsiK. 168)

Az (5a) példa soraiban, amikor Zsuzsannát férje, Joakim gyümölcsöskertjében meglátják a vének, a történések azon részei, amelyek határozatlan folyamatként jelennek meg: *bēmegē uala*; *iar uala*; *lat't'ac vala*, következetesen befejezetlen múlt alakot öltenek, míg a pillanatnyi események: *geriēdenec*; *èl fordeitac*; *lehaitac*, elbeszélő múltban íródnak.

(5b) *Es ki mēgen vala eyiecbèn Betulianac vɔlgèbè 7 megmofdik uala a viznç forʔafā[bā]* (BécsiK. 36)

Az ismétlődés kifejezésére a folyamatos múlt gyakran társul igekötős igékhez. Az (5b) példájában is ez figyelhető meg. Judit három napig vendégeskedik Holofernésznál – mielőtt kegyeibe férközne, és levágná a fejét. Éjjelente (*eyiecbèn*), azaz háromszori ismétlődéssel ki megy (*ki mēgen vala*) Betuliának völgyébe, és ott megfürdik: *mēgmofdik uala*.

(5c) *De kananeos lakozyk vala kedegh az ydóben az felden Yeleneek kedeegh wr yften Abramnak ees monda hw'neky* (JordK. 14)

Az (5c) mondatban a határozatlan időnek egy hosszabb megnyilvánulása látható: *lakozyk vala*.

A befejezetlen múlt eredményigékhez való társulása néha olyan folyamatokat jelöl, amelyek nem mennek végbe, csupán elkezdődnek:

(5d) *Ki megfoguan mēg foit'a uala ɔtet monduan Ad meg miuèl tartozol* (MünchK. 24; idézi: Geröcs 2011: 167)

(5e) *Akar meely erössen mwkalkodyk vala . meeg ees megh haal vala ehel ... Es hozya meene mondwan . yay yo tyztólendew atyam . bator meeg ees eggywít mwkalkogwynk . mynt annak elette* (ÉrdyK. 464a; idézi: É. Kiss 2013: 64)

Nem lehetséges valakit megfojtani és utána követelni tőle a tartozását, így az (5d) példában a *m̄g foit 'a ualá*-hoz inkább a *fojtogatni* értelem társul, mintsem eredeti inherens végponttal bíró jelentése. Ahogyan az (5e) példában sem hal meg a mondat alanya, hanem haldoklik, hiszen a bekezdés későbbi részében még mindig életben van, és újra megszólal.

3.3. A perfektum alakváltozása és ennek hatásai

Az igekötőrendszer kiépülése az ómagyar kor kezdetétől datálható, és az ómagyar kor végén már előrehaladott állapotot mutat – I. É. Kiss (2013: 71 (28)). Funkciójukat tekintve az igekötők használatában ott lakozott a lehetőség, hogy helyettesítsék a befejezettség perspektíváját és inherens végponttal bíró igealakokat formáljanak az igékhez járulva. Így az igekötők elterjedésével együtt a befejezett aspektus *-t(t)*-vel való jelölése redundánssá vált – lévén a már elterjedt igekötők is lezárttá tették a nézőpontot, és funkciója kezdett elhomályosulni. Mivel a befejezettség csírájában hordozza a múlt idő fogalmát, így a *-t(t)* aspektusjelölő funkciójának elkopásával a benne lévő múlt idő fogalmának kifejezése vált hangsúlyossá, és kezdte felvenni az egyszerű múlt időben lévő események jelölését, átvéve az *-á/-é* egyszerű múlt idő szerepét. Az *-á/-é* szerepnek átvétele egyúttal annak kizorítását is eredményezte. Jól nyomon lehet követni a nyelv ezen változásait a komplex szerkezettel bíró múlt időket vizsgálva. A kódexekben is megfigyelhető, hogy egyre gyakoribbá váltak az olyan összetett alakjai a befejezett múltnak, ahol az eredeti segédige helyett megjelent a *volt*:

- (6) a. ***Munkalkottam úuolt-*** *wen meg rekettek en enim meg fogatkoztanak en zemeim mikor remenkedem en istenembe /* (AporK. 60)
 b. *Es mendenec kic megmarattac volt mendē nēmzētecb[ɲ]l kic iqt̄t̄c volt Ih̄rlm èllèn fèlmennèc èzt̄nd[ɔ]r[ɔ]l èzt̄nd[ɔ]c]bè hog imaggac fèrègèc vranac kiralat* (BécsiK. 317)
 c. ... *O halalatlant neepe / mi gonozt tóttem volt ti ellentók hogi enghemet . ezenkeppen meg wtaltatok* (ErdyK. 12b)

Bár még nem volt gyakori, azonban már az 15–16. században is váltakozott a *vala* és a *volt* használata a kódexekben, például a fent látható (6a), (6b) és (6c) példákban – ami jól mutatja a *-t(t)* funkciójának módosulását, és egyben az *-á/-é* pozíciójának megrendülését.

Nem kizárólag az összetett alakokban figyelhető meg a szerepátvétel. Jól látszik ez a fajta harc azon pusztá létigéknél is, amelyek nem összetett szerkezetben fordultak elő segédigeként. A *vala* helyét ezen esetekben is átvehette a *volt*, mi több, ezen példák egyáltalán nem számítanak ritkának:

- (7) a. *Es be mene isrl' egiptomba : es Iacob zolga **volt** cam-nak földében /*
 (AporK. 112)
 b. *EZ Amos ppheta nē **uolt** Ifayafnac at 't'a iollèhèt az es · ppheta volt*
 (BécsiK. 213)
 c. *hogi az istennek Annýa mindõn bintõl Artatlan **volt** /*
 (DebrK. 23)

Megesett, jóllehet elvétve, hogy a folyamatos múlt időben is *volt*-ra cserélték a *valá*-t:

- (8) a. *Es monda ewnekik : mi dologh hogi enghemet kerestek volt /*
*Nem **twggiatok volt** ee ?* (ErdyK. 123a)
 b. *...es thalalek egy azzonyalatot mondhatatlan draga rwhakba õltõztetwen,*
*Jay en nekem nyawalyas feregnek , merth meg sem **thwdom wolt** ordõgnek*
alnakfagath (TelK. 299)

Az eddigiekben bemutatott példák mind a nyelv formális használatához kötődtek. Azonban, míg a *-t(t)* szerepátvételének elterjedése az ómagyar kor végi kódexekben még csak kezdeti fázisában volt jelen, addig, ha megnézzük az Úriszék 1582–84 közötti peres szövegeiben előforduló múltidő-fajták gyakorisági listáját (Horváth 2011: 210), akkor látható, hogy a mindennapi nyelvhasználatban ugyanezen változás elterjedése már majdnem befejeződött:

- (9) Múltidő-típusok száma 1582–84 között az Úriszék peres szövegeiben
-t(t) jeles múlt idő: 85,2%
-t(t) + volt típusú: 9,6%
-á/-é jeles múlt idő: 2,9%
 \emptyset + *volt* típusú: 2,4%

Ugyanerre utal, ha megnézzük a Németh (2001: 135) által összeszámolt *-t(t)* jeles és *-á/-é* jeles múltidő-típusok megjelenéseit a kora középmagyar kori levelekben:

- (10) Kora középmagyar kori levelekben a *-t(t)* jeles és az *-á/-é* jeles múlt idő típusok száma
-á/-é jeles múlt idő: 6,8%
-t(t) jeles múlt idő: 93,2%

Az *-á/-é* jeles múlt időnek a gyakorisága egyre csökkent, mert használatát mindinkább felváltotta a *-t(t)* toldalék. Ezzel egyidejűleg és ennek következményeként az összetett múlt idejű alakokban az esemény idejét kifejező *valá*-t fokozatosan kiszorította a *volt* segédige, ahogyan a pusztán múlt idejű létigéknél is megtörtént az alakváltozás. A befejezett múlt idő alakjaiban a *volt* segédige teljesen felváltotta a *valá*-t (a folyamatos múlt időben ez nem történt meg, lásd 1. ábra), így az, ha csak rövid időre is, de meg tudott újulni, és eszköze maradt nyelvnek. Viszont a folyamat nem állt meg ezen a ponton. A *-t(t)* új szerepének rögzülésével a *-t(t) +*

-t(t) alak (pl. *mondott volt*) is óhatatlanul redundánssá vált, hiszen a befejezettséget ekkor már igeikötők jelölték.

4. Igeidők a középmagyar korban

A közelmúltban fejezte be disszertációját Mohay (2018), amely átfogó képet nyújt a középmagyar kor informális regiszterében használatos múlt idők funkciójáról.

A középmagyar kori múltidő-használatra nézve elmondható, hogy nincsenek következetes szabályszerűségek, helyette inkább tendenciák figyelhetők meg, amelyek lehetnek specifikusak vagy analogikusak. Ez azt jelenti, hogy ha egy múlt idő fajta, pl. az *-á/-é* jeles múlt idő vagy a *-t(t) + vala/volt* alkalmas volt leírni egy cselekvés, történés idejét, aspektusát, vagy mindkettőt egyszerre, az nem jelentette azt, hogy az adott idejű és/vagy aspektusú cselekvést, történést következetesen ugyanazon múlt idő fajtával fejezték volna ki.

4.1. A *-t(t)* jeles és az *-á/-é* jeles múlt idő

A középmagyar korban a *-t(t)* jeles múlt idő képes volt kifejezni bármilyen funkciót elterjedtsége miatt, a múlt idők mintegy 80%-át kitevé.

Mohay azon az állásponton van, hogy az *-á/-é* jeles múlt idő a középmagyar korban döntő többségben a közelmúltat jelölte függetlenül az adott nyelvjárástól és területtől. Többek között a következő példákon keresztül szemlélteti a múlt idő ezen funkcióját:

- (11) a. *ma **menenek** el sok karok utan* (MLev. 43; idézi: Mohay 2018: 77)
 b. *Az Nagyságod levelet Galambos tegnap megh ebedkorban meg **ada***
 (LPLev. 41; idézi: Mohay 2018: 77)

4.2. A *-t(t) + vala/volt*

A *-t(t) + vala/volt* funkcióit két nagyobb, időviszonyítástól függő és időviszonyítástól független csoportra osztja Mohay. Az előbbi csoportból az egyik legjellemzőbb, területileg kiterjedt használata az ómagyar korban is használatos előidejűség kifejezése volt, amelyben egy múlt idejű vagy jelen idejű eseményhez viszonyítva egy korábban történt eseményt jelenített meg alárendelő (12) és mellérendelő (13) összetett mondatokban egyaránt:

- (12) *Merth ez el Mwlth keden es Alaya **Jwthek wolth** ezen kepen Mjnth Jgaz masthan de Meg wgyan Azon wthon wjza Menthek az Mjnth Jde **Jwthek wolth***
 (MKLev. 84; idézi: Mohay 2018: 122)
- (13) *Elewzerth azth **Jrtha wala** hogh megh Zombathra kwlgyem oda, de Amasthonj lewelebe azth hatha hogh ezennel Minden kesedelemnelkwl elkwlgyem*
 (SLev. 6; idézi: Mohay 2018: 124)

A másik legelterjedtebb funkciója a befejezettség jelölésére szolgált:

- (14) *Megh tanoltam uolt azt meg regen, hogy az mely fa maga hulattia giumeölczet, nem kel azt uernj es tepnj*
(LLev. 143; idézi: Mohay 2018: 128)

Önálló perfektiváló funkcióval rendelkezett, amely egy inherens végponttal bíró ige perfektivitását is nyomatékosíthatta. Az időviszonyítástól független funkciói közül legelterjedtebb a közeli múlt kifejezése:

- (15) *noha tegnap azt irtam uala, hogi e' heten el indoll ó főlsege, mert az uala a' hire*
(LLev. 131; idézi: Mohay 2018: 127)

4.3. A Ø + *vala/volt*

A Ø + *vala/volt* vonatkozhat jelen és jövő időre is. Az adatok szerint meglepően sok példa található ezen funkciójára (16a–b). Azonban leggyakrabban az események befejezetlen, folyamatos, huzamosabb ideig tartó múltbeli aspektusát jelölte (17).

- (16) a. *Ma ugjmjnt chótórtókón el nem bochata az Vr, Pjnteken regel akar uala el bochatanj*
(TLev. 20; idézi: Mohay 2018: 150)
b. *Itt mi most nagy czendesseghe uagiunk, orankent uarjuk uala az Currensett kj az Saros Varmegie rendelese szerent fel ultessen bennunkett*
(MLev. 9; idézi: Mohay 2018: 50)
- (17) *egyket az temleczbe vettete volt, az masykat hozza volt ennen maga. az waar pyachan*
(KLev. 76; idézi: Mohay 2018: 148)

5. Módszertan és a vizsgálati eredmények bemutatása

5.1. A módszertan rövid bemutatása

A script, amellyel a korpuszok szövegbányászata megvalósult, Python programnyelven íródott.⁷ Technikai okokból ketté kellett bontani az informális, illetve formális szövegek elemzését. Míg a TMK rendszerében minden szöveg annotálva van, addig az Ómagyar korpusz esetében a szövegek nagy része morfológiailag nem elemzett és nem normalizált. Az utóbbi esetben ahol lehetett, a normalizált nyelvemléket használtam fel. Amennyiben erre nem volt lehetőség, úgy a betűhű karaktereket mai formára hoztam a könnyebb keresés érdekében.

A számítógépes korpuszvizsgálat eredményeinek bemutatását három nagyobb egységre tagolom: 1. informális korpusz; 2. formális korpusz; 3. informális

⁷ A tanulmány egyik lektora teszi fel a kérdést: „miért volt szükség külön scriptre az adatok előállításához, hiszen mindkét korpusznak van lekérdezőfelülete”. Külön szkriptre a lekérdezőfelületek eredményeinek évek szerint való csoportosítása és megjelenítése miatt volt szükség, illetve a nem normalizált szövegek esetében a vizsgált alakok keresése miatt volt elengedhetetlen.

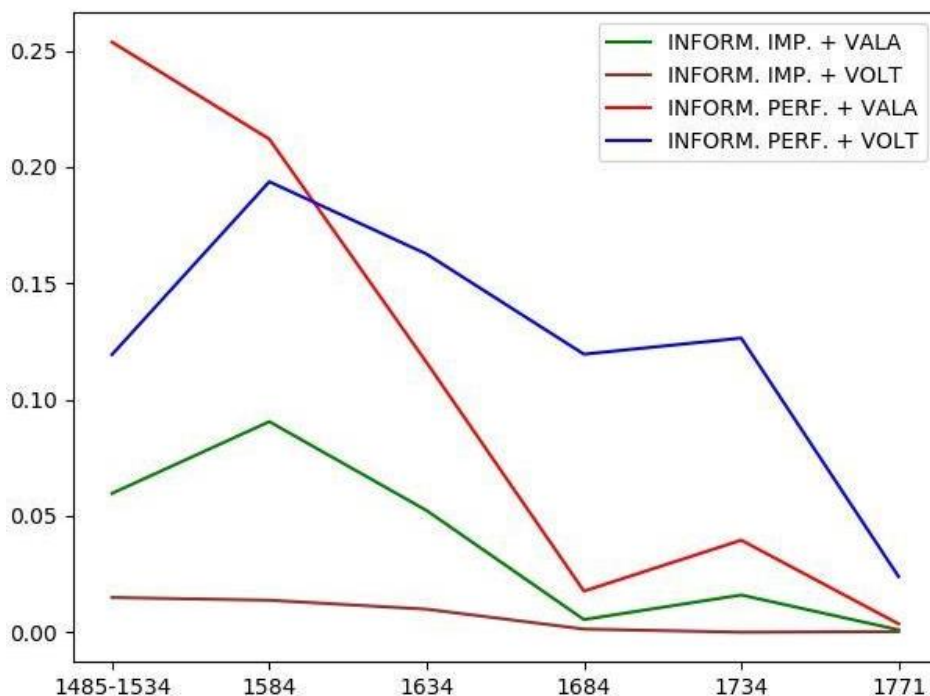
és formális korpuszok eredményeinek összevetése. Az eredményeket grafikonos ábrával szemléltetem, illetve századokra lebontott nyers gyakorisági táblázatot is közlök a fejezet végén.

Minden diagramon az y tengely képviseli a százalékos arányokat (*találatok száma / összes szó*), az x tengely pedig az évszámokat. Amint az már első ránézésre is szembevető lehet a vizualizációkat vizsgálva, sok esetben a diagram arányvonalai szeszélyes ívet írnak le, pl. az 1. ábrán a piros, a zöld és a kék vonal 1684-től felfelé kezd ívelni dinamikusán, azután ugyanennyire dinamikusán megint lefelé. Megállapítható, hogy a vizsgált nyelvváltozások folyamatát nem minden részletében tükrözik hűen a diagramok. Ahogyan a fejezet végén lévő századokra bontott táblázat is jól mutatja, a szeszélyességet a rendelkezésre álló szövegállomány hullámzó tokenszáma okozhatja. Minél több adat áll rendelkezésre, általában annál megbízhatóbb következtetésekkel jár egy vizsgálat; minél kisebb az elemezhető adatok száma, a levont konzekvenciák annál inkább ingatag lábakon állnak. A korpuszok némely időszakában kevesebb adat áll rendelkezésre, s így az adott időszakról alkotott kép reprezentatív értéke is csökken.

5.2. Az informális eredmények bemutatása

5.2.1. A befejezett múlt és befejezetlen múlt

Az 1. ábrán 1485–1771 közötti adatok vannak megjelenítve. Négy különböző színnel jelölöm a négy különböző múlt időt: 1. pirossal a befejezett + *vala*; 2. kézzel a befejezett + *volt*; 3. zölddel a befejezetlen + *vala*; 4. barnával a befejezetlen + *volt* vonalai láthatóak.

1. ábra. Informális korpusz: a befejezett/befejezetlen + vala/volt százalékos aránya a szavak számához mérten 50 éves bontásban.

A mindennapos nyelvhasználathoz közelebb álló korpuszok vizsgálata, ahogy az 1. ábrán látható, azt mutatja, hogy a pirossal jelölt *vala* típusú befejezett múlt már 16. század elején elkezdett kikopni az informális regiszterből. Használata egyre kevésbé részesült előnyben. A 17. század végétől gyakorisága alacsonyan stagnál, és bár elszórtan, de bizonyosan fennmaradt egészen a középmagyar kor végéig.

A kék vonallal jelölt *volt* típusú befejezett múlt ehhez képest a 16. század elején felfelé ívelő gyakorisággal jelenik meg. A 16. század harmadik harmadában kezdte átvenni a *vala* pozícióját, azonban egészen a 17. elejéig a szerepátvétel nem történt meg. A 17. század első felétől már csökkenő tendenciát mutat elterjedtsége, ugyanakkor minden bizonnyal kijelenthető, hogy ekkortól a *volt* válik uralkodóvá a *vala* gyakoriságával összehasonlítva. A *volt* dominanciája mindvégig azonosítható, azonban görbéje – ahogyan az összes többi összetett múlt időnek is – folyamatosan csökken a 18. század utolsó harmadáig.

Jól szemlélteti a ma is használatos múlt idő akkorra kialakult dominanciáját a *volt* és a *vala* alakos összetett múlt idők hirtelen zuhanása a grafikonon. Ennek következtében körülbelül egy időben veszítette el végleg létjogosultságát *vala* párjával együtt, annak ellenére, hogy utóbbi jóval előbb kezdett el kikopni az informális regiszterből.

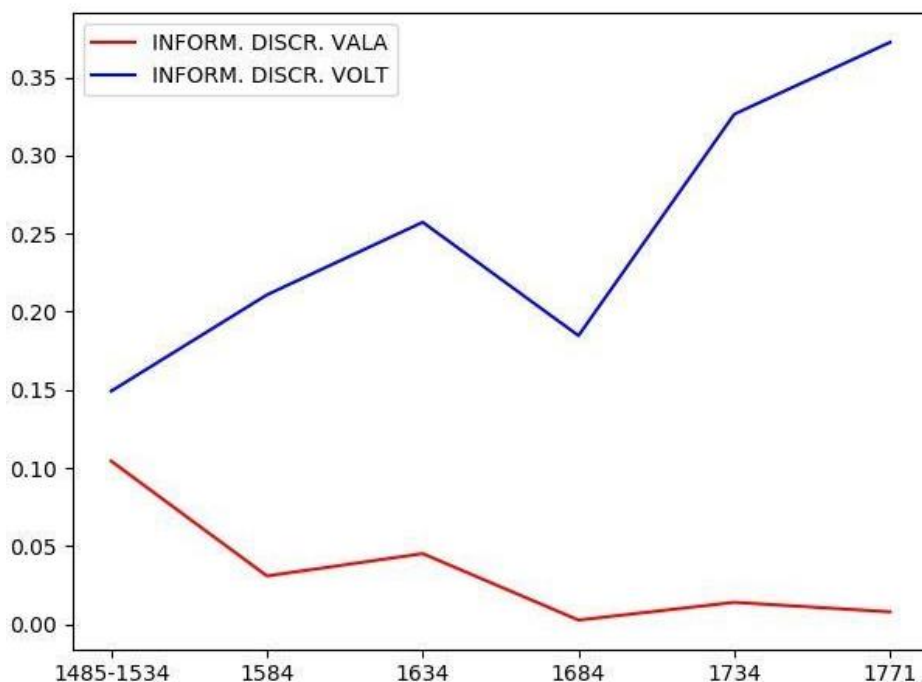
Ámbár a zöld vonallal jelölt befejezetlen + *vala* típusú múlt idő irányvonal követi a *valá*-val alkotott befejezett múlt előfordulásának negatív dinamikáját, ugyanez a kapcsolat nem áll fenn a barnával jelölt befejezetlen + *volt* típusú múlt és a befejezett párja között. Sőt: habár többször is felbukkant a 15. század végétől a 17. század elejéig minimális számban, ezután összesen 2 előfordulását számláltam a szövegekben. Megállapítható, hogy a *volt* típusú befejezetlen múltnak semmilyen kapcsolatát nem lehet kimutatni befejezett párjával.

Erre a jelenségre magyarázatként szolgál, ha szemügyre vesszük, milyen hatása lehetett a *-t(t)* befejezettséget jelölő szerepének eltűnése a *-t(t)*-vel jelölt befejezett jelenre: a befejezettség aspektusa nélkül nem volt akadálya annak, hogy a *-t(t)* jeles igei alakok határozatlan ideig tartó, folyamatos múltbeli cselekvést, történést írjanak le:

- (18) a. *Mafo[d]z]or. hogy Chehes helien lakot., es tanult., Es iambor nem[z]et., es iamborul élt, ...* (JLev. MNy. 52: 227–228. 1592)
- b. *A Szegény Saltzburgumiak még ki nem takarodhattak egészen a magok heljeből., szüntelen jönnek, hol 200zan, hol többen., most ment itt két száz s egy néhány keresztül.* (Peregr1. 120. 1732.)
- c. *...Udvariban lakozo Furián Jánostul hallotta., hogy. midőn a kanászát hozta. látta. hogy egy Aszon Urastul harmatot szedet.* (Bosz. 362. 1744/1747.)

Sok példát lehet találni, ahol *-t(t)* jel nem értelmezhető befejezett jelenként, hanem inkább egy múltban lévő folyamatot ábrázol, ahogy a (18a–c) példákban is látni lehet. A fenti eszmefuttatást és a (18) példáit, vagy akár a ma használatos múlt idő tulajdonságait is figyelembe véve valószínűsíthető, hogy a \emptyset + *valá*-t azért nem váltotta fel a \emptyset + *volt* alakja, mert az igekötő nélküli *-t(t)* jeles alak ekkor már eleve folyamatos múlt időt fejezett ki, magyarán nem volt annyi funkcionális szabad tere, mint a *-t(t)* + *volt* alaknak.

5.2.2. A puszta *vala/volt*

2. ábra. Informális korpusz: a puszta *vala* és *volt* százalékos aránya a szavak számához mérten 50 éves bontásban.⁸

Ebben az esetben olyan alakokat számolt a program, amelyek nem egy összetett igeidő segédige funkcióját töltötték be. Ebben a kontextusban a $-t(t)$ szerepátvétele egyértelműen azonosítható már a 15. század végén.

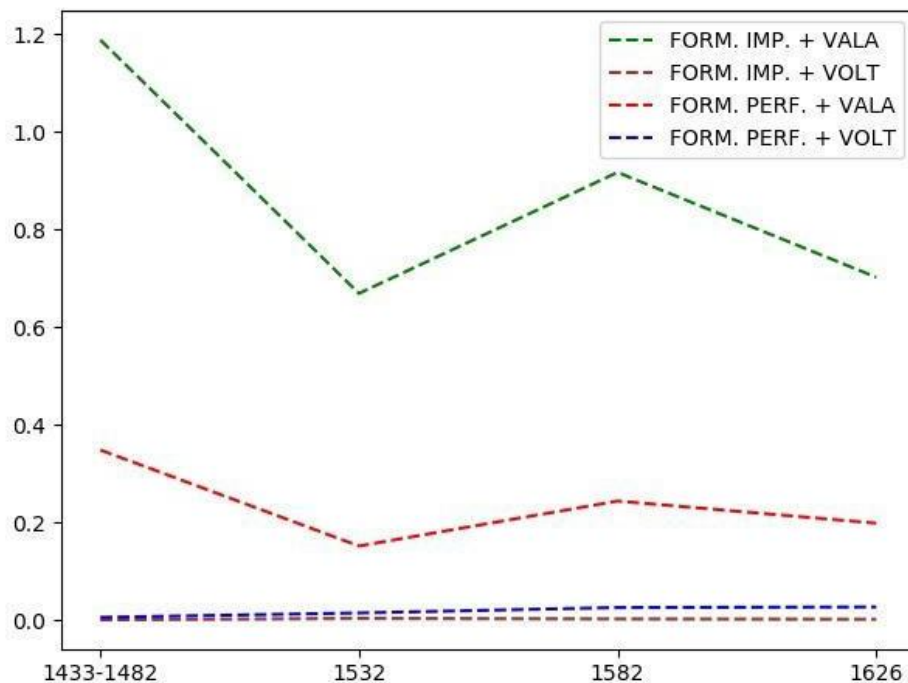
5.3. Eredmények: formális korpusz

5.3.1. A befejezett múlt és befejezetlen múlt

A 3. ábrán a formális korpusz 1433 és 1626 közötti összesített adatai vannak szemléltetve. Mintegy 100 évvel kevesebbet fed le a vizsgált korpusz időbeli terjedelme, mint az informális korpusz esetében. Mindazonáltal így is megfelelően pontos képet nyújt a kódexek nyelvezetének tulajdonságairól, és rávilágít a kétfajta korpusz, illetve a kétfajta nyelvi reprezentáció különbségeire.

Négy különböző színű szaggatott vonallal jelölöm a két különböző múlt idő négy különböző alakját: 1. pirossal a befejezett + *vala*; 2. kézzel a befejezett + *volt*; 3. zölddel a befejezetlen + *vala*; 4. barnával a befejezetlen + *volt* vonalai láthatóak.

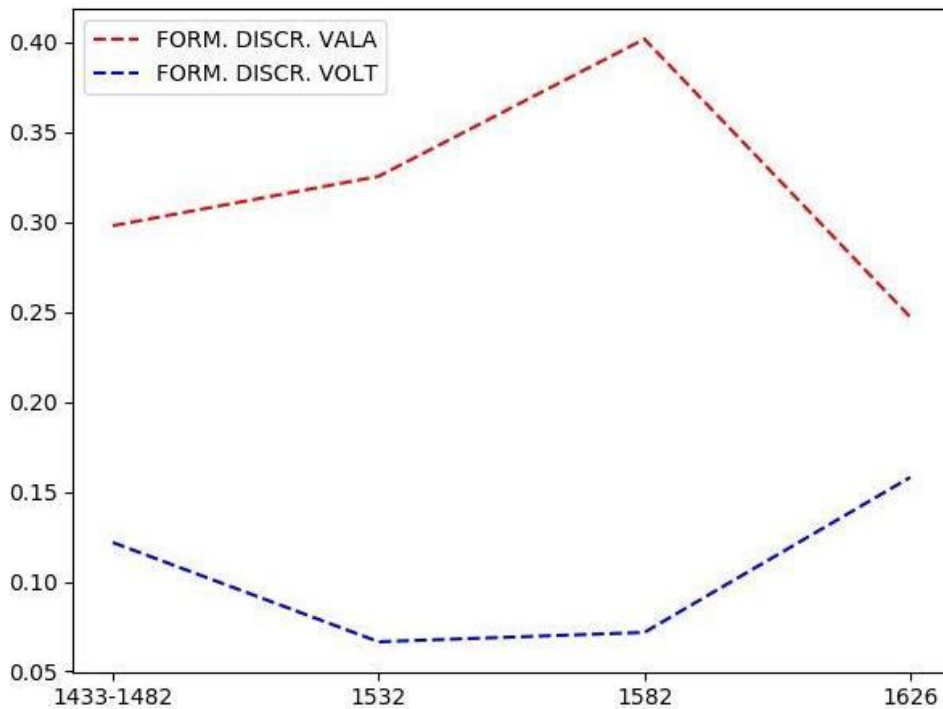
⁸ A „discr.” rövidítést a továbbiakban a *vala* és a *volt* azon megjelenéseire használom a szövegekben, ahol nem egy összetett múlt idő részét képezik. Tehát: „összes *vala* és *volt* száma” mínusz „*vala* és *volt* száma összetett múlt időkben”.

3. ábra. Formális korpusz: a befejezett/befejezetlen + *vala/volt* százalékos aránya a szavak számához mérten 50 éves bontásban.

A piros szaggatott vonallal jelölt *-t(t) + vala* jelenléte első pillantásra is meghatározó a kék szaggatott vonallal jelölt *-t(t) + volt*-hoz képest a 3. ábrán. Nem látszik semmilyen fokú konfrontáció sem a befejezett alakoknál, sem pedig – ahogy számítani lehetett rá az informális grafikonok bemutatása után – a befejezetlen típusú múlt időknél. Kijelenthető, hogy a kódexekben, illetve bibliákban egyaránt töretlenül uralkodó maradt az *-á/-é* jeles segédigével használt praeteritum perfectum alakja 1626-ig némileg csökkenő tendenciája ellenére is. Külön érdekesség, hogy a formális korpusz szövegeiben jóval nagyobb arányban található $\emptyset + vala$, mint az informális korpuszban. Ez a különbség talán a kódexekben és bibliafordításokban gyakori elbeszéléseknek köszönhető.

5.3.2. A puszta *vala/volt*

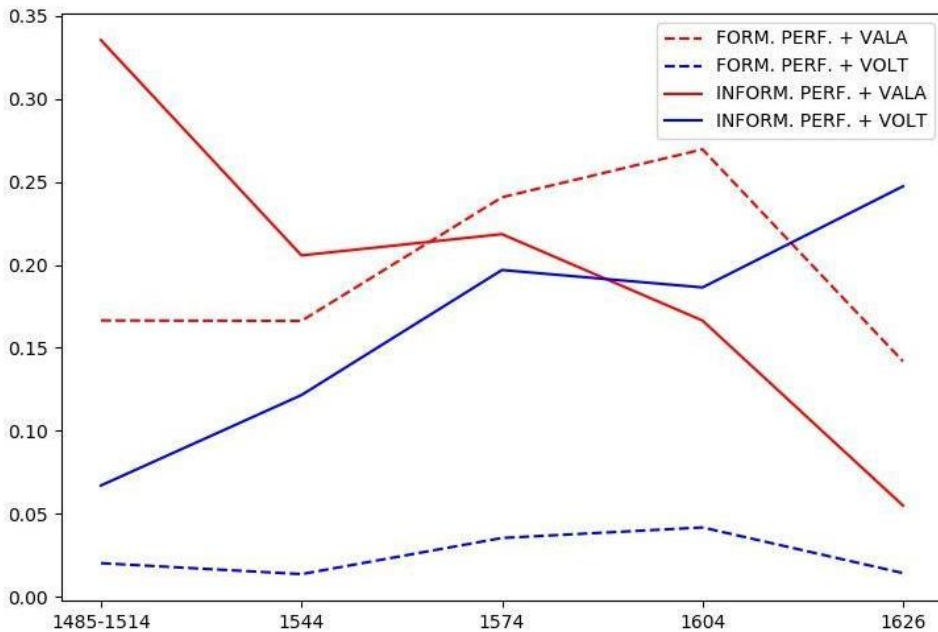
4. ábra. Formális korpusz: a puszta *vala* és *volt* százalékos aránya a szavak számához mérten 50 éves bontásban.

Kimutatható a puszta *volt* használatbeli fokozatos növekedése, valamint a puszta *vala* fokozatos csökkenése a 16. század végétől, amennyiben összevetjük arányaikat kizárva azon alakokat, melyek összetett múlt időkhöz köthetőek (4. ábra). Ez könnyen jelentheti azt – bár a váltakozó adatmennyiségek miatt nem konstatálható –, hogy a *-t(t)* szerepének módosulása ekkortájt kezdett kihatni a hagyományörzőbb regiszter nyelvezetére.

5.4. Összehasonlítás: informális és formális korpusz

5.4.1. A befejezett múlt

Az 5. ábrán az informális és formális korpuszok eredményei – az 1. ábra és a 3. ábra – vannak egymásra vetítve a befejezetlen alakok eltávolításával.

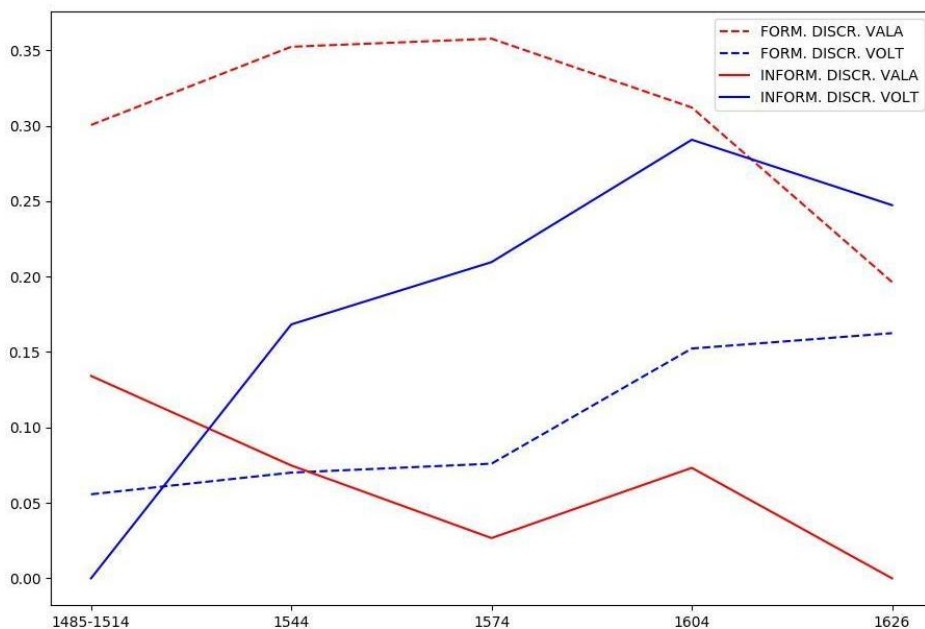

5. ábra. Informális és formális korpusz összehasonlítása a befejezett + vala/volt tekintetében 30 éves bontásban.

Egymásra vetítve a két grafikont tisztán látszik, hogy a formális korpusz szövegei egy másik nyelvállapotot – amit nagy valószínűséggel korábbi nyelvi állapotnak lehet titulálni – tükröznek az informális korpusz szövegeihez képest. Adja magát a kijelentés, hogy a kódexek és bibliafordítások formális nyelvezete lassabb ütemben változott, de ugyanazon irányba tartott, mint az aktuális élethelyzeteket rögzítő és a hagyományoktól kevésbé kötött informális szövegek nyelvezete. Tekintve a nem szaggatott irányvonalakat, a 16. század második harmadára a *-t(t)* egyszerű múlt idő uralkodóvá válása az *-á/-é* jeles egyszerű múlt idővel szemben, szerepkörét átvéve már befejeződött, míg kódexek és bibliafordítások formálisabb nyelvezetében még éppen, hogy csak elkezdődhetett ezen folyamat. Jobban megvilágítja az 5. ábra alapján tett következtetéseket a következő diagram, amelyen a pusztán *vala/volt* számlálásának arányosítását, annak összevetését szemléltetem.

5.4.2. A puszta *vala/volt*

A 6. ábrán a 2. ábra és a 4. ábra grafikonjait illesztettem egymásra.

6. ábra. Informális és formális korpusz összehasonlítása a puszta *vala* és *volt* tekintetében 30 éves bontásban.

A 6. ábra jóval markánsabban szemlélteti az 5. ábra alapján megfogalmazott állításokat. Mivel diszjunkt relációban áll a két ábra egymással a számlált alakok vonatkozásában, ekképpen a 5. ábrán leginkább a puszta *-t(t)* szerepének alakulása tanulmányozható, amely az összetett múlt időkben tapasztalható változás indukátora volt. Valóban úgy tűnik, hogy a két regiszter ugyanazon változás felé halad, csupán időbeli különbséggel. A piros szaggatott vonal követi a sima párjának orientációját, de közel egy évszázaddal lemaradva jelentkezik használatának leépülése utóbbihoz mérten. A kék, szaggatott vonal növekedésének üteme ezzel szemben nem mutat olyan nagy lemaradást a kék nem szaggatott vonallal szemben, gyakoriságban viszont igen.

5.5. Gyakoriságok századokra bontva

Az elérhető adatmennyiségek mindkét típusban hullámzóak, amely tulajdonságuk megmagyarázhatja az arányok ugyancsak hullámzó voltát a fent ismertetett diagramokon. Minél több adat áll rendelkezésre, az eredmények annál inkább reprezentatívak, és fordítva, minél kevesebb nyelvelmélet maradt ránk egy adott korból, az elemzés annál kevésbé tükrözi hűen az adott kor nyelvi állapotait.

5.5.1. Informális korpusz

(19)

	1485–1500	16. század	17. század	1700–1771
Összes szó:	155	132666	122056	940831
\emptyset + <i>vala</i>	0	117	7	95
\emptyset + <i>volt</i>	0	20	1	1
- <i>t(t)</i> + <i>vala</i>	1	268	29	238
- <i>t(t)</i> + <i>volt</i>	0	249	147	796
discr. <i>vala</i>	0	56	7	109
discr. <i>volt</i>	0	290	264	3284

Amint az látható a fenti összesítésben, az adatok számbelisége valóban nem mutat kiegyensúlyozottságot. A legtöbb adat, mint az várható is lenne, a 18. századból áll rendelkezésre, mintegy 940 ezer token, így feltehetőleg a grafikonokon is ezen időszáv szolgáltatja a legmegbízhatóbb statisztikákat. Ehhez képest a 16. és 17. századból összesen található nagyjából 250 ezer szövegszó, ami úgyszintén nem mondható csekély információhalmaznak.

A puszták számok tükrében is kiviláglik, hogy a -*t(t)* + *volt* használatása meghaladta a -*t(t)* + *vala* összetételét, és fenn is maradt ez az állapot az analizált időszávban. A \emptyset + *volt* és a \emptyset + *vala* viszonyáról nem mond újat a fenti táblázat, azonban a századonkénti bontás méginkább kihangsúlyozza a puszták *volt* megkérdőjelezhetetlen dominanciáját a *vala*-val szemben – már a 16. században mindössze egyötödét teszi ki utóbbi az előbbinek. A 17. századtól a *vala* összes előfordulása sem ér fel a kizárólagos *volt* előfordulásainak számával.

5.5.2. Formális korpusz

(20)

	1433–1500	16. század	1600–1626
Összes szó:	166173	2041142	188944
\emptyset + <i>vala</i>	1711	15054	1169
\emptyset + <i>volt</i>	0	53	1
- <i>t(t)</i> + <i>vala</i>	508	3678	268
- <i>t(t)</i> + <i>volt</i>	9	378	27
discr. <i>vala</i>	524	6930	371
discr. <i>volt</i>	176	1519	307

Az Ómagyar korpusz táblázatában is talán a legsokatmondóbb, ha összevetjük a diszkriminatív alakokat. Míg a 15. és 16. században közel egyharmadát, illetve egyötödét teszi ki a *volt* a *valá*-nak, addig a 17. század elejéről származó számadatok mentén már majdnem ugyanannyit lehet belőlük megszámolni. A pusztalétigéknél végbemenő alaki változás, illetve annak hatása ezekben a századokban még nem igazán befolyásolta az összetett múlt idők alakjait.

Kirívóan magas gyakoriságot mutat a folyamatos/befejezetlen múlt idő. Külön érdekes, hogy mennyire eltér ezen fajta múlt idő frekvenciája a két fajta regiszterben. A kódexekben és bibliafordításokban tapasztalható igen magas gyakorisága mindenképpen azt mutatja, hogy gyakran használták elbeszélésekben.

6. Összegzés

A számítógépes korpuszvizsgálat eredményeképpen a statisztikák kimutatták, milyen változásokat eredményezett a befejezett, illetve a befejezetlen összetett múlt időkben az ómagyar kor végén az a folyamat, melynek során a $-t(t)$ igei toldalék kezdte átvenni az $-á/-é$ jeles múlt idő szerepét az igeikötőrendszer kiépülésének hatására.

A $-t(t)$ múltidő-jellé válásával a befejezett múlt időt a $-t(t) + -t(t)$ szerkezetben feltehetőleg régmúltként, a múltnál is régebbi eseményt kifejező igeidőként értelmezték, így képes volt elterjedni ezen alakjában. Azonban az igeikötők – amelyek ugyancsak alkalmasak voltak a befejezettség kifejezésére – kiépülése és elterjedése következtében rövid időn belül a befejezett múlt idő ezen alakjában is kikopott a mindennapi nyelvhasználatból, mivel az igeikötők mellett redundánssá vált.

Az informális szövegek tanúsága fényében a $\emptyset + volt$ szerkezet ritkulása követte a *vala* létige kikopásának ütemét, és a *valá*-val azonos időben veszett ki a nyelvből.

A befejezetlen múlt funkciója a korábbi befejezett jelen alakjában öltött testet. Mikor a befejezettség jelölését a $-t(t)$ toldaléktól az igeikötők vették át, már nem volt akadálya annak, hogy az igeikötő nélküli $-t(t)$ toldalékos igealakok olyan múltbeli eseményt írjanak le, amelyet határozatlan ideig tartó folyamatként lehetett érzékelni. Ilyen módon a $-t(t)$ toldalék vált az imperfectum praeteritumnak is a kifejezőjévé.

A pusztaléla és *volt* gyakoriságának vizsgálata valószínűsítette, hogy a 16. század második harmadára a $-t(t)$ toldalék – a pusztalétigék tekintetében – új szerepében már elterjedt és dominánssá vált, eltérően attól, ahogyan az összetett alakok változása alapján gondolnánk.

Az informális és formális korpuszok szövegeinek összevetésénél minden jel arra utalt, hogy a formális regiszter egy korábbinak mondható állapotot tükröz az informális regiszterhez viszonyítva.

Végezetül érdemes megemlíteni, hogy a cikkben használt formális–informális megkülönböztetés nem teljesen fedi a valóságot, mivel a TMK adatbázisá-

ban misszilisek is fellelhetőek. A misszilisek között lehetnek irodalmi jellegű szövegek is, amelyek nem tartoznak szigorúan véve az informális regiszterhez.⁹ Például elképzelhető bennük archaizáló nyelvhasználat mintegy stilisztikai eszközként, ami természetesen nem tükrözi a közvetlen nyelvhasználatot. Ennek ellenére a két vizsgált szövegcsoport közül az egyik inkább formális, míg a másik inkább informális nyelvméleket őriz, ezért vizsgálat során indokolhatóan találtam ezen megkülönböztetésüket és összevetésüket. Abban a tekintetben is egyszerűsítéssel kényszerültem élni, hogy a nyelvi változások analizálásakor nem vettem figyelembe a területi különbségeket¹⁰. Erre sajnos az adott keretek között nem lett volna lehetőségem, de egy jövőbeli kutatás során érdemes lenne megvalósítani.

Hivatkozások

- Dékány Éva 2013. Az *-and-ó/-end-ő* igenevek. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 253–6.
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiűtkeresés a morfológiai labirintusból. *Korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- E. Abaffy Erzsébet 1992. Az igemód- és igeidőrendszer. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 120–83.
- É. Kiss Katalin 2013. Az ómagyar igeidőrendszer. In: É. Kiss Katalin (szerk.): *Magyar generatív történeti mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 59–74.
- Geröcs Mátyás 2011. Aspektus és igeikötő. A mondat belső szerkezete a kései ómagyarban. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 153–70.
- Horváth Laura 2011. Aspektusjelölés kései ómagyar és középmagyar kori szövegekben. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 205–24.
- Mohay Zsuzsanna 2018. *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata*. Doktori értekezés. ELTE BTK.
- Németh Renáta 2001. Múlt idejű igerendszerünk a korai középmagyar korban. In: Büky László–Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei II. Magyar és finnugor alaktan*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 131–9.
- Novák, Attila–Katalin Gugán–Mónika Varga–Adrienne Dömötör 2018. Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.

⁹ Lektorai megjegyzés, aminek figyelembe vételével pontosítani lehetne az eredményeket.

¹⁰ Újabb lektori megjegyzés, amit kivitelezve pontosabb képet kaphatnánk az eredményekből.

Simon, Eszter 2014. Corpus Building from Old Hungarian Codices. In: É. Kiss, Katalin (ed.): *The Evolution of Functional Left Peripheries in Hungarian Syntax*. Oxford University Press. Oxford. 224–36.

Simon Eszter–Sass Bálint 2012. Nyelvtechnológia és kulturális örökség, avagy korpuszépítés ómagyar kódexekből. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXIV: 243–64.

Halász Dávid

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

david.peter.halasz@gmail.com

Szinte és majdnem: diakrón formális szemantikai elemzés

Halm Tamás

1. Bevezetés¹

Tanulmányomban a *szinte* és a *majdnem* határozószavak szinkrón és diakrón jelentésanalízisét fogom vizsgálni. Ehhez a történeti nyelvészet eredményei mellett a formális szemantika eszköztárát is felhasználom.

A *szinte* és a *majdnem* jelentéséhez hasonló kifejezések (pl. angol *almost*, orosz *čut' ne* és *počti*), tehát az ún. approximátorok elemzésekor a nemzetközi szakirodalom kétfajta modellt használ: egyrészt beszél ún. episztemikus bizonytalanságról (*epistemic vagueness*), másrészt pedig ún. skaláris bizonytalanságról (*scalar vagueness*). Az angol *almost* elemzése kapcsán például élénk vita folyik arról, hogy elégséges-e a lehetséges világokkal operáló episztemikus bizonytalansági megközelítés (Greenberg–Ronen 2013 és mások), vagy szükséges-e a pontossági skálák bevezetése is (emellett érvel többek között Sevi 1998 és Sauerland–Stateva 2007).

Tanulmányom első fő állítása az, hogy a magyar adatok leírásához szükség van mindkét megközelítésre, mert a *majdnem* viselkedése a lehetséges világokon (tehát az episztemikus bizonytalanságon) keresztül ragadható meg, míg a *szinté* a pontossági skálákon (vagyis a skaláris bizonytalanságon) keresztül. Hasonló álláspont mellett érvelt egyébként Kagan–Wolf (2015) az orosz *čut' ne* és *počti* vonatkozásában. Második fő állításom pedig az, hogy ez a szinkrón jelentésbeli különbség világosan levezethető a két kifejezés diakróniájából, tehát abból, hogy milyen jelentésű és funkciójú elemek átértelmezésével, grammatikalizációjával jöttek létre ezen kifejezések: a *majdnem* a jövőidejűséget kifejező *majd* szóból, míg a *szinte* az eredetileg a 'ránézésre, külső megjelenését tekintve' jelentésű *szín-te* szóból (vö. *színleg*) (Simonyi 1881, Simonyi 1888).

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba 137–152.

¹ Szeretnék köszönetet mondani Bende-Farkas Ágnesnek, É. Kiss Katalinnak és a SinFonIJA 12 (Brno) és a Nyelvelmélet és diakrónia 4 (Budapest) konferenciák résztvevőinek, valamint ezen cikk két bírálójának és a kötet szerkesztőinek hasznos tanácsaikért. Kutatásomat az MTA Prémium Posztdoktori Ösztöndíja (PPD031/2017) támogatásával, a „Veszélyeztetett uráli nyelvek szintaxis-elméleti és magyar nyelvtörténeti tanulságai” c. projekt (NKFIH 129921) tagjaként végeztem.

2. Adatok

Ebben a fejezetben azt mutatom be, hogy a *majdnem* és a *szinte* használatában milyen eltérések figyelhetőek meg a mai magyarban. Bizonyos környezetekben mindkét approximátor használható, jelentéskülönbség nélkül:

- (1) a. *János és Máté majdnem egyidősek.* (MNSZ=40)
 b. *János és Máté szinte egyidősek.* (MNSZ=48)

Az (1a) és az (1b) egyaránt teljesen elfogadható és jelentésük azonos. A zárójelben a releváns szerkezet (*majdnem egyidősek* és *szinte egyidősek*) előfordulásainak a számát közlöm a Magyar Nemzeti Szövegtár állományára vonatkozóan.

Más környezetekben viszont különbség figyelhető meg:

- (2) a. *Majdnem első lettem a futóversenyen.* (MNSZ=10)
 b. **Szinte első lettem a futóversenyen.* (MNSZ=0)²

Míg a (2a) teljesen természetesen hangzik, addig a (2b) erősen jelölt: bár szintaktikailag jólformált, szemantikailag problematikus. A (2b) mondat kimondása esetén könnyen érkezhethet a válasz: „Olyan nincs, hogy *szinte* első: vagy első vagy, vagy nem, nincs átmenet!”

Hasonló kontraszt figyelhető meg az alábbi mondatpárban:

- (3) a. *Majdnem pap lettem.* (MNSZ=5)
 b. **Szinte pap lettem.* (MNSZ=0)³

A (3b) szintén problematikus, hiszen valaki vagy pap, vagy nem, nincsen átmenetekkel rendelkező skálája a papságnak.⁴

Az ellentétes mintázat figyelhető meg az alábbi mondatpárban:

- (4) a. *#A mozaikok majdnem véletlenül kerültek Ravennába.* (MNSZ=8)
 b. *A mozaikok szinte véletlenül kerültek Ravennába.* (MNSZ=136)

A (4a) mondat csak a következő, abszurd forgatókönyvben értelmezhető: az eredeti terv az volt, hogy a mozaikok véletlenül jutnak majd Ravennába, de ez a terv végül meghiúsult, s így a mozaikok végül nem-véletlenül jutottak Ravennába. Egy ilyen forgatókönyv nehezen összeegyeztethető a világról való tudásunkkal, ezért

² A zárójelben található számértékek az alábbi lekérdezések találatainak számát mutatják: „{majdnem|szinte} {első|bajnok|aranyérmes|dobogós|listavezető}”.

³ A zárójelben található számértékek az alábbi lekérdezések találatainak számát mutatják: „{majdnem|szinte} {pap|szerzetes|apáca|katona}”.

⁴ A valóságban természetesen létezik a katolikus papi szolgálatoknak, ill. rendeknek egy fajta hierarchiája (*felolvasó, gyertyavívó, szerpap, áldozópap, püspök*), ez azonban korántsem közzismert, így a közbeszédben a papság mint bináris minőség van tételezve.

a (4a) mondat pragmatikailag nem elfogadható (vagy legalábbis erősen jelölt). Hasonló kontraszt figyelhető meg a következőben is:

- (5) a. **Majdnem testvérek vagyunk.* (MNSZ=2)
 b. *Szinte testvérek vagyunk.* (MNSZ=27)

Az (5b) elfogadható a következő olvasattal: „Olyan közel állunk egymáshoz (lelkileg), mint ahogyan a testvérek szoktak.” Az (5a) esetén ez az olvasat nem elérhető, és a mondat nem elfogadható, pontosabban csak egy olyan valószínűtlen forgatókönyv mellett lenne elfogadható, amely szerint kis híján úgy alakult, hogy testvérek vagyunk, de mégsem. Hasonló mintázat látható a következőben is:

- (6) a. **?10 év alatt majdnem soha nem láttam a főnököt.* (MNSZ=10)
 b. *Tíz év alatt szinte soha nem láttam a főnököt.* (MNSZ=1.061)

A (6a) csak egy bonyolult forgatókönyv esetén elfogadható: „Ez az az utolsó munkanapom. Eddig soha nem láttam a főnököt. Azonban most váratlanul beállít a főnök az irodámba, így tehát a legutolsó munkanapomon mégis látom őt. Vagyis majdnem sikerült soha nem látnom a főnököt, de az utolsó napon mégis láttam.”

Az univerzális kvantorral (*mindenki*) és szabad választást kifejező elemmel (*bárki*) való kombinálhatóság tekintetében is különbség látszik:

- (7) a. **Ezt a feladatot majdnem bárki meg tudja oldani.* (MNSZ=10)
 b. *Ezt a feladatot szinte bárki meg tudja oldani.* (MNSZ=181)⁵
 c. *Ezt a feladatot majdnem mindenki meg tudja oldani.* (MNSZ=806)
 d. *Ezt a feladatot szinte mindenki meg tudja oldani.* (MNSZ=3922)

Míg az univerzális kvantor *mindenki* a *szintével* és a *majdnemmel* is elfogadható, a szabad választást kifejező elem *bárki* csak a *szintével*.

3. Elméleti háttér

A felcserélhetőség korlátozottságának bizonyos eseteire a szakirodalom már korábban felfigyelt. Így pl. Halm (2016) megemlíti a **majdnem bárki* és a *szinte bárki* közti kontrasztot. Dékány–Csirmaz (2018) pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy számnevekkel a *majdnem* könnyebben kombinálható, mint a *szinte* (ld. később). Másik megfigyelésük, miszerint a *majdnem elég* elfogadhatóbb, mint a *szinte elég*, viszont vitatható: az MNSZ mindkét formára 24-24 találatot ad. Ezen empirikus megfigyeléseken túl, elméletibb megközelítésében Piñón (2008) tért ki röviden a *majdnem* szemantikájára, és az itt javasolthoz sokban hasonló megoldást vázolt fel, nem vizsgálta azonban a *szinte* szemantikáját.

⁵ Az MNSZ-ben a „majdnem akárki”-re 0, a „szinte akárki”-re 2 db találatot kapunk.

Jelen elemzésemben a tágabb szakirodalmat követve (ld. lentebb) azt feltételezem, hogy a *majdnem*hez vagy *szinté*hez hasonló approximátorok esetén két jelentéskomponenst kell megkülönböztetnünk:⁶

(8) *János majdnem/szinte két méter magas.*

Közelségi (*proximal*) komponens: János közel van ahhoz, hogy 2 méter magas legyen.

Polaritási (*polar*) komponens: János nem 2 méter magas.

Míg a polaritási komponens szemantikája viszonylag egyértelműen megragadható, addig a közelségi komponens modellezésére a szakirodalomban sok eltérő javaslat született, melyek azonban összefoglaló jelleggel két iskolába sorolhatóak aszerint, hogy az episztemikus bizonytalanság vagy pedig a skaláris bizonytalanság fogalmával operálnak:

- Episztemikus bizonytalanság (lehetséges világok): míg w_0 -ban, vagyis aktuális világunkban János nem 2 méter magas, létezik legalább egy alternatív világ (w_1), mely közelinek tekinthető w_0 -hoz, s melyben János ténylegesen 2 méter magas. (Sadock 1981, Nouwen 2006 és mások)
- Skaláris bizonytalanság: a jelenleg érvényes (kontextuálisan adott) pontossági standard alkalmazása mellett nem igaz, hogy János 2 méter magas lenne; létezik azonban egy olyan, csak kicsit megengedőbb pontossági standard, amely mellett már igaznak tekinthető, hogy János 2 méter magas.⁷ (Sauerland–Stateva 2007, Greenberg–Ronen 2013 és mások)

A Greenberg–Ronen (2013) által használt formalizmust kissé módosítva⁸, a két megközelítést egzakt módon az alábbiak szerint ábrázolhatjuk:

- EPISZTEMIKUS (egy állítás, alternatív lehetséges világok, lehetséges világok közti távolság):

(9) a. POLÁRIS $\neg p_{w_0}$
 b. KÖZELSÉGI $\exists w_1 \in S_{ALT}(w). \text{közel}_s(w_1, w_0) \wedge p_{w_1}$

⁶ Azt feltételezem, hogy a direkcionális (tehát a kevesebb/kisebb/közelebb/előtte olvasatok könnyebb elérhetősége a számnevek, valamint az időbeliséget vagy térbeliséget kifejező szerkezetek esetében) a polaritásból vezethető le (vö. pl. Penka 2005 és Amaral–Del Prete 2010).

⁷ Más szerzők a skaláris bizonytalanságot a pontossági standardokra való hivatkozás nélkül ragadják meg, és pusztán annyit feltételeznek, hogy az approximátor által módosított p propo zíciónak létezenek alternatívái, melyek egymáshoz és p -hez képest egy skálába rendezhetőek (Penka 2005, Nouwen 2006, Amaral–Del Prete 2013). Megjegyzendő, hogy Greenberg–Ronen (2013) a pontossági skálákat az angol *more or less* és az újhéber *paxot o yoter* 'többé-kevésbé' modellezésére használják, míg az *almost* és *kim 'at* 'majdnem' modellezésénél csupán a skaláris alternatívák meglétét feltételezik.

⁸ A (9)-es pont lényegében a Greenberg–Ronen (2013: 6)-ban javasolt általános formula specifikálása Greenberg–Ronen (2013: 6–7) alapján. A (10)-es pont a Sauerland–Stateva (2007) által javasolt modell formalizálása a Greenberg–Ronen (2013: 6) által javasolt általános képletben megfogalmazva.

- SKALÁRIS (alternatív állítások, egy lehetséges világ, pontossági standardok közötti távolság):

- (10) a. POLÁRIS $\neg p_{\text{preC},w0}$
 b. KÖZELSÉGI $\exists \text{pre}' \in S_{\text{ALT}}(\text{preC}). \text{közels}(\text{pre}', \text{preC}) \wedge p_{\text{pre}',w0}$

4. Szinkrón elemzés

Ebben a fejezetben az előzőekben ismertetett adatok alapján, a szakirodalmi háttérre támaszkodva a *majdnem* és a *szinte* szinkrón elemzését adom meg, vagyis arra keresek választ, hogy a mai magyar nyelv rendszerében e két approximátor hogyan modellezhető.

Fő állításom, hogy a *majdnem* egy episztemikus bizonytalanságot kifejező approximátor (9), míg a *szinte* egy skaláris bizonytalanságot kifejező approximátor (10). Ezt feltételezve könnyen magyarázható a (2)-ben megfigyelt kontraszt. A *majdnemet* tartalmazó (2a) teljesen elfogadható egy olyan eset leírására, amikor a beszélő második helyezett lett ugyan, de egy nagyon közeli alternatív lehetséges világban (ahol pl. nem botlott el a cél előtti utolsó métereken) ő lett volna az első helyezett. A *szintét* tartalmazó (2b) viszont nem elfogadható, mert nem létezik olyan pontossági standard (bármilyen megengedő legyen is), amely szerint egy verseny vesztese a verseny győztesének lenne tekinthető.

Az (1)-es mondatban mindkét változat teljesen elfogadható. Ha János 3 nappal idősebb Máténál, akkor igaz, hogy egy valamivel kevésbé szigorú pontossági standard szerint egyidősek: ezt fejezi ki a *szintét* tartalmazó (1b). Ha pedig két lehetséges világ csak abban különbözik, hogy János és Máté életkorának különbsége 0 nap vagy 3 nap, akkor az a két lehetséges világ egész biztosan közelinek tekinthető: ezt fejezi ki a *majdnemet* tartalmazó (1a).

A (4)-es mondatpárt tekintve: a *szintét* tartalmazó (4b) teljesen elfogadhatóan ír le egy olyan helyzetet, amelyben az, hogy a mozaikok végül Ravennába kerültek, nem volt ugyan teljesen véletlen, de egy enyhébb pontossági standard szerint véletlennek tekinthető. A *majdnemet* tartalmazó (4a) nem elfogadható, mert a kontrafaktuális olvasat nem összeegyeztethető a világról való általános tudásunkkal: nem életszerű egy olyan terv, ami egy jól definiált, konkrét végkifejlet véletlen módon történő bekövetkezését célozza.

A fenti elemzést támasztja alá, hogy a kontrafaktuális olvasatok csak a *majdnem* esetén érhetőek el:

- (11) a. *János majdnem pontosan érkezett, ...*
 i. *alig egy percet késett.*
 ii. *de pár kilométerrel a cél előtt lerobbant a kocsija, és végül egy jó órát késett.*
 b. *János szinte pontosan érkezett, ...*
 i. *alig egy percet késett.*
 ii. *#de pár kilométerrel a cél előtt lerobbant a kocsija, és végül egy jó órát késett.*

A (11)-ben a ii)-es számú folytatás csak a kontrafaktuális olvasattal kompatibilis, és jól látszik, hogy a *majdnem* tartalmazó előzménymondat esetén természetes, a *szintét* tartalmazó előzménymondat esetén viszont problematikus.

Megjegyzendő, hogy a fenti munkamegosztás korántsem példa nélküli. Kagan–Wolf (2015) hasonló eredményre jutottak az orosz kapcsán, ahol is a *čut’ ne* az episztemikus (vagy kontrafaktuális), a *počti* pedig a skaláris bizonytalanságot fejezi ki.

5. Diakrón elemzés – *majdnem*

Ebben a fejezetben a *majdnem* diakróniáját vizsgálom, különös tekintettel arra a kérdésre, hogy vajon a mai magyar nyelvben tapasztalható munkamegosztás történeti kialakulását rekonstruálni tudjuk-e.

Kiindulásként tekintsük azt a laikusok számára is látható tényt, hogy a *majdnem* szó látszólag a *majd* ’később, hamarosan’ jelentésű határozószó és a *nem* tagadószó összetételének látszik. Bár szinkrón szempontból kizárható a kompozicionális elemzés (tehát a *majdnem* jelentése aligha vezethető le a *hamarosan, később* és a *nem* komponensekből), ez az összetétel azt sejteti, hogy nyelvtörténeti szempontból a *majd* és a *nem* szók szerepet játszhattak a *majdnem* kialakulásában.

Másrészt érdemes észrevennünk azt is, hogy a *majd* határozószó bizonyos kifejezésekben és (legalábbis egyes beszélőknél) általánosságban a számokkal kombinálva használható approximátorként:

- (12) a. *Majd(nem) elfelejtettem.*
 b. *Majd(nem) elájultam.*
 c. *Majd(nem) felrobbantam.*⁹

(13) *János majd(nem) két méter magas.*

Emellett archaikusan, ill. formálisabb regiszterekben a *majdhogynem* is előfordul a *majdnem* variánsaként:

(14) *A gyengébb tanulók számára majdhogynem megoldhatatlanok voltak az érettségi feladatok.*

Sejthető, hogy mint oly gyakran, ezek a marginálisabb változatok (*majd, majdhogynem*) alighanem fossziliák, amelyek a ma domináns *majdnem* kialakulásának korábbi állomásaiból maradtak fenn. S valóban, a nyelvtörténeti szakirodalomból (ld. TESZ 2: 819 és az ott idézett művek) ismeretes, hogy jóval a *majdnem* felbukkanása előtt, a késői ómagyar korból atesztálható az approximátori értelmű *majd* első előfordulása (Guary-kódex, 1508e, 027):

⁹ E mondatokban az igekötő a *majd* szóval képez prozódiai egységet, és az ige kap főhangsúlyt: *majdel ’ájultam*.

- (15) *zertelen teszön magauval, majd el vezti feiet*
szertelen teszön magával majd el veszi fejét

Könnyen belátható, hogy a közelítő *majd* az időhatározó *majd* átértelmezésével keletkezhetett (TESZ 2: 819). A *Majd elájulok* mondat szó szerinti jelentése: 'Hamarosan el fogok ájulni.' De ebből természetesen egyenesen következik az, hogy létezik egy olyan, a jelenlegi w_0 világunkhoz közeli w_1 lehetséges világ (ti. a w_0 egyik folytatásvilága), amelyben elájulok. Tehát a w_1 világnak két tulajdonsága van: az, hogy közeli w_0 -hoz, és az, hogy w_0 folytatásvilága. A *majd* mint approximátor létrejötté akkor következett be, amikor a *majd* átértelmeződött olyanformán, hogy e két tulajdonságból az első, vagyis a w_0 -hoz való közelség maradt csak meg, és a második tulajdonság elveszett. Így a *Majd elájulok* értelme 'Kis híján elájulok' lett.

Az itt megfigyelhető szemantikai kiüresedés (*semantic bleaching*), vagyis amikor egy nyelvtani elem elveszi a jelentéskomponenseinek egy részét, a grammatikalizáció egyik alapvető ismérve: a *majd* temporális jelentéskomponense elveszett, és csak közelségi maradt meg.

Másrészt ugyanakkor a kiüresedés mellett egyfajta gazdagodás is megfigyelhető. A *Majd elájulok* eredeti jelentésében ('Hamarosan el fogok ájulni') szemantikailag nincsen polaritási komponens. Abból, hogy 'a jövőben el fogok ájulni', nem következik szemantikailag, hogy 'a jelenben nem ájulok el (nem vagyok elájulva)'. Természetesen pragmatikailag kikövetkeztethető, hogy ha ez a mondat elhangzik, akkor a jelenben nagy valószínűséggel nem áll fenn, hogy elájulnék (el lennék ájulva). Tehát a negatív komponens mint pragmatikai inferencia van jelen, nem pedig mint a szemantikai jelentés része.

Ahogy láttuk, a *majd(nem)* approximátor esetén viszont a szemantikai jelentés része a negatív komponens. Ez a folyamat tehát szépen példázza Eckardt (2006) ismert megfigyelését, miszerint a grammatikalizáció egy másik szemantikai kísérőjegye az eredetileg pragmatikailag kikövetkeztetett információ beépítése a szemantikába. Itt is ez történt, az eredetileg a pragmatikában inferált negatív komponens a szemantikai reprezentáció részeként értelmeződött újra.

Mindezt összefoglalóan az alábbiakban ábrázolhatjuk:

- (16) *majd* 'hamarosan, később'

TEMPORÁLIS	w_1 a w_0 folytatásvilága	(szemantikai jelentés)
KÖZELSÉGI	$\exists w_1 \in S_{ALT}(w)$. $közels(w_1, w_0) \wedge p_{w_1}$	(szemantikai jelentés ¹⁰)
POLÁRIS	$\neg p_{w_0}$	(pragmatikai inferencia)

- (17) *majd* 'approximátor'

KÖZELSÉGI	$\exists w_1 \in S_{ALT}(w)$. $közels(w_1, w_0) \wedge p_{w_1}$	(szemantikai jelentés)
POLÁRIS	$\neg p_{w_0}$	(szemantikai jelentés)

¹⁰ Logikailag következik a temporális komponensből.

A fenti folyamat egyben azt is megmagyarázza, hogy a *majd* miért episztemikus, tehát a lehetséges világokkal operáló approximátorra értelmeződött át.

A következő kérdés a *majdnem* szó kialakulása. Mint Simonyi (1888) és nyomában mások (ld. TESZ 2: 819 és az idézett irodalmak) rámutattak, a *majdnem* a közelítő *majd* és a tagadószó *nem* összeolvadásából keletkezett. Első előfordulásai a 18. és 19. század fordulójáról származnak:

(18) *a' mit én tegnap néktek mondtam, majd hogy nem elég arra, hogy boldogul lenne dolgotok* (Földi Ferenc 1790. Erkölc-könyvecske, 44)

(19) *majdnem = vix non, fere, ferme, propermodum, paene*
(Verseghy Ferenc 1816. Analytica institutionum linguae hungaricae)

A folyamat pontos elemzéséhez a Magyar Történeti Szövegtár állományának alapos vizsgálata nyújt segítséget. Két megfigyelést tehetünk: egyrészt kiviláglik, hogy a *majdhogynem* megjelenése időben megelőzte *majdnem* megjelenését. Másrészt pedig az is kiderül, hogy a *majdhogynem* sokáig versengett a *majdhogy* formával:

(20) a. *Az én szívem pedig majd hogy meg nem hasadt.* (1852)
b. *Sára asszony egészen megváltozott, a szive majd hogy meghasadt.* (1892)

E megfigyelések alapján a következő grammatikalizációs utat feltételezhetjük: *majd* → *majdhogy* → *majdhogynem* → *majdnem*¹¹. A kiindulópontot egy olyan szerkezet adhatta, ahol a *majd* approximátor és a *hogy* alárendelő kötőszó természetes módon egymás mellett állt. Ilyen mondatokat találunk a korpuszokban, pl.:

(21) *(Majd hátra esik) Ni! ni! az Ördög vigye el, majd hogy a' kórság belém nem áll!* (1793)

A *majd hogy a kórság belém nem áll*-hoz hasonló mondatok elemzésénél abból indulhatunk ki, hogy a *majd* pont olyan felismerhető határozóképző nélküli, modalitást kifejező határozószó (diskurzuspartikula), mint pl. az *éppen*:

(22) *Éppen, hogy elértem a vonatot.*

A (22)-höz hasonló mondatok elemzésére a szakirodalomban több javaslat született. Kenesei (1992) javaslata szerint a fenti mondatokban a határozószó nem főmondati állítmány, hanem egyetlen mondatról van szó, melynek C fejében található a *hogy*, és a CP specifikálójában a határozószó:

¹¹ Emellett szól az is, hogy nem találhatóak a korpuszokban a *szívem majd meg nem hasad* típusú szerkezetek, tehát olyan mondatok, ahol hiányzik a *hogy*, és az igekötő az approximátori *majd* és pleonasztikus tagadószó között helyezkedik el.

(23) [CP *éppen* [C' *hogy* [PredP *elértem a vonatot.*]]]

Kenesei (2002) szerint a határozószó egy AdvSP projekció specifikálójában helyezkedik el, míg É. Kiss (2010) amellett érvel, hogy a határozószó az ún. beszédaktus-projekció (*speech act projection*) fej-pozícióját foglalja el. A lentiekben bemutatandó elemzésünk mindhárom javaslattal egyformán kompatibilis; az egyszerűség kedvéért Kenesei (1992) szerkezetét fogjuk használni. Vagyis a (21)-et így elemezhetjük:

(24) [CP *majd* [C' *hogy* [PredP *a kórság belém nem áll*]]]

A fenti elemzésekben közös, hogy egyetlen mondatot feltételeznek, nem pedig főmondat-mellékmondat kombinációt. Emellett érvként az hozható fel, hogy nem találunk a korpuszokban olyan esetet, hogy hasonló szerkezetben a *majd* mellett létige állna:

(25) **Majd volt, hogy el nem estem.*

Míg pl. más határozószókkal ez előfordul:

(26) *Állott álmélkodva, és sokáig nem szólva. Alig volt, hogy melléje nem rogyott.*
(1798)

A grammatikalizáció lépése akkor következett be, amikor a *majd hogy* specifikáló-fej komplexum átértelmeződött egy határozószóvá:

(27) a. [CP *majd* [C' *hogy* [PredP *meghasad a szívem*]]]
b. [PredP [AdvP *majdhogy*] [PredP *meghasad a szívem*]]]

Hasonló folyamat játszódhatott le az *éppen, hogy* → *éppenhogy* esetében is. Mindkét esetben az átértelmezést mutatja, hogy a *majdhogy/éppenhogy* már nem csak mondateleji környezetben fordulhat elő:

(28) a. *A derekam majdhogy letört.* (1943)
b. *A kvóták éppenhogy Magyarország érdekében születtek.* (2018)

Természetesen az összeolvadást csak késve követte az írásmód, tehát sokáig az összeolvadt *majdhogyot* is *majd hogy*ként írták. Megemlítendő még, hogy a *hogy* mondatfej (*complementizer*) mind a magyarban, mind más nyelvekben sok környezetben elhagyható, így a fenti szerkezeteknek valószínűleg létezett egy alábbi változata is:

- (29) a. [CP *majd* [C' ~~*hogy*~~ [PredP *meghasad a szívem*]]]
 b. [CP *éppen* [C' ~~*hogy*~~ [PredP *jókor érkezéél*]]]
 c. [CP *csak* [C' ~~*hogy*~~ [PredP *megérkezéél*]]]

Kérdéses még a *nem* szócska megjelenése. Ismeretes, hogy a magyarban a miratív (csodálkozást, hitetlenkedést, felháborodást kifejező) környezetekben gyakori az ún. pleonasztikus vagy expletív tagadás, tehát az olyan tagadás, amely nem fejez ki logikai-szemantikai negációt:

- (30) a. *(Hogy) ez az előadó miket össze (nem) hord!* = *(Hogy) ez az előadó miket összehord!*
 b. *(Hogy) mik meg (nem) történnek manapság!* = *(Hogy) mik megtörténnek manapság!*

Feltehető, hogy a *nem* szócska megjelenése is eredetileg a mirativitásnak köszönhető:

- (31) *(Majd hátra esik) Ni! ni! az Ördög vigye el, majd hogy a' kórság belém nem áll!* (1793)

A *majdhogy* és a *nem* összeolvadását megkönnyíthette, hogy a *nem* szemantikai szempontból vakuózus volt, amennyiben nem fejezett ki valódi, logikai tagadást. Az összeolvadás olyan környezetekben indulhatott el, ahol a *majdhogy* és a *nem* igekötő híján egymás mellett állt:

- (32) *Minden sorában egy szív megreped;*
Könyétől könyve majd hogy nem csepeg. (1845)

Azt, hogy a *majdhogynem* kialakulása a fentiek szerint, két lépésben történt-e (*majd hogy* → *majdhogy* és *majdhogy nem* → *majdhogynem*), avagy esetleg egy lépésben (*majd hogy nem* → *majdhogynem*), a források részletesebb elemzése vizsgálhatja meg, bár könnyen lehet, hogy mindkét folyamat lezajlott párhuzamosan:

3 LÉPÉS:

- (33) a. [CP *majd* [C' *hogy* [NegP *nem* [PredP *csepeg*]]]]
 b. [PredP [AdvP *majdhogy*] [NegP *nem* [PredP *csepeg*]]]
 c. [PredP [AdvP *majdhogynem*] [PredP *csepeg*]]

2 LÉPÉS:

- (34) a. [CP *majd* [C' *hogy* [NegP *nem* [PredP *csepeg*]]]]
 b. [PredP [AdvP *majdhogynem*] [PredP *csepeg*]]

A *majdnem* approximatív határozószó létrejöttére két hipotézissel élhetünk. Egyrészt feltehetjük, hogy a *majdhogynem* approximatív határozószóból keletkezett a *hogy* elem kiesésével. Ugyanakkor nem túl valószínű, hogy egy szó közepéről (még ha a szó morfológiai tagoltsága valamelyest még elérhető is a beszélők számára) kiesne egy elem. Plauzibilisebb a másik feltételezés, miszerint az olyan szerkezetek átértelmezésével keletkezett, ahol a *hogy* mint mondatfej néma, hangalak nélküli volt (ld. (29) fentebb):

- (35) a. [CP *majd* [C' ~~*hogy*~~ [NegP *nem* [PredP *csepeg*]]]]
 b. [PredP [AdvP *majdnem*] [PredP *csepeg*]]

A fentiekben elemzett folyamathoz hasonló játszódhatott le a *csak hogy* → *csak-hogy*; *csak hogy* → *csak hogy nem* → *csakhogynem* → *csaknem* esetében is; ill. az *alig ha/hogy* → *alig ha/hogy nem* → *alighanem/alighogynem*¹² → *alignem*¹³ esetében is.¹⁴

6. Diakrón elemzés: *szinte*

Mint ismeretes, a *szinte* a 'külső megjelenés, felület' jelentésű *szín* szóból származik (vö. *színe-visszája*, *színleg*, *színlel*, *kenyér s bor színe alatt*, *a víz színe, színültig*), s eredeti jelentése 'látszatra, külső hasonlóság szerint' volt (Simonyi 1881, TESZ 3: 760 és hivatkozások).¹⁵

A *szinte ugyanaz* eredeti jelentése tehát 'külső hasonlóságra, ránézésre ugyanaz' volt. Ez könnyen átértelmezhetőddé válhatott skaláris approximátorra, vagyis egy megengedőbb pontossági standardra utaló közelítő határozóvá, hiszen a pusztán látszatra, ránézésre való azonosság egy kevésbé szigorú értelemben vett azonosságot jelent.

Formális szemantikai szempontból ezt is az Eckardt (2006)-féle modellben ábrázolhatjuk. A *szinte* eredeti jelentésében ('külsőre hasonlóságra, ránézésre ugyanaz') ugyanis szemantikailag nem volt benne az, hogy 'egy kevésbé precíz sztenderd szerint ugyanaz' – ezt csak pragmatikailag lehetett kikövetkeztetni a szó szerinti jelentésből kiindulva: a világról alkotott tudásunk szerint ugyanis ha valami ránézésre ugyanaz, az általában egy kevésbé precíz sztenderd szerint ugyanannak tekinthető.

¹² *Hanem még a pártján lévöket is alighogynem czinkostársaknak mondja.* (1907)

¹³ *Ügy tudom, közvetlenül a front mögött szolgált, alignem munkásosztaga volt.* (1917)

¹⁴ Egy bíráló felveti a kérdést, hogy vajon a *csaknem* episztemikus vagy skaláris approximátor-e, avagy az angol *almost*hoz hasonlóan mindkét olvasattal rendelkezik. Bár e kérdés alapos megválaszolása túlmutat jelen dolgozat keretein, megemlítiük, hogy ha a (7)-es pontban található tesztet elvégezzük, annak alapján egyértelműen a *majdnem*hez hasonló a *csaknem* viselkedése (*csaknem bárki* = 1 MNSZ-találat, *csaknem mindenki* = 176 MNSZ-találat). Vagyis inkább episztemikus approximátornak tűnik (amit a diakrón fejlődése is valószínűsít), de ennek részletesebb vizsgálata későbbi kutatások feladata lesz.

¹⁵ A *-t-* elem eredetileg locativusrag, a *-e* pedig lativusrag vagy birtokos személyrag volt (vö. TESZ 3: 760 és hivatkozások).

A *szinte* átértelmeződése approximátorra tehát nem más, mint ezen pragmatikai inferencia szemantizálódása, beépítése a kifejezés szemantikájába. Hasonlóképpen a poláris komponens ('nem ugyanaz') is az eredeti jelentésben csak pragmatikai inferencia volt (hiszen ami külsőre ugyanaz, elvileg lehet lényegét tekintve is ugyanaz), és az átértelmezés során ez is szemantizálódott.

Végezetül a szemantikai kiüresedés is megfigyelhető: a külsőre való hasonlóság eleme ugyanis elveszett, a *szinte* mint approximátor ezt már nem tartalmazza:

- (36) *szinte* 'külső hasonlóságra, ránézésre'
HASONLÓSÁGI	külső ránézésre p_{w0}	(szemantikai jelentés)
KÖZELSÉGI	$\exists \text{pre}' \in S_{\text{ALT}}(\text{preC}). \text{közels}(\text{pre}', \text{preC}) \wedge p_{\text{pre}', w0}$	(pragmatikai inferencia)
POLÁRIS	$\neg p_{w0}$	(pragmatikai inferencia)
- (37) *szinte* 'approximátor'
KÖZELSÉGI	$\exists \text{pre}' \in S_{\text{ALT}}(\text{preC}). \text{közels}(\text{pre}', \text{preC}) \wedge p_{\text{pre}', w0}$	(szemantikai jelentés)
POLÁRIS	$\neg p_{w0}$	(szemantikai jelentés)

Ezen használat első írásos emléke 1519-ből származik (Debreceni-kódex, 177):

- (38) *olian kemeniön kezde maradnyá / mint zinte a zaraz föld /
 olyan keményen kezde maradnia mint szinte a száraz föld
 az ő labai alatt
 az ő lábai alatt*

Megjegyzendő, hogy historikusan-dialektálisan létezik a *szinthogy* szó is, amelynek létrejötte a *majdhogy*hoz hasonlóan elemezhető:

- (39) [CP *Szinte*, [C' *hogy* [PredP *dagadt a mellök az egymás biztatásától.*]]]¹⁶

- (40) *Engem, aki szintén akkoriban bontogattam szárnyaimat, megvetett az övéhez képest [AdvP *szinthogy*] értéktelen gépjárművem, és a „fapados” nyaralásaim miatt.*¹⁷

A miratív tagadás érdekes módon a *szinte* mellett nem fordul elő: ez a kontrafaktuális olvasatok elérhetetlenségével függhet össze. Ezzel összefüggésben nem jött létre **szint(e)nem* vagy **szinthogynem* szó sem.

¹⁶ Váth János: Ég a Papnás. 1929. In: Váth János: Balatoni levegőben. Balatonfüred: Balatoni Szövetség.

¹⁷ <https://kiszamolo.hu/gazdagnak-latszani-mindenaron/comment-page-2/>, blogbejegyzés, dátum: 2017.10.22., letöltés: 2020.06.21.

Végezetül megemlítem, hogy egy másik grammatikalizációs út eredménye az additív *szintén* (a *szinte* és a *szintén* a legutóbbi időkig egyes nyelvjárásokban egymás variánsai voltak), ahol *szintén* a 'látszatra való hasonlóság' volt az átértelmezés kiindulópontja (Simonyi 1881):

(41) *János megérkezett, Feri szintén (=hasonlóképpen).*

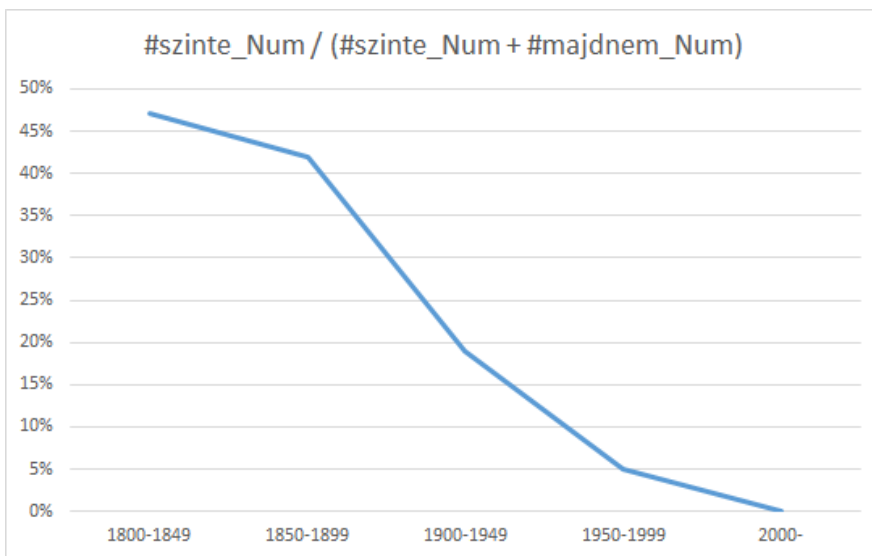
Ennek elemzése azonban nem képzí dolgozatunk tárgyát.

7. Egy folyamatban lévő változás

Ebben a fejezetben egy folyamatban lévő változást mutatok be, és röviden felvázolok egy lehetséges magyarázatot. Számnevekkel mind a *majdnem*, mind a *szinte* kombinálható a korpuszok tanúsága szerint:

- (42) a. *Majdnem két méter magas vagyok, és hozzá száz kilót nyomok.*
 b. *Danny igazi ember-hegy: szinte két méter magas és hatalmas izmai vannak.*

Ahogy azonban Dékány–Csirmaz (2018) rámutatott, a beszélők többsége számára a *szinte*+számnév kevésbé hangzik természetesnek. E szinkrón megfigyeléshez hozzáadva a diakrón dimenziót azt figyelhetjük meg, hogy történeti korpuszadatok (MTSZ) tanúsága szerint azokban a környezetekben, ahol a *majdnem* és a *szinte* versenyeznek egymással (mint pl. a számnevek előtt), ott a *majdnem* fokozatosan kiszorítja a *szintét*:

Ezen versengő szerkezetek időbeli dinamikájának elemzéséhez segítségül hívhatjuk a nyelvi változás egyik modelljét, az ún. versengő nyelvtanok fogalmát.

Niyogi (2002) általános javaslatát követve feltételezhetjük, hogy a fentihez hasonló esetekben a változás iránya azon múlik, hogy milyen arányban fordulnak elő az alábbi környezetek:

- ahol mind a *szinte*, mind a *majd* használható,
- ahol csak a *szinte* használható,
- ahol csak a *majd* használható.

Bár első ránézésre és szemantikájukat tekintve mind a *szinte*, mind a *majdnem* egyformán kombinálható számnevekkel, egy fontos különbség mégis megfigyelhető: a pontosságot sugalló számértékekkel a lazább pontossági sztenderdet megidéző *szinte* kevésbé szerencsés:

- (43) a. *János majdnem két méter magas.*
b. *János szinte két méter magas.*
c. *János majdnem 190 centi magas.*
d. *??János szinte 190 centi magas.*
e. *János majdnem 191 centi magas.*
f. **János szinte 191 centi magas.*

Vagyis a pontosságot sugalló számértékek mellett a *majdnem*nek előnye van a *szintével* szemben, és ez az előny vezethető ahhoz, hogy a nyelvelsajátítási ciklusok sorozatain keresztül a *majdnem* fokozatosan kiszorította a *szintét* a versengő környezetekben.

8. Konklúzió

Tanulmányomban a *majdnem* és a *szinte* határozószavak jelentésánál vizsgáltam mind a mai használat, mind pedig a történeti változások szempontjából. Rámutatam, hogy bár e két határozószót elsősorban stilisztikai variánsoknak gondolhatnánk, valójában vannak olyan környezetek, ahol csak a *majdnem* vagy csak a *szinte* használható. A tanulmányban amellet érveltem, hogy ez az eloszlásbeli különbség jól magyarázható, ha azt feltételezzük, hogy a *majdnem* episztemikus bizonytalanságot, a *szinte* pedig skaláris bizonytalanságot fejez ki. Nyelvtörténeti szempontból bemutattam, hogy e két kifejezés mai szemantikája világosan levezethető abból a grammatikalizációs útból, amelyen keresztül létrejöttek. Így a *majdnem* végső soron a jövőidejűséget kifejező *majd* időhatározóból származik, kézenfekvő tehát, hogy a *majdnem* egy a lehetségesvilág-szemantikát kifejező approximatív határozószóvá fejlődött. A *szinte* pedig, mint ismeretes, a *szín* 'látszat, külső megjelenés' szóból származik, eredeti jelentése a 'látszólag, külsőre, ránézésre' volt – ez jól magyarázza, hogy miért lett a *szinte* a skaláris bizonytalanságot kifejező approximatív határozószó.

Hivatkozások

- Amaral, Patricia–Fabio Del Prete 2010. Approximating the Limit: The Interaction between Quasi ‘Almost’ and some Temporal Connectives in Italian. *Linguistics and Philosophy* 33(2): 51–115.
- Dékány, Éva–Anikó Csirmaz 2018. Numerals and Quantifiers. In: Gábor Alberti–Tibor Laczkó (eds.): *Syntax of Hungarian: Nouns and Noun Phrases*. Amsterdam University Press. Amsterdam. 1044–149.
- Eckardt, Regine 2006. *Meaning Change in Grammaticalization: An Enquiry into Semantic Reanalysis*. Oxford University Press. Oxford.
- É. Kiss Katalin 2010. Valószínűleg, hogy román kontaktushatás. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba. 223–38.
- Greenberg, Yael–Moria Ronen 2013. Three Approximators which are *Almost / More or Less / Be-gadol* the Same. In: Evan Cohen (ed.): *Proceedings of IATL 28/2012. MIT Working Papers in Linguistics* 68. MITWPL. Cambridge, MA. 51–70. https://www.iatl.org.il/?page_id=698
- Halm, Tamás 2016. The Syntactic Position and Quantificational Force of FCIs in Hungarian. *Acta Linguistica Academica* 63(2): 241–76.
- Kagan, Olga–Lavi Wolf 2015. Gradability versus Counterfactuality: *Almost* in English and Russian. In: Nurit Melnik (ed.): *Proceedings of IATL 30/2014. MIT Working Papers in Linguistics* 78. MITWPL. Cambridge, MA. 57–68.
- Kenesei István 1992. A HKM mondathatározóval. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan I. Mondattan*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 680–1.
- Kenesei István 2002. Hányféle igazság van? *Magyar Nyelv* 98: 39–49.
- Niyogi, Partha 2002. The Computational Study of Diachronic Linguistics. In: David Lightfoot (ed.): *Syntactic Effects of Morphological Change*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Nouwen, Rick 2006. Remarks on the Polar Orientation of *Almost*. *Linguistics in the Netherlands* 23(1): 162–73.
- Penka, Doris 2005. *Almost*: a test? In: Paul Dekker–Michael Franke (eds.): *Proceedings of the Fifteenth Amsterdam Colloquium*. ILLC/Department of Philosophy, University of Amsterdam. Amsterdam. 179–84.
- Piñón, Christopher 2008. Weak and Strong Accomplishments. In: É. Kiss, Katalin (ed.): *Event Structure and The Left Periphery: Studies on Hungarian*. Springer. Dordrecht. 91–106.
- Sadock, Jerrold 1981. *Almost*. In Peter Cole (ed.): *Radical Pragmatics*. Academic Press. New York. 257–71.
- Sauerland, Uli–Penka Stateva 2007. Scalar vs. Epistemic Vagueness: Evidence from Approximators. *Proceedings of SALT 17*: 228–45.
- Sevi, Aldo 1998. *A Semantics for Almost and Barely*. MA szakdolgozat. Tel-Aviv University.

Simonyi Zsigmond 1881. *A magyar kötőszók, egyúttal a magyar összetett mondat elmélete*. MTA Könyvkiadó Hivatala. Budapest.

Simonyi Zsigmond 1888. *A magyar határozók*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.

TESZ = Benkő Loránd (szerk.) 1967–1976. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Halm Tamás

Nyelvtudományi Intézet

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

halm.tamas@gmail.com

A domari *ehe* demonstratívum és a romani *ehe* diskurzusjelölő komparatív vizsgálata

Karácsonyi Krisztina

1. Bevezetés

A tanulmány célja a romani nyelv egy oláh dialektusában 2019 nyarán résztvevő megfigyelés alkalmával rögzített partikula diakrón szempontú összevetése a domari nyelvben fellelhető és azonos hangalakú *ehe* demonstratívummal; illetve annak bizonyítása, hogy a romani elem diskurzusjelölői funkciót tölt be. A két nyelv (történeti) kapcsolatának rövid bemutatása után kitérek a domari demonstratívumok legfontosabb grammatikai és pragmatikai tulajdonságaira, majd a szinkron adatokat elemzem, amellett érvelve, hogy a romani *ehe* már nem mutató névmás, hanem diskurzusjelölő. Az összefoglalás előtt formális pragmatikai eszközökkel elemzem az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmensek propozícióit, így képet adva a diskurzusjelölő emotív funkciójáról.

2. Romani és domari

A romani, azaz az európai cigányság¹ (egyik) nyelve², és a domari kapcsolata utóbbi 1846-os nyelvészeti felfedezése óta (Pott 1846) a cigány nyelvekkel foglalkozó nyelvészek érdeklődésének keresttüzében áll. Noha Sampson elgondolása szerint a két nyelv, valamint a mai Örményország területén beszélt lomavren

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 153–167.

¹ A tanulmányban a roma és cigány szavakat egymás szinonimáiként használnom, és a legtöbb tudományos munkához hasonlóan roma/cigány alatt azokat a csoportokat értem, akiket a környezet is annak tart (emellett érvel például Dupcsik 2009). A résztvevő megfigyelés alatt álló csoport is ekként definiálta önmagát.

² Magyarországon a romani anyanyelvű oláh cigányságon kívül romungró (oláh cigány nyelvet magyarra cserélő) és beás (a román nyelv bánáti dialektusának archaikus változatát beszélő) csoportok is élnek (a Kemény István-féle szociológiai kutatások alapján, ld. Szuhay 2002).

egy közös ősnyelvből származik (Sampson 1923), azóta világossá vált, hogy feltevése téves, és hogy az egyes nyelveket beszélő csoportok valójában szeparáltak, külön-külön vándoroltak ki a mai India területéről (Hancock 1995). Két olyan indoárja nyelvcsaládba tartozó diaszpóranyelvről beszélhetünk, amelyeknek nincs testvéryelvük a szubkontinensen, és amelyek – beszélőik szocio-ökonómiai, etnográfiai hasonlóságain túl³ – a különböző külső nyelvek hatására más indoárja nyelvektől eltérően, de egymással összhangban, hasonló módon fejlődtek.

Az indoárja nyelvek változásában három nyelvtörténeti korszakot különíthetünk el: A régi indoárja (Old Indo-Aryan, OIA), a közép indoárja (Middle Indo-Aryan, MIA) és az új indoárja (New Indo-Aryan, NIA) korszakokat. A legősibb közös nyelvváltozások a régi és közép indoárja kori átmenet idején, még az első millennium előtt zajlottak le, ekkor a két nyelv együtt fejlődött az indoárja nyelvek centrális csoportjának többi tagjával (amilyen a hindi, a gujarati vagy a radzsasztáni). Viszont már ugyanebben az időszakban tetten érhető a két nyelv különválásának első mozzanata is, az első strukturális különbségek kialakulása. Ekkorra datálható például az a nyelvi változás, mely után a régi indoárja szibilánsok (*ś, ṣ, s*) a domariban *s* alakban estek egybe, a romaniban viszont a *ś* és *s* hangok egyaránt fennmaradtak (Matras 2007, 2012: 21).

A modern és az új indoárja korok közötti átmenet idején a két nyelv feltehetőleg még egymás mellett élt, mindkettőt a szubkontinens északnyugati régióiban beszélhették. Általánosan elmondható, hogy főnévi esetrendszerük redukálódott, és elvesztették a múltidő teljes inflexiós paradigmáját. A grammatikai nem használatában is változás állt be, a semleges alakok használata fokozatosan kikoptott. A romanira és a domarira is igaz (szemben más indoárja nyelvekkel), hogy a demonstratívumok oblikvuszi esetjelölését megtartották. A hasonló változások mellett azonban számos fonológiai különbség is kialakult a két nyelv között ebben az időszakban (Matras 2007, 2012: 21).

Az új indoárja kor elején a két nyelv kapcsolatba került a dárd nyelvcsoporttal, aminek hatására prominensebb közös nyelvi változásokon estek át, ilyen például a szóbelseji *nt>nd* hangváltozás, vagy a zöngés aspiráns zárhangok eltűnése. Utóbbi a két nyelvben más-más módon zajlott le: míg a domariban egy pusztán zöngés zárhang maradt (OIA *bhaginī*: domari *ben* 'lánytestvér'), addig a romaniban a zöngés és a zöngétlen aspiránsok összeolvadtak (*phen* 'lánytestvér'), illetve a szóbelseji aspiránsok a szó elejére kerültek (OIA *gandha*: domari *gan-* ~ romani *khand-* 'büdös'). Az új indoárja korszak végén (amikor feltehetőleg a két nyelv areális értelemben végleg elvált egymástól), talán más mezopotámiai vagy anatóliai nyelvekkel való érintkezés hatására, a romani számos olyan belső változáson esett át, melyek a domarit már nem, vagy teljesen eltérő módon érintették (Matras 2007, 2012: 21–2.)

³ Marginalizálódott, alacsony társadalmi státuszú csoportok, általában igen alacsony jövedelemmel. Többségük a szórakoztatóiparban dolgozik vagy kézimunkákkal (pl. fémmezmunkálás) foglalkozik.

3. Domari demonstratívumok

A domariban – ahogy a romaniban is – jelzői és névmási szerepű demonstratívumokat különböztethetünk meg egymástól (Matras 2007, 2012). Az attributív funkciójú demonstratívumok (1. táblázat) számot és grammatikai nemet fejeznek ki, és a főnévi entitás familiaritását hangsúlyozzák. A hallgatóban olyan folyamatot indítanak el, ami a főnévi entitásról szóló releváns, kontextuális információkat hívja elő. Ám ezen demonstratívumok „deiktikus ereje” más nyelvek hasonló szerepű demonstratívumaihoz képest gyenge: nem egyértelműsítenek minden esetben és nem mindig igénylik a figyelem fókuszát sem (Matras 2012: 177–8). Az egyes számú, hímnemű alakok distinkciója azzal magyarázható, hogy az *uhu* változatnak (szemben az *aha* alakkal) megkülönböztető, specifikáló szerepe van, gyakran alkalmazzák például időegységek elkülönítésére, vagy a közeli–távoli opozíció kifejezésére (Matras 2007, 2012: 185–6).

M. SG.	F. SG.	PL.
<i>aha/uhu</i>	<i>ihi</i>	<i>ehe</i>

1. táblázat. Jelzői domari demonstratívumok (Matras 2012: 177).

A jelzői demonstratívumok domarira leginkább jellemző használata az, amikor valamilyen korábban már létrehozott, megalapozott referenciát folytatnak, általában ilyen módon biztosítva a topikkontinuitást (1a–b). Összességében elmondható, hogy ezen domari demonstratívumok referense perцепcionalisan könnyen azonosítható, hozzáférhető, visszakereshető (Matras 2007, 2012: 183).

- (1a) *ū nan-d-e raqqāšāt min ʔazzē min*
 and bring-PAST-3PL dancer.PL from Gaza from
yaf-ē-ki dōmiy-ēni našī-r-e.
 Jaffa-OBL.F-ABL Dom.F-PRED-PL travel-PAST-3PL
 'És táncosokat hoztak Gázából, Jaffából, így a dom nők utaztak.'
 (Matras 2012: 182/52a)⁴

⁴ A példamondatokkal együtt azok annotációit is változatlanul átvettem, mivel azonban néhány rövidítés igen ritka, ABC rendben az összes domari glosszában fellelhető rövidítés feloldását közreadom: ABL (ablatív), BEN (benefaktív), DAT (datív), F (feminin), M (maszkulin), N (főnév), NOM (nominatív), OBL (oblikvusz), PART (partikula), PL (többes szám), PRED (predikáció, állítás), PRG (progresszív), REL (vonatkozó mellékmondat bevezető, arab), REM (távolság), SG (egyes szám), SUBJ (szubjunktív), V (ige), VITR (intranszítív igei szuffixum), VTR (transzítív igei szuffixum) (Matras 2012).

- (1b) *ū šār-ū farrudž-h-ond-i ehe*
 and began-3PL watch-VITR-3PL-PRG these.PL
raqqāšīn-an-ta ū nāsy-and-i ū
 dancer.PL-PBL.PL-DAT and dance-3PL-PRG and
hay-ond-i
 PART-3PL-PRG
 'És elkezdtek nézni ezeket az előadó táncosokat, és így tovább.'
 (Matras 2012: 182/52c)

A domari demonstratívumok referenciája lehet szituatív, azaz a referens és az interakció szituatív tartománya között olyan módon hoznak létre kapcsolatot, hogy a referens beszédhelyzethez közvetlen fizikai előfordulására utalnak (2a–b). A referenciának ezt a típusát Bühler *deixis ad oculosnak* nevezi (Bühler 1934 alapján Matras 2012: 178–9). A demonstratívumoknak ez a használata prototipikus, ám a domariban nem ez a leggyakoribb használati mód (Matras 2012: 178–9).

- (2a) *aha bantalon par-an-s-a nīm zard zard-ak*
 this.M trousers take-1PL-3SG-REM half gold gold-INDEF
 'Ezt a nadrágot fél vagy egy aranyért szoktuk venni.'
 (Matras 2012: 179/49b)

- (2b) *l-yom par-an-s-i bi talātīn līra*
 today take-1PL-3SG-PRG in thirty lira.PL
aha bantalon-i
 this.NOM trousers-PRED.SG
 'Manapság harminc líráért vesszük őket, ezek azok a nadrágok.'
 (Matras 2012: 179/49c)

Amennyiben a referens a megelőző diskurzuskontextus és a jelen beszédhelyzethez alapján sem azonosítható, a deiktikus kifejezés konceptuálisan „visszaviszi” a hallgatót az eredeti eseményhez, ahol aztán a demonstratívum úgy lesz értelmezhető, mint a beszédhelyzethez egy olyan elemének referense, ami érzékszervekkel felfogható. Ezt a fajta referenciát *deixis ad phantasmának* nevezzük (Bühler 1934 alapján Matras 2012: 179). Ennek a narratív használatnak egy változata során a demonstratívum érzelmi távolságot teremt a referenshez képest (3).

- (3) *mans-oman aha yāsir kil-d-a paši*
 person-1PL this.M Yassir climb-PAST-M behind
šōny-a-ki ū t-ird-a man-as ū
 girl-OBL.F-ABL and put-PAST-M bread-OBL.M and
šahn-os hummuš-i bīt-as-ta ū
 plate-3SG hummus-PRED.SG land-OBL.M-DAT and
mīn-d-a šōny-a ū šār/
 hold-PAST-M girl-OBL.F and began.3SG.M
šabud-k-ed-os ū šār
 hug-VTR-PAST-3SG and began.3SG.M
bawus-kar-i mindžī-s
 kiss-VTR-3SG-PRG inside-3SG

'Ez a mi emberünk Yassir felmászott a lány után, letette a kenyeret és a tál humuszt a földre, és aztán megfogta a lányt/ megölelte és csókolgatni kezdte.'
 (Matras 2012: 181Ez/51d)

Yassir, aki rátámadt egy fiatal lányra, az elmondott történetben – amelynek részét képezik a (3) alatt közölt példamondatok is – ironizáló hangsúllyal jelenik meg a társadalmilag nem elfogadott viselkedése miatt. Mindezt az ironikus, eltávolító attitűdöt nyelvileg nemcsak a *mansoman* ('a mi emberünk') főnévi konstrukció fejezi ki, hanem a közvetlenül utána álló *aha* demonstratívum is (Matras 2007, 2012: 180).

A névmási szerepű demonstratívumoknak két csoportját különböztethetjük meg: a deiktikus vagy demonstratív formákat (*-h-* széria), illetve az anaforikus névmásokat. A kettő között van ugyan némi átfedés, de az anaforikus referenciával bíró névmásoknak (*pandži* SG. (ő) *pandžan* PL. (ők))⁵, amelyek főként a déli (elsősorban Jeruzsálemben beszélt) dialektusokra jellemzőek, szűkebb a referenciakerete. Ezekkel szemben a deiktikus névmások (2. táblázat) használata nem korlátozódik kizárólag harmadik személyű entitásokra; ezek utalhatnak nem emberi, sőt élettelen entitásokra is, és referenciájuk általában szituáció alapú. Az anaforikus névmási alakoktól eltérően nem csak száliens topikok referenciáját folytatja, inkább új vagy szakaszosan visszatérő referenciát vezet be, vagy folytat (Matras 2007, 2012: 218–9).

⁵ Matras azokat a deiktikus elemeket, amik harmadik személyű entitásra utalnak és nem lehet jelzői funkciójuk, demonstratív névmásnak, vagy önmagában álló (stand-alone) demonstratívumnak nevezi. Ez a definíció elviekben illeszkedik a *-h-* széria demonstratívumaira, és az anaforikus harmadik személyű személyes névmásokra is. Az északi dialektusokban a *-h-* széria egyes elemei mindkét funkciót betölthetik, ill. vannak olyan dialektusok is, ahol felcserélhetők a *pan-* előtagú elemekkel. A jeruzsálemi domáriban az a fő funkcionális különbség a két csoport között, hogy a *pandži* speciálisan, szinte kizárólagosan egy korábban megnevezett vagy azonosított, emberi/élő, száliens topikra referál (Matras 2012: 218–9).

<i>Eset</i>	<i>Közeli</i>			<i>Távoli</i>		
	<i>M.SG.</i>	<i>F.SG.</i>	<i>PL.</i>	<i>M.SG.</i>	<i>F.SG.</i>	<i>PL.</i>
NOM	<i>aha</i>	<i>ihi</i>	<i>ehe</i>	<i>uhu</i>	<i>ihi</i>	<i>ehe</i>
ACC	<i>eras</i>	<i>era</i>	<i>eran</i>	<i>ōras</i>	<i>ōra</i>	<i>ōran</i>
BEN	<i>eraske</i>	<i>erake</i>	<i>eranke</i>	<i>ōrake</i>	<i>ōrake</i>	<i>ōranke</i>
LOC	<i>erasma</i>	<i>erama</i>	<i>eramma</i>	<i>ōrasma</i>	<i>ōrama</i>	<i>ōramma</i>
DAT	<i>erasta</i>	<i>erata</i>	<i>eranta</i>	<i>ōrasta</i>	<i>ōrata</i>	<i>ōranta</i>
SOC	<i>erassan</i>	<i>erassan</i>	<i>erassan</i>	<i>ōrassan</i>	<i>ōrasan</i>	<i>ōrassan</i>
ABL	<i>eraski</i>	<i>eraki</i>	<i>eranki</i>	<i>ōraski</i>	<i>ōraki</i>	<i>ōranki</i>

2. táblázat. *Deiktikus névmási domari demonstratívumok*
(Matras 2012: 219/38).

Ezek a névmási alakok kifejezik a számot, az esetet és (egy-egy számú alakokban) a nemet is. A jelzői demonstratívumok esetében (1. táblázat) pusztán az egyes-számú, maskulin alakoknál lelhető fel a távolságot kifejező oppozíció (*aha* és *uhu*). Itt azonban minden kategóriát érintően jelen van a deiktikus referencia intenzitásához kapcsolódó belső szemantikai oppozíció – amely összefügg a beszélőtől, ill. a beszélőtől és hallgatótól mint közös ponttól való közeli–távoli oppozícióval –, ez az oppozíció pedig szintén a magánhangzók eltérésében válik láthatóvá: /o, u/, vs. /a, æ/ (Matras 2007, 2012: 219).

A jelzői demonstratívumokra is jellemző használaton (*deixis ad oculos*, *deixis ad phantasma*, szituatív referencia) túl, a névmási alakok értelmező-felvilágosító funkcióval is rendelkeznek (4). Ilyenkor olyan entitásokra referálnak, amik a diskurzus szöveges kontextusában már be lettek vezetve, és a diskurzus jelentésének konceptualizációja által válnak elérhetővé (Matras 2007, 2012: 220–3).

- (4) *ū salem ez-zīr, aha, bar-os-is*
and Salem ez-Zīr this.M brother-3SG-PRED.SG
klēb-as-ki.
Kleb-OBL.M-ABL
'És Salem ez-Zīr, ő (ez) Kleb testvére.'
(Matras 2012: 223/33)

Mivel nem jelzői pozícióban vannak, a névmási demonstratívumok szintaktikai elhelyezkedésére is érdemes kitérni (Matras 2007, 2012: 223–4). A demonstratívum a RelC elején jelenik meg, egy topik referensről szóló információt vezet be, majd a főmondat elején jelenik meg ismét, beolvastva ezt az információt az aktor képébe (5). Léteznek olyan hasonló konstrukciók is, ahol a főmondat élén nincs szükség egy „társdemonstratívum” megjelenésére (Matras 2012: 223–4).

- (5) *bass ehe illi aw-ad-i, ehe kull yōm*
 but these.PL REL come-3PL-PRG these.PL every day
lim-k-ad-i xamas miyye sitt mitt šēkel
 earn-VTR-3PL-PRG five hundred six hundred Shekel
mangiš, minšan n-ēd payy-ē-san-kerā
 begging so.that bring-3PL.SUBJ husband-PL-3PL-BEN
 'De azok, akik eljöttek, minden nap meg tudnak keresni ötszáz-hatszáz sékelt
 a koldulásból, hogy odaadják a férjüknek.' (Matras 2012: 223/34)

4. A résztvevő megfigyelés során rögzített nyelvi adatok és elemzésük

2019. nyarán három Baranya megyei faluban (Bicsérd, Görcsöny, Zók) résztvevő megfigyelést végezhettem helyi oláh cigány, közelebről nézve lovári nyelvű közösségekben. A közösség nem járult hozzá, hogy audiovizuális felvételeket készítssek, pusztán írásban rögzíthettem a releváns adatokat (7a–e). Az egyes példamondatok előtt azok kontextusát is közreadom, kontextus alatt a megnyilatkozások létrehozásában és értelmezésében közrejátszó tényezők összességét értve (Csatár-Tóth 2016: 69).

K1: Sütemény tésztáját keverő háziasszony beleejtette a fakanalat a folyékony masszába, dühösen kiáltott fel. A jelenlevők – családja és vendégek – nem reagáltak.

- (7a) *Ehe!*
 EHE
 'Basszus!'

K2: Rosszul viselkedő kisfiú játékautójával többszöri kérés ellenére is folyton a beszélgető felnőttek közé „hajtott”. Édesanyja így fakadt ki a többi családtag felé fordulva, akik csak nonverbálisan reagáltak (mosolygás, fejcsóválás).

- (7b) *Ehe, dikh khote!*
 EHE néz.IMP oda
 'Nézzenek oda!'

K3: Két fivér korábban veszekedett egymással. Nem sokkal ezután az egyik távolról megpillantotta a másikat, és a példában szereplő mondatot kiáltotta a körülötte álló rokonoknak és ismerősöknek testvére felé biccentve.

- (7c) *Ehe kako pale či kerel but'i!*
 EHE ez.M még nem csinál.SG3 munka
 'Na, ez a szemét meg még nem is dolgozik!' / 'A szemét munkakerülő!'

K4: A férj teltkarcsú feleségét súlyával ugratta a jelenlévők előtt, felesége a példában szereplő módon reagált.

(7d) *Ehe manuš!*

EHE férfi

'Nézd ezt az embert, hogy ez milyen!' / 'A szemét pasas!'

K5: A példában szereplő testvérpár más alkalommal szintén összeveszett, egyikük a vita egyik szünetében a megadott mondatot kiáltotta a másikuk felé.

(7e) *Ehe o čorro khandino!*

EHE a.M szegény.M büdös.M

'Nézd a hülye idiótát!' / 'A hülye idióta!'

Ahogy az a példákön látszik (7a–e), a romani *ehe* nem fejez ki sem számot, sem személyt, és nem vesz fel derivációs és inflexiós affixumokat sem; ráadásul mindig kötött helyen, mondatéli pozícióban jelenik meg. Mindez alapján megállapítható, hogy az *ehe* partikula, a továbbiakban pedig amellet érvelek majd, hogy diskurzusjelölő partikulaként funkcionál.

Keveset tudunk mind a romani, mind pedig a domari diskurzuspartikulákról. Önálló tanulmány máig nem készült, amely ezt a területet vizsgálná részletebben, és az átfogó kötetekben is pusztán néhány oldalt áldoznak neki a kutatók (Matras 1997: 68, 2012: 369–71, Matras–Adamou 2020: 345). Mindezekből is csupán annyi derül ki, hogy a diskurzusjelölők kategóriája az egyik leginkább nyelvi interferenciának, kontaktnyelvi hatásoknak kitett nyelvi kategória, és hogy a romani és a domari is számos elemet kölcsönöz a kontaktnyelvekből, amiket – néha a forrásnyelvi adatoktól, használatól eltérő módon – diskurzusjelölőként használ. Mindez azonban nem zárja ki azt, hogy ezekben a nyelvekben ne lehetnének saját, belső fejlődés útján létrejött diskurzuspartikulák; feltevésem szerint az *ehe* esetében erről van szó.⁶

Korábban már említettem, hogy a MIA–NIA átmenet idején a többi indóárja nyelvtől eltérő módon a domari és a romani megtartották a demonstratívumok oblikvuszi esetjelölését, azaz ezen deiktikus nyelvi elemeket érintő közös nyelvtörténeti aspektusokról is beszélhetünk.⁷ Noha az *ehe* kapcsán nem ugyanazon nyelv megváltozott vagy változásban levő nyelvi eleméről van szó, hanem két önálló, egymással szoros rokonságban álló nyelv azonos hangalakú és hasonló módon viselkedő deiktikus kifejezéseiről, azt elképzelhetőnek tartom, hogy a romani

⁶ Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy egy mutató névmásnak is lehet mondatszintű partikula használata is. A szurguti hanti esetén a *t'u* ('az') mutató névmás jelzői funkcióban van, és ettől független emfátiikus diskurzuspartikulaként is (Csepregi 2011: 23) képes megjelenni. A magyar nyelvben szintén létezik a mutató névmásokhoz alakatlanilag hasonlító diskurzuspartikula: *Nézd a! Így la!*

⁷ Mindamellet, hogy hiányosak a két nyelv nyelvtörténetét, illetve az egymásra gyakorolt hatásukat vizsgáló ismereteink (különösen a korai időszakokra vonatkozóan), mivel beszélőik zömében orális kultúrájú csoportok, és így írásos források sem maradtak fent a két tárgyalt nyelvvel kapcsolatban.

ehe valamikor szintén mutató névmási funkciót töltött be, és aztán grammatikalizáció során jött létre a diskurzusjelölői alakja. A diskurzusjelölők grammatikalizáció útján történő létrejöttét feltételezi Traugott (1995): az implikatúrák konvencionalizálódnak, és a nyelvhasználati stratégiák a kódolt jelentés részévé válnak (Schirm 2011).

Ha szemantikai-pragmatikai okokra vezethető vissza a grammatikalizáció, a grammatikalizálódó egység egy vagy több jelentésjegye elhalványul vagy eltűnik, és elvontabb jelentésösszetevők vagy új pragmatikai funkciók alakulnak ki (Traugott 1995 és Dér 2005 alapján Dömötör 2012: 2). Ha pedig a változásban lévő egység diskurzus szinten tölt be konnektív vagy kohéziós szerepet, az elem diskurzusjelölővé válhat (Traugott 1995 és Dér 2005 alapján Dömötör 2012: 4). A nyelvi jel pedig a szubjektifikáció pragmatikai folyamatával gazdagodhat, amelynek következményeként a beszélői szempont integrálódik az adott szerkezet jelentésébe, és a grammatikalizáció ezen fázisában a beszélőnek a beszédesemény valamely összetevőjéhez való viszonyulását kódolja (Dömötör 2012: 4).

A diskurzusjelölők nem funkcionálküli elemek, meghatározott nyelvhasználati stratégiák kötődnek hozzájuk. A diskurzus szervezésében vesznek részt, diskurzusszegmenseket kötnek össze, pragmatikai viszonyokat jelölnek. A diskurzus összes tényezője közt képesek kapcsolatot teremteni, és rendelkezhetnek diskurzusirányító szereppel is (szó átadása vagy megtartása). A fraseri, szűk értelemben a diskurzusjelölő információt vezet be, ill. arról tájékoztat, hogy az általa bevezetett szegmens hogyan viszonyul az előtte elhangzotthoz (Schirm 2011). Ezen értelmezés alátámasztja, hogy az *ehe* diskurzusjelölő. A gyűjtött példák mindegyikére igaz, hogy diskurzusirányító szereppel jelent meg benne, ugyanis használója minden esetben, viszonylag nagy hirtelenséggel magára akarta terelni a figyelmet, közelebről nézve át akarta venni – és át is vette – a szót; noha a beszélgetés „természetes folyásából” nem ez következett volna. Ilyen módon mindig valami – a társalgás addigi menetéhez képest – új információt közöl, nem folytatja, sőt megszakítja az aktuális diskurzust. Az *ehe* kapcsolatot teremt a beszélő és a hallgatósága között, ám soha nem a beszélő és a partikulával bevezetett szegmensben szereplő személy (amennyiben személyről van szó) között. Minden esetben egy külső, harmadik szereplő a címzett.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy az *ehe* használatát minden esetben egy a referensre mutató kézmozdulat, vagy a referens felé történő erős, határozott biccentés kísérte a beszélő részéről. Szintén fontos, hogy a referens minden esetben jól látható volt, amely tulajdonság (azaz a láthatóság) a domarival hosszan érintkező arab nyelvben igen fontos szerepet tölt be a deiktikus kifejezések értelmezése kapcsán (Jarbou 2010). Tehát az *ehe* minden egyes esetben erős deiktikus, rámutató funkcióval bír, amit a gesztikulálás mellett az is alátámaszt, hogy egy esetben (7c) egy főnévi mutató névmás előtt jelenik meg, tovább erősítve annak rámutató funkcióját. További érv a diskurzusjelölői funkció mellett az is, hogy egy a vizsgált lovári csoportba tartozó anyanyelvi beszélő introspekciója szerint az *ehe* jelentése lefordíthatatlan, ha viszont mégis át kellene adnia jelentéstartalmát magyarul, az a *néz* igével, pontosabban a nézésre való felszólítással lenne egyenértékű.

A (7a–e) példák mindegyikére igaz, hogy az *ehe* partikulának nincs referenciája, valójában nem referál semmire. Mindez tovább erősíti diskurzusjelölői értelmezését, hiszen ezen kategóriára a perceptuális jelentés a jellemző. Azaz nincs szó reprezentációról, ezek az elemek pusztán a konceptuális jelentésű elemek reprezentációján végeznek műveleteket. A diskurzusjelölők jelentésével kapcsolatban mindenképpen megemlítendő a Bell-féle mag/periféria modell (Bell 1998), mivel az kibékíti a jelentésminimalizmus és a jelentésmaximalizmus ellentétét. Eszerint a jelölőknek van egy központi jelentése (magfunkció/pragmatikai instrukció), ami jelentést ad a hallgatónak a diskurzusszegmensek értelmezésére vonatkozóan, és az instrukció segítségével a hallgató levonja a megfelelő következtetéseket. Egy jelölő interpretációja szemantikai, szintaktikai és fonológiai tulajdonságokból is áll, és egy központi instrukció és a kontextus kölcsönhatásából születik meg. Ha valami a központi instrukción kívül fordul elő, az periferikus (Schirm 2011). Ehhez kapcsolódik, hogy – ahogyan arra Kugler (2003) alapján Schirm (2011) rámutat – a diskurzusjelölők különböző szerepei feltehetőleg visszavezethetők egy alapjelentésre. Ilyen módon tehát a feltételezett mutató névmás, ill. annak jelentése lehet a romani *ehe* diskurzusjelölő alapjelentése, noha a nyelvtörténeti adatok hiányában grammatikalizációs ösvény nem tárható fel.

A diskurzuspartikuláknak kétféle, egymással nehezen összeegyeztethető funkciója van, amik azonban egyszerre is jelen lehetnek. Alapvetően megkülönböztethetünk textuális és interakciós/attitűdjelölő funkciót. A textuális funkció a propozíciós tartalmak közti viszony megadását jelenti. Ez az *ehe* esetében csak annyiban van jelen, hogy a bevezetett diskurzusszegmensről biztosan tudhatjuk, hogy a megelőző diskurzusszegmens propozicionális tartalmához nem kapcsolódik, hanem merőben új topikot nyit. Az interakciós vagy attitűdjelölő elem viszont a beszélő és a hallgató viszonyára utal. Hogy ez a funkció erőteljesen jelen van a partikula esetében, az *ehe* fenti jellemzése alapján egyértelmű. Az *ehe* ugyanis minden egyes előfordulásában (7a–e) úgy hangzott el, hogy a beszélő igen erős negatív érzellemmel (bosszúság, düh) viszonyult a bevezetett diskurzusszegmensben tárgyaltak iránt. Ez távoli kapcsolatot mutathat a domari jelzői demonstratívumok érzelmi eltávolító funkciójával. Ezen kívül nem pusztán a negatív érzellem kifejezése volt a beszélő célja, hanem az is, hogy a hallgatósága, potenciális beszédpartnerei számára is tudottá tegye a bevezetett elem (valós vagy vélt) negatív tulajdonságát, a negatív érzellem kiváltóját.

5. Az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmensek formális pragmatikai elemzése

Mindez a ReALIS formális pragmatikai modell segítségével (Alberti és mtsai 2019) még alaposabban megragadható, szétszálazva az attitűdkomponenseket. A ReALIS modellben a diskurzusreferensekre, így az eventuális referensekre is (tényállás, cselekvés, történés) természetes módon több mentális attitűd (elsődlegesen vélekedés, vágy, szándék) vonatkozik (a használatos szimbólumok az angol *Belief*, *Desire*, *Intention* kifejezések kezdőbetűjére utalnak). Az *e* eventualitás

köré szerveződő lehetséges világokon és világrészleteken háromféle címke jelenik meg. A modalitás már szóba került címkéi: Belief (vélekedés), Desire (vágy), Intention (szándék), Authority (autoritás: valamiféle képesség/jogosultság egy pro-
 pozíciós tartalom megvalósításának tekintetében, fizikai vagy mentális képessé-
 gek révén). Ezen kívül megjelenik a lehetséges világok intenzionális profiljában
 a címke gazdája (*i*, azaz én, a beszélő, *u*, azaz te, a hallgató, valamint *o*, vagyis
 valaki más), valamint a temporalitás címkéje is (0 vagy jelöletlenség: az adott
 mondat kimondásának pillanata, ↑: a kimondáshoz képest későbbi időegység)
 (Alberti és mtsai 2019: 8–17).

Alberti és munkatársai imént hivatkozott tanulmányukban az *e*-t az even-
 tualitásra, vagyis a mondat pro-
 pozíciós tartalmára értették, én a további elemzés
 során az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmensben fellelhető kifejezés(ek) pro-
 pozíciós tartalmára értem. A lehetséges világok intenzionális profiljának elemzé-
 sét ennek tükrében mutatom be. Felkiáltó mondatok esetén kijelenthetjük, hogy
 azok nem tartalmaznak (kifejezetten egy címzettnek szánt) állítást, még ha igei
 összetevő szerepel is bennük, predikatív funkciójuk feltehetőleg nem jelentős. Ez
 a bemutatott példák mindegyikére igaz, amint azt fordításalternatívákkal próbál-
 tam jelezni. A gyűjtött mondatokat az alábbiakban változtatlan számozással meg-
 ismétlem.

K1: Sütemény tésztáját keverő háziasszony beleejtette a fakanalat a folyékony
 masszába, dühösen kiáltott fel. A jelenlevők – családja és vendégek – nem reagál-
 tak.

(7a) *Ehe!*
 EHE
 'Basszus!'

K2: Rosszul viselkedő kisfiú játékautójával többszöri kérés ellenére is folyton a
 beszélgető felnőttek közé „hajtott”. Édesanyja így fakadt ki a többi családtag felé
 fordulva, akik csak nonverbálisan reagáltak (mosolygás, fejcsóválás).

(7b) *Ehe, dikh khotel!*
 EHE néz.IMP oda
 'Nézzenek oda!'

K3: Két fivér korábban veszekedett egymással. Nem sokkal ezután az egyik tá-
 volról megpillantotta a másikat, és a példában szereplő mondatot kiáltotta a körü-
 lötte álló rokonoknak és ismerősöknek testvére felé biccentve.

(7c) *Ehe kako pale či kerel but'i!*
 EHE ez.M még nem csinál.SG3 munka
 'Na, ez a szemét meg még nem is dolgozik!' / 'A szemét munkakerülő!'

K4: A férj teltkarcsú feleségét súlyával ugratta a jelenlévők előtt, felesége a példában szereplő módon reagált.

(7d) *Ehe manuš!*

EHE férfi

'Nézd ezt az embert, hogy ez milyen!' / 'A szemét pasas!'

K5: A példában szereplő testvérpár más alkalommal szintén összeveszett, egyikük a vita egyik szünetében a megadott mondatot kiáltotta a másikuk felé.

(7e) *Ehe o čorro khandino!*

EHE a.M szegény.M büdös.M

'Nézd a hülye idiótát!' / 'A hülye idióta!'

A (7a) példa esetén egyáltalán nem beszélhetünk formálisan megjelenő predikátumról. Csak annyi állapítható meg, hogy a beszélő (i) vágya (D) az *ehe* által jellemzett szituációra nézve egy +5 és -5 közti skálán -5 értéket foglal el (iD=-5). A megnyilatkozás terében száliens eseményre utalhat az *ehe*: „dühítő [az, hogy beleejtettem a kanalat a masszába]”, illetve egy személy állapotának értékelése: „dühítő [az, hogy ügyetlen voltam]”.

A (7b) mondatban szinte pontosan ugyanez a helyzet: a nemkívánatos (iD=-5) száliens esemény ezúttal a kisfiú rosszalkodása, az, hogy az aktuális helyzetben nevetlenül viselkedik. Kratzeri értelemben (Kratzer 1995) 'stage level' vehető, hogy a kisfiú rossz, nevetlen: nem feltétlenül az alaptulajdonsága, csupán az adott időszakban mutatott viselkedése. E nézőpont bevezetése a későbbiekben válik majd érdekesebbé.

A gyűjtött adatokban a bevezetett diskurzusszegmensekben foglaltakra vonatkoztatható negatív tulajdonságok két szint, az egyszeri, alkalmi (stage-level) és az esszenciális, állandóan jelenlevő, individuális szint (individual-level) között (Kratzer 1995) mozog. A (8a–b) angol példapár igeidőbeli különbségével is jól szemlélteti a két szint különbségét. Amennyiben a negatív tulajdonság csak *állapot* szintű (8a), az tulajdonosának nem állandó jellemzője. Az állítás, mely szerint az adott negatív tulajdonság igaz rá, csak alkalmanként helytálló. Ezzel szemben az individuális szint esetében (8b) az adott tulajdonság folyamatosan jelenlevő, állandó jellemzője az adott entitásnak. Természetesen a két szint között létezik átmenet, nem pusztán a két végletről beszélhetünk, hiszen az individuális szintre kerülés az állapotszint dominánsá válásával áll elő.

(8a) *He is being stupid.*

'Butáskodik.'

(8b) *He is stupid.*

'Buta.'

A (7c) példamondatot additív predikátumként értelmezhetjük (az okot magyarázó additív jelző mintájára), hiszen noha állításnak látszik, a lényeg ebben az esetben is a figyelem megragadásán, az érzelm kifejezésén és a rámutatáson van. A (7d) példamondat az adott szituációban a megelőző közlés alapján úgy is értelmezhető, hogy a beszélőt a súlya miatt kritizáló férj is túlsúlyos. Illetve a hallgatóság számára sem eldönthető módon akár állapotszinten, akár individuális szinten felfogható úgy, hogy „az adott férfi szemét”. A példamondatokat úgy rendeztem el, hogy a (7e) mondat már olyan esetet szemléltessen, amikor tulajdonságként állítja valaki valakiről a negatív megítélést. A (7a) „kezdőmondatban” még nyilván csupán az adott helyzet értékelése történik meg.

Az *ehe* diskurzusjelölőt tartalmazó felkiáltó példamondatok mindegyike (7a–e) esetében felmerül a kérdés, hogy a beszélő milyen tudásokat és vágyakat tulajdonít hallgatóinak. Két lehetséges megközelítésről beszélhetünk. Az egyik szerint a beszélő (i) azt feltételezi, hogy hallgatói (u) szintén tudják (iBuB), hogy milyen negatív tulajdonsággal rendelkezik az *ehe* által bevezetett diskurzusszegmens referense. A másik elemzés szerint a beszélő úgy gondolja, hallgatói nem tudnak semmit a referens negatív tulajdonságáról (hogy az fennáll mint adott állapot vagy mint állandó tulajdonság), és szándékában áll őket meggyőzni erről (iBuB=’0’, iLuB↑=+5), azaz eljuttatni a hallgatókat a tudás állapotába. Tekintve, hogy a mondatok elhangzásakor érzékelhető volt egyfajta „szereplési vágy” a beszélő részéről, amivel hallgatóit igyekezett címzetti szerepbe vonni, úgy gondolom, utóbbi feltevés a helytálló. Ezt a beszélgetőfelek reakciói is (elmarasztalás, enyhe hitetlenkedés) megerősítették. Ebben az esetben pedig feltételezhetjük, hogy a romani *ehe* a deiktikus kifejezések egy gyakori tulajdonságát – a deiktikus centrumtól való közelség és távolság oppozíciójának kifejezését – az érzelmi szférában képes megjeleníteni.

6. Összegzés

A tanulmány egy a romani nyelv oláh dialektuscsoportjának lovári dialektusában fellelhető, korábban sohasem dokumentált elemet (*ehe*) írt le. A kifejezés hangalakilag teljesen egybeesik a romani egy rokonnyelvében, a domariban található többes számú, jelzői funkciójú demonstratívummal; a gyűjtött adatok alapján a romaniban diskurzusjelölőként van jelen. A tanulmányban emellett érveltem a diskurzusjelölők kritériumaival való összevetés után. Azt feltételeztem, hogy a romani *ehe* feltehetőleg önálló névmási funkcióval is rendelkezett, ám grammatikalizálódott és diskurzusjelölővé vált. Bemutattam, milyen fontos emotív funkciót tölt be az általa bevezetett diskurzusszegmensek referenciájának tárgyára vonatkozathatólag. Végül utóbbiak formális pragmatikai elemzésével arra próbáltam rámutatni, hogy a diskurzusjelölő emotív funkcióját illetően egy skálával van dolgunk: az enyhe bosszúságtól a megvetés és a harag kifejezésére egyaránt alkalmazsak az általa bevezetett diskurzusszegmensekben foglaltak.

Hivatkozások

- Alberti Gábor–Dóla Mónika–Kárpáti Eszter–Kleiber Judit–Szeteli Anna–Viszket Anita 2019. Kérdéses világaink. *Argumentum* 15: 62–80.
- Bell, David M. 1998. Cancellative Discourse Markers: A Core/Periphery Approach. *Pragmatics* 8.4: 515–41.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Fischer. Jena.
- Csatár Péter–Tóth Enikő 2016. *Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használata*. http://ieas.unideb.hu/admin/file_8585.pdf. Letöltés ideje: 2020.01.11.
- Csepregi Márta 2011 [1998]. *Szurguti osztják chrestomathia*. Studia uralo-altaica supplementa 6. JATE Finnugor Tanszék. Szeged.
- Dér Csilla Ilona 2005. Diskurzusszerveződés és grammatikalizáció – néhány magyar diskurzusjelölő kialakulásáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 102: 247–64.
- Dömötör Éva 2012. Mutató névmások a grammatikalizációs ösvényen. In: Drávucz Fanni–Haindrich Helga Anna–Horváth Krisztina–Karácsony Fanni (szerk.): *Féltuton*. ELTE BTK Nyelvtudományi Doktori Iskola. Budapest. 1–13.
- Dupcsik Csaba 2009. *A magyarországi cigánység története*. Osiris. Budapest.
- Hancock, Ian 1995. On the Migration and Affiliation of the Dōmba: Iranian Words in Rom, Lom and Dom Gypsy. In: Matras, Yaron (ed.): *Romani in Contact. The History, Structure and Sociology of a Language*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 25–51.
- Jarbou, Samir Omar 2010. Accessibility vs. Physical Proximity: An Analysis of Exophoric Demonstrative Practice in Spoken Jordan Arabic. *Journal of Pragmatics* 42/11: 3078–97.
- Kratzer, Angelika 1995. Individual Level Predicates. In: Carlson, Gregory N.–Pelletier, Francis J. (eds.): *The Generic Book*. Chicago University Press. Chicago. 125–75.
- Kugler Nóra 2003. A módosítószók funkciói. *Nyelvtudományi Értekezések* 152. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Matras, Yaron 1997. The Typology of Case Relations and Case Layer Distribution in Romani. In: Matras, Yaron–Bakker, Peter–Kyuchukov, Hristo (eds.): *The Typology and Dialectology of Romani*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 61–94.
- Matras, Yaron 2007. *A Grammatical Sketch of Domari*. [http://languagecontact.humanities.manchester.ac.uk/YM/downloads/Matras, Y. \(2007\) A grammatical sketch of Domari.pdf](http://languagecontact.humanities.manchester.ac.uk/YM/downloads/Matras,_Y._(2007)_A_grammatical_sketch_of_Domari.pdf). Letöltés ideje: 2020.01.10.
- Matras, Yaron 2012. *A Grammar of Domari*. De Gruyter. Berlin.
- Matras, Yaron–Evangelia Adamou 2020. Romani in Contact Linguistics. In: Matras, Yaron–Tenser, Anton (eds.): *The Palgrave Handbook of Romani Language and Linguistics*. Palgrave Macmillan. Cham, Switzerland. 329–52.

- Pott, August F. 1846. Über die Sprache der Zigeuner in Syrien. *Zeitschrift für die Wissenschaft der Sprache* 1: 175–86.
- Sampson, John 1923. On the Origin and Early Migration of the Gypsies. *Journal of the Gypsy Lore Society* 3/2: 159–69.
- Schirm Anita 2011. A diskurzusjelölők funkciói: a *hát*, az *-e* és a *vajon* elemek története és jelenkori szinkrón státusa alapján. Doktori értekezés. Szegedi Tudományegyetem.
- Szuhay Péter 2002. Akiket cigányoknak neveznek: akik magukat romának, muzsikusnak vagy beásnak mondják. In: Reisz Terézia–Andor Mihály (szerk.): *A cigánység társadalomismerete*. Iskolakultúra. Pécs. 9–31.
- Traugott, Elizabeth C. 1995. *The Role of the Development of Discourse Markers in a Theory of Grammaticalization*. <http://www.stanford.edu/~traugott/papers/discourse.pdf>. Letöltés ideje: 2020.05.10.

Karácsonyi Krisztina

Pécsi Tudományegyetem

krisztinakaracsonyi.92@gmail.com

Következmény, okság és szintaktikai variánsok a közép-magyar kortól napjainkig – *ezzel tanúsítva* az innovációt(?)

Varga Mónika

1. Bevezetés¹

Tanulmányom a következő mondatpárral mint típusal foglalkozik diakrón szempontból, különös tekintettel a határozói igeneves² (tag)mondat használatára:

- (1) a. A termék D-vitamint tartalmaz, (így/ezzel) *biztosítja* a kalcium beépülését a csontokba.
- b. A termék D-vitamint tartalmaz, (így/ezzel) *biztosítva* a kalcium beépülését a csontokba.

Balogné Bérces Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest – Piliscsaba. 169–196.

¹ A tanulmány az MTA Nyelvtudományi Intézetben zajló, NKFIH/OTKA 116217. számú pályázat (Versengő szerkezetek a közép-magyar élőnyelvben: változók elemzésén alapuló megközelítés) támogatásával készült. Ezúton köszönöm lektoraimnak a tanulmány kéziratához fűzött hasznos tanácsokat, értékes megjegyzéseket.

² A terminushasználat – akárcsak az angol *-ing* participium kapcsán (l. Killie–Swan 2009 és az ő hivatkozásai) – nem egységes és nem elméletfüggetlen. A hagyományos történeti és leíró vizsgálatokban manapság is ez az elnevezés a megszokott, a formálisabb elemzésekben általánosabbá vált a todalék alapján való megnevezés, azon belül is a *-vA* vagy *-va/-ve* todalékos mondatokról, tagmondatokról beszél a szakirodalom, azt is megkérdőjelezve, hogy képzőnek tekinthetők-e a kérdéses elemek (pl. Tóth 2000, Bartos 2008, 2009). A dolgozatban ugyanakkor megtartom a határozói igenev kategóriamegnevezést, egyrészt a rövidség kedvéért (mivel a vizsgált funkcióban a *-ván/-vén* végű változatok ugyancsak használatosak), másrészt mivel a tárgyalt viszonyok, jelentések alapvetően határozói – mód, fok, valamint idő – eredetűek.

A fenti típusú összetett mondatokban az igeneves szerkezet funkcióját következményesnek nevezhetjük, egy tágabb értelmezésben: az összetett mondat szöveg-előzményében jelölt eseménynek, állapotnak a kontextus szerint természetes, hétköznapi értelemben véve logikus eredményeként (1. még 2. szakasz). A következményesség tágabb értelmezésébe beleértendő a viszonyt mellérendelő formában megvalósító következtetés is, az igenév pedig kontextusfüggő abban a tekintetben, hogy inkább következményt vagy következtetést fejez-e ki (1. még 2.2. szakasz). Az ilyen típusú igeneves és igével konstruált szerkezetek napjainkban rendszeres, robosztus variációt mutatnak mind a Magyar Nemzeti Szövegtár (leírása: Oravecz–Váradi–Sass 2014), mind a nyomtatott és elektronikus sajtó-előfordulások alapján (a jelenkori anyag elemzésének részleteit l. Varga 2020). Korábban az igenév ezen használatát elsősorban a 20. század különböző műfajú írásos szövegeiben azonosították (alapvetően a módhatározók között, de következményes jelentésárnyalatként: Horváth 1992: 48–9, fokhatározók között: 51, illetőleg értelmezőként: Károly 1958: 46–7, 49). Jelen dolgozat arra is rámutat, hogy e jelenség már a középmagyar korszaktól eredeti szövegekben, például a magánéleti regiszterben, ha szórványosan is, de egyértelműen kimutatható a Történeti magánéleti korpusz (a továbbiakban TMK, leírása: Dömötör et al. 2017, Novák et al. 2018), a Magyar történeti szövegtár, valamint manuális, tallózó jellegű gyűjtések alapján. Így az ige vs. igenév e rendszeresült váltakozása viszonylag tartósnak tekinthető.

E szintaktikai-pragmatikai variáció viszonylagos kutatatlanságánál fogva részletes feltárást és magyarázatot igényel. Jelen vizsgálat az alábbi szempontokra tér ki a formalizálás igénye nélkül:

- a) szerkezeti jellemzők: opcionális határozószói eredetű kapcsolóelemek és tagmondatsorrend – rávilágítva a következményesség és a következtetés átmeneti jellegére az igeneves variáns esetében;
- b) a funkcióbővülés lehetséges motivációi: lexikai-szemantikai meghatározottság és kulturális kontaktushatás vs. grammatikalizáció (párhuzamba állítva az *úgyhogy* kialakulásával);
- c) az igeneves szerkezet beágyazottsága vs. függetlensége.

Előljáróban e résztémákról a következőket mondhatjuk. A kritikus, többértelmű kontextusok ellenére is igazolható az, hogy az igeneves szerkezet több más szerepe mellett a következményesség/következtetés kifejezőeszköze, variánsa volt a középmagyarban, legalábbis konstruálási, használati lehetőségként érdemes számon tartani.³ A funkció összetettsége magyarázható azzal, hogy a kialakulása többszörösen motivált: egyrészt lexikai-szemantikai szempontból, másrészt a jellegzetessé váló tagmondatsorrend által, harmadrészt pragmatikailag a személyes

³ Az eddig gyűjtött adatszámok a következők: a 16–18. század végéig (a TMK határozói igeneveit megszürvé) 121, manuális kereséssel 90 előfordulás. A 18–19. századból 264, a 20. századból 232 adat származik (az MTSZ-ből tallózva). Az utóbbi előfordulások csekély száma az adatgyűjtés jellegével is magyarázható.

értékelés, attitűd szerepe miatt (a szórend tekintetében a latin hatás nem igazolható). A változás a jelen leírás szerint felfogható grammatikalizációként, amelyben az nem pusztán az elemek alakulását jelenti, hanem a mondatbeli elhelyezkedésnek is hatása van a változás kimenetelére (kapcsolóelemek, diskurzusjelölők kapcsán Haselow 2015, az angol *ing-clause* alapján Fonteyn–van de Pol 2016, valamint l. a magyarban az *úgy, hogy* → *úgyhogy* kialakulását, vö. Rác 1963, 1995).

2. Előzmények, funkciómeghatározás

A határozói igenevet átmeneti grammatikai tulajdonságai révén funkciógazdagság jellemezte a történeti nyelvhasználatban, funkción a tagmondatok közötti viszony jelölését értve (Károly 1956, Horváth 1991, Gugán 2002, 2006, 2015). Ez a tendencia nem zárult le az ómagyar korszakkal és nemcsak a fordításszövegek sajátossága volt (l. még 5. szakasz). Jóllehet napjainkra sok tekintetben szűkült az igenév használati köre, következményes szerepben igen bevettnek számít mindkét képzőváltozattal, még inkább indokolva a részletes leírást, vizsgálatot. A funkciómeghatározást és a változás magyarázatát tekintve elemzésem ötvözi a hagyományos, jelenleg is elfogadott történeti és leíró megállapítások tanulságait (Károly 1955, 1956, 1958, Rác 1963, 1995) az újabb megközelítésekkel, elméletekkel, elsősorban a grammatikalizáció fogalmán keresztül (más nyelvek, főként az angol hasonló szerkezeti és funkcionális megfelelései alapján: Killie–Swan 2009, Fonteyn–Cuyckens 2014, Fonteyn–van de Pol 2016, Aarts–Wallis–Bowie 2018). A korábbi megközelítések összegezve érvényesíthetők, az újabb megállapítások alapvetően nem felülírják, inkább csak kiegészítik, aktualizálják azokat, általánosabb, több nyelvben is érvényes jellemzőkre mutatva rá.

2.1. A következményes/következtető viszony

A következményes jelentéstartalmú mellékmondat egyaránt kapcsolódhat egy főmondat névszói elemeihez (Rác Endre szóhasználatában: *dologfogalom*), igei elemeihez (*változásfogalom*) és melléknévi/jelzői elemeihez (*tulajdonságfogalom*, vö. Rác 1963: 8–9). A következmény megnevezése vonatkozhat tulajdonságra, beleértve mennyiséget, mértéket, intenzitást, helyzetet, vagy cselekvés/történés módjára, intenzitására, egyéb körülményére (Rác 1963: 8–9). Kifejezési módjait tekintve megkülönböztethető a mondatrészkifejtő és a nem mondatrészkifejtő típus (az előbbieket altípusait részletesen l. Rác 1963: 13–27). Utóbbi esetében az első tagmondat (főmondat) tartalmazza az okot, a mellékmondat pedig a következményt (hasonlóan a következtető mellérendeléshez, Rác 1963: 29). A következményes jelentéstartalom elsősorban az igéhez (igenévhez) kapcsolódó mód-, fok-, állapotahatározói mellékmondatokban fejlődhetett ki, később áterjedve a jelzői és állítmányi mellékmondatokra (Rác 1963: 57–62, 1995: 699). A mondatrészkifejtő mellékmondatokból alakultak ki a nem mondatrészkifejtő mellékmondatok a szintaktikai viszony elhomályosodásával, a szemantikai viszony

előtérbe kerülésével. A nem mondatrészkifejtő következményes mondatok egy része következtető mellérendelővé alakult – a változás fokozatai a kései ómagyar korból is kimutathatók (Rácz 1995: 699–701, Papp 1995: 746).

Általánosabb, tipológiai megközelítésben a következményesség az okság egyik aspektusa: az összetett mondat szövegelőzményében jelölt eseménynek, cselekvésnek, állapotnak a kontextus szerint természetes, hétköznapi értelemben véve logikus eredményét fejezi ki tényszerű, bekövetkezett formában (Hetterle 2015: 51–3 és hivatkozásai). A következmény számos nyelvben nem alárendelésben, hanem mellérendelésben fejeződik ki *így ~ és így* típusú elemekkel bevezetve – kizárólagosan vagy egyszerűen variánsként, mint például az angolban (Hetterle 2015: 52).

E tágabb megközelítéshez kapcsolódva azt mondhatjuk, hogy a határozói igeneves variáns is kifejezheti a cselekvés természetes, logikus eredményét, következményét. Történeti példákat hozva:⁴

- (2) a. Én is nagy keserves szívvel onnét kimentem, *otthagyván* a pestis közt testvér rab atyámfiát. (Bethlen Kata önéletírása, CXXXII, 1744)⁵
 b. ujj megh romlott a Fatens hogj inkább halálához, mint sem életéhez közelebb volt, a mint mostanába is száján és torkán nyilvánással ki tecző jelenségek meg nyomtattyák, csak egy foga sem *maradván* helyében (Bosz. 439., 1754)

A (2b) példa esetében összetettebb a viszony, az igeneves folytatás a *megnyomtatják* módját, fokát fejt ki, 'úgy/annyira, hogy', erre a kifejtésre épülhet a következmény/következtetés ('úgyhogy, úgyannyráhogy'). A következmény/következtetés fogalmába beleérthető az előzményben foglaltak – szubjektív – eredményként értékelése is:

- (3) mostan pedig szomoru pennával irhatom halálátis, kiis 25. Febr. nyerte el a mennyei hervadhatatlan koronát, *hagyván* maga után szomoru gyaszt (Peregrl. 14., 1713)

Az igeneves szakasz feldolgozásakor az igés változathoz hasonlóan a szövegelőzményben megfogalmazott esemény, történés eredményére irányul a figyelem – jellemzően nem egy további cselekvés/esemény/állapot (*state of affairs*) bevonásával, hanem az előzményben megnevezett cselekvés tágabb összefüggéseinek keretében.

⁴ Az adatokat a kötetek és az elektronikus korpuszok alapján betűhűen közlöm, a TMK-ból elérhetőket az év és a forrás korpuszbeli rövidítésével hivatkozva (<http://tmk.nyud.hu/forrasok.php>). A [] értelmező kiegészítést vagy szövegkörnyezetet tartalmaz.

⁵ Az 1881-es kiadás szerint két igenév szerepel a mondatban: „Én-is nagy keserves Szível onnét kimentvén, otthagyván a Pestis közt Testvér Rab Atyámfiát” (K. Papp Miklós újraközlése: 87; <http://mek.oszk.hu/18600/18618/18618.pdf>).

A határozói igenév által jelölt szemantikai-grammatikai viszonyok alulspecifikálnak és gyakran összetettnek számítanak (Horváth 1991, 1992, Gugán 2002, 2006, 2015; más nyelvekről többek között l. Kortmann 1995, Thompson–Longacre–Hwang 2007, Killie–Swan 2009, Fonteyn–Cuyckes 2014). Utalószók és kötőszók híján az aktuális diskurzusfunkciók meghatározása megfeleltetéseken keresztül, összevetéssel történik (a céltól való elhatárolás szempontjait jelenkori anyagon l. Varga 2020). Összehasonlítás alapjai lehetnek egyrészt az egyes ige-nevek különféle határozói funkciói, másrészt a finit tagmondatokkal való megkonstruálás lehetőségei (l. még a *lévén* kapcsán Gugán 2015). A következmény kifejezésekor a jelenkori anyagban további párhuzamot kínál a *van V-zve* típusú összetett szerkezet, amelyet „stative resultative”-nak is nevez a formális szakirodalom (vö. Tóth 2000, Bartos 2009):

- (4) a. A termék D-vitamint tartalmaz, *(így/ezzel) biztosítva van* a kalcium beépülése a csontokba.
 b. A termék D-vitamint tartalmaz, *(így/ezzel) biztosítva* a kalcium beépülését a csontokba.

A puszta igeneves variáns egyik fontos jellemzője az, hogy mindig összetett mondatnak a része. További fontos különbség a létigés/kopulás változatot tekintve az, hogy a puszta igeneves szerkezet esetében az igei tartalmak (idő, szám, személy, mód) általában közvetett módon, a kontextusból következtethetők ki. A mondat felépítését és a bővítmények esetviszonyait tekintve ugyanakkor a puszta igeneves megoldás közvetlenebb módon képezi le az igés variánst a *van V-zve* típushoz képest, ráadásul kapcsolóelem nélkül is lehetséges benne a következményes olvasat, míg a *van V-zve* önmagában többféle értelmezést tesz lehetővé, így ez utóbbiról a továbbiakban nem lesz szó (az egyszerű mondatban is realizálódó rezultatív határozói szerkezetekkel szintén nem foglalkozom). A továbbiakban az igés variánssal való összehasonlítás mellett a következményes igeneves tagmondat szerkezeti jellemzőit veszem tekintetbe.

2.2. A kapcsolóelemek szerepe

Az igeneves szerkezetnek következményes szerepben két olyan szerkezeti tulajdonsága van, amely kiemelten megvizsgálandó a funkcióval való korrelációt tekintve. Az egyik ilyen a szórend vagy tagmondatsorrend (az igenév követi az igét), a másik pedig a határozószói eredetű kapcsolóelemek opcionális megjelenése.

Napjaink nyelvhasználatából kiindulva egyfajta formai próbának tekintem a történeti adatok értelmezéséhez az igével való megfeleltetés lehetősége mellett azt, hogy az *ezzel*, *ezáltal* vagy az *így*, *ily módon* stb. megjelenhetne-e a szerkezetben, nyomatékosítva a funkciót. Az *ezzel* és az *ezáltal* ilyen használatban a szövegelőzményben kifejezett esemény egészére utal vissza, a folyamatjelleg helyett inkább statikusságot, állapotot jelezve, ahhoz a tényhez kapcsolva az oksági viszonyt, hogy az adott esemény, történés már bekövetkezett, egy folyamat lezárult.

- (5) A dühös ellenség földig lerombolá a kedves várat, *ezáltal akarván* megbosz-
szólni a károkat, melyeket Zrínyi télen át a törököknek okozott
(Vasvári Pál: Zrínyi Miklós a költő, MTSZ, 1847)

A formális (szinkrón) megközelítés éppen azzal indokolja a következményes ige-
neves mellékmondat lehetőségességét, hogy a kapcsolóelemekkel „szabadon ki-
egészíthető” a szerkezet. Eszerint: „a rezultatív jelentéstöbblet ennek az elemnek
a jelenlétével magyarázható [...] a következményes jelentéstartalomért pedig a
szerkezetben szabadon kitehető mondatelőzményű névmás a felelős” (Andrási
2017: 24). A történeti adatok szerint azonban ezt a feltételezést nem igazolhatjuk.
Az *ezzel*, *ezáltal*, *így* következményességet nyomatékosító szerepe a középmagyar
korszak nyelvhasználatában egyelőre nem mutatható ki, tehát a jelöletlenség, azaz
a pusztán ige-
neves tagmondat bizonyul elsődlegesnek (a lehetséges motivációkról
l. a 3. szakaszt). Az ige-
név aktuális funkciója – akárcsak a különféle határozói
viszonyok esetén – a kontextus alapján azonosítható mind a történeti, mind a je-
lenkori használatban.

Az egyes kapcsolóelemek releváns történeti diskurzusfunkcióira ugyan-
akkor érdemes kitérni. Az *ezzel* viszonylag korán – az ómagyar korszak során –
diskurzusszegmenseket, narratív epizódokat kapcsoló, témaváltást jelölő elemmé
válhatott (‘ekkor’ jelentésben, de akár a teljes diskurzusbeli előzményre való rá-
mutatásként is), levelekben formulaként, például: 1526: *ezel ysten tarchon minden
jóval* (ÓmLev. 60.). Egyértelműen következményes kontextussal a TMK-ban
nem jellemző, az eddigi első előfordulások az MTSZ-ből származnak:

- (6) Ember’ sorsa rabság Lásd mihelyt fzületik, Azonnal pólyákkal öfzve fzorít-
tatik, *Ezzel* szolgálatra korán *fzoktattatik*
(Orczy Lőrinc: Futó gondolat a szabadságról 5, MTSZ, 1772)

A következményes ige-
neves tagmondatban ugyancsak az újmagyar korszak kez-
detével adatolhatók az tárgyalt kapcsolóelemek, az eddig gyűjtött adatok szerint
legalábbis:

- (7) Minek előtte Kristus prédikállani kezdett volna, egy kevesé a’ földtől
bellyebb vonyattya a’ hajót; az után pedig parantsolá Péternek, hogy a’ tenger
mélyére evedzene. *Ezzel tanitván* a’ Lelki atyákat, hogy magokat alkalmaz-
tásák az embereknek tanulatlan, és goromba elméjekhez
(Vajda Sámuel: A mi urunk Jesus Kristusnak élete 1. 141, MTSZ, 1772)

A jelenkori nyelvhasználatban gyakran az *így* nyomatékosítja a funkciót.⁶ Az *így*,
ily módon, *ekképpen* felidézi a korábban említett cselekvés módját egy kiterjesz-
tettebb értelmezésben, magába foglalva az adott módon véghezvitt cselekvés, ese-

⁶ Az MNSZ tudományos regiszterében 1782, sajtó regiszterben 3747 adat; írott anyagról lévén szó,
az intonációs különbségekre nem támaszkodhatunk.

mény hatását, azaz a kialakult helyzetet, állapotot is (a mód → következmény típusú változást más nyelvekben is, tipológiai szempontból l. König 2015: 46–7). Az *így* a középmagyarban inkább következtető használatban jellemző – akár szövegszintű, tartalmi váltást jelezve –, igeneves variáns esetén is:

- (8) a. melyre mondá Zainé; Bizony nem félek én attúl [idézet vége]: *Igy meg szüinvén* ezen rosz Aszony a Csigázástul, és a Tanúnak a Férje is fenegetőcző szavát végben nem vitte, hanem az oltátul fogva békességben maradtak (Bosz. 158., 1754)
- b. hogh Jmmar Az Meg letth, Azonnal kez lezewk Emberemeth Bochathanom krýsthoff wramhoz, es Job Modom lezen Ew kegh:nek Jzennē Az .k. kýwansaga zerenth *Jgh* Ez dologban weg *lewen* (Svetk. 131., 1569)

Ebben a használatban gyakran társul az *és* az *így*-hez (vö. Károly 1958: 50–1), ezt szintén követheti igeneves, például a koreferencia által a finit(ebb) jelleget mutató tagmondat:

- (9) [e szerint megis eskedte, személj szerint Horvát Mihályné kiis a kardott akezében adta nékie meg eskedte pedigh hasonlo Esküvések formájára, melyjel szoktanak mai időben a Keresztények élni hozzá adván eszt, tud meg ha tudnánk aszt hogy ha valakinek meg monddod, ezer lelked volna is megh ölnénk,] *és így* a kardott *ki vévén* a fatensnek kezébül tőle el távoztanak (Bosz. 328., 1751)

További példák az *és így*-gyel bevezetett, következtetést tartalmazó igeneves szerkezetekre:

- (10) a. mint egy négy, vagy ött napra esset könyebsége, *és így föl gyógyulván* (Bosz. 222., 1746)
- b. véletlen akadályokban is dispositióim annak idejében végbe mentenek *és így* rajtam semmi sem *múlván el*, ha szintén úgy nem lehetett is, az mint kívántam volna (Kár. 224., 1721)
- c. tegnap megkött az sessióban [’ülés’] az békesség az királyi commissariusokkal [’biztosokkal’] az disctrictuális [’kerületi’] táblák felállítása és az ítélő mesterek abrogatiója [’hatályon kívül helyezése’] végett, *és így megengedtetvén* az ünnepekre való diversiónk [’eltávozás’], majd sessió után el fogok indulnom Bátorkeszi felé (Kár. 300., 1723)

Az igeneves variáns esetében a következményesség és a következtetés funkciók közötti határ – egyértelmű grammatikai fogódzók híján – nem éles. A következtető szerep kapcsolóelem nélkül is felvethető a kontextus alapján:

- (11) a. úgy sujtottak az földhöz, hogy het hetig nyomorult volt miatta, az feje
mindenkor *reszketvén*, s tagjait is nem *birvan* (Bosz. 502., 1703)
b. megh szurta ujat ki miat mas nap annyira volt valamint a Gombolak ugy
forgatta az Udvaran labara sem *alhatvan* (Bosz. 506., 1692)

Az utóbbi két részlet jellegzetessége az, hogy a szövegelőzmény tartalmaz olyan mód- (*úgy sujtották ...*), illetve fokhatározói alárendelő viszonyt (*annyira volt*), amelyhez következményesség társul; az igenevek ugyanakkor már a következményt magát fejtik ki. Ez a kifejtés, részletezés szintén implikálhat egyfajta okságot ('úgy, hogy' ~ 'úgyhogy'). A korszakban jellegzetes, hogy a szövegkörnyezetben egymáshoz közel álló, hasonló jelentéstartalmak egyikét igével, másikat igenévvel fejezték ki, például feltétel, okság, de akár megengedés is megfigyelhető ilyen pragmatikai természetű váltakozásban (vö. Varga 2019b). Mind a (11a) *nyomorult volt ... feje reszketvén ... nem bírván*, mind a (11b) *lábára sem állhatván* esetében csak az *így* nyomatékosítaná a funkciót, az *ezzel* nem. Ezekben a szövegrészletekben tehát inkább következtetésként értelmezhető a szerkezet.

A sajátos jelentéstartalmú szerkezetek két lehetséges változási irányt mutatnak a középmagyar korszak során: az egyik a mondatrészé válás, a másik a mondatrészkifejtéstől elszakadás, függetlenedés, gyakran a jelentéstartalom felszámolódásával (vö. Haader 2008: 84–5, 2018: 213–5). Az igeneves variáns esetében nem beszélhetünk mondatrészkifejtésről, viszonylagos szerkezeti függetlenségről és a funkció összetettségéről (ha nem is felszámolódásról) azonban igen. A következményes/következtető értelmezés tehát az igeneves variáns esetében heterogén kategóriát eredményez már a középmagyar korban is.

2.3. A tagmondatsorrend szerepe

Az igenév jellegzetes ige utáni pozíciója korrelál a következmény/következtetés jelentésviszonyával. Az alábbiakban szó van ugyan esemény/történés bekövetkezéséről, eredményéről, az igeneves szerkezet által jelölt viszonyt mégsem következményként értelmezzük (legalábbis nem elsősorban):

- (12) meg-törték, és *igy liszté tévén*, pépet főztek, [...] belőle
(Mátyus II. kötet 3. könyv 55, 1787)

A *liszté tévén* a mondat lezárulásával következtetésként is azonosítható lenne, azonban a folytatás és így a tagmondatsorrend átértékelődik, vele pedig a funkció is: a pépet főzéssel kapcsolatos időbeli viszonyítási pontként (illetve idő-feltételként 'ha/miután liszté tették') való értelmezés kerül előtérbe a következményességhez képest.

Az ige utáni nem-finit tagmondat és a logikus eredmény asszociációja közötti kapcsolat ikonikusnak is tekinthető (más nyelvekben l. Duffley–Dion-Girardeau 2015: 233 és az ottani hivatkozások, Bouzada-Jabois 2018: 182). Az ige utáni helyzet azonban nem feleltethető meg egy az egyben a következményes/kö-

vetkeztető funkciónak. Egy korábbi, a 16–19. századi határozói igenevek hagyományosabb történeti funkcióit összegző munkában (Horváth 1991) szerepelnek olyan szövegrészek, amelyek a tagmondat-sorrend szempontjából relevánsak lehetnének. Az igenév helyzetéből adódóan következményes jelentéstartalomként is lehetne azonosítani az alábbi részletet; a korábbi leírás során az eszköz-ok kategóriába került:⁷

- (13) a' beütött Magyarokat szinte semmivé tette, *levágván* közülök, némely Történetírók szerint többet 30 ezernél
(Pécz. I, 29, 1837; idézi Horváth 1991: 38)

A (13) részletben a tagmondatsorrend, az igenév helyzete ugyan megfelel a következményes viszonyra jellemzőnek, a funkciót tekintve azonban inkább a mód kifejtése mutatkozik meg 'úgy tette szinte semmivé, hogy' értelemben (vagy 'azáltal tette szinte semmivé' értelemben, vö. a korábbi eszköz-ok kategóriába sorolást). A korábbi példákétől eltérően az *ezzel* vagy az *így* beillesztése sem a következményes/következtető viszonyt emelné ki. Ez azzal függ össze, hogy ezúttal az eredmény fejeződik ki finit formában (*semmivé tette*), a *levágván* ezt értelmezi, részletezi. A tagmondatok közötti viszony fogalmi feldolgozása önmagában nem határozza meg a konstruálás módját (vö. a következtető és a magyarázó viszony elhatárolására Kugler 2018: 102), így a tagmondatsorrend megfordításával – *[...] *levágott, semmivé tévén* [...] – az igeneves szerkezetben kerülhetne előtérbe az eredmény jelleg.

A jellegzetes szerkezeti sajátosságok közül a tagmondatsorrend önmagában nem elégséges a következményes/következtető értelmezéshez (l. a következő szakaszt is). Az *ezzel*, *így* stb. kapcsolóelemek ugyan nyomatékosítják a funkciót, közvetlenebb értelmezést téve lehetővé, a funkcióbővülést, -változást ugyanakkor szintén nem magyarázzák. A továbbiakban a változás lehetséges motivációiról lesz szó.

3. Funkcióbővülés, lehetséges magyarázatok

Jelen elemzés két irányból közelíti meg a funkcióbővülést és a szerkezeti változás lehetséges magyarázatát. Az egyik a (kulturális természetű) kontaktushatás, különös tekintettel a latin szerepére. Ennek a motivációnak a felvetése többszörösen indokolt: ilyen a korai adatok lexikai-szemantikai értelemben korlátozott jellege, az igenév pozíciója, maga az igenév mint rendszerszerű variáns is (a nem-finit megoldások kapcsán más nyelvekben is szerepet tulajdonítanak a latin hatásnak, vö. az angol *-ing* tagmondatokra vonatkozóan Killie–Swan 2009 – a latin hatás lehetséges szerepéről a magyarban más jelenségek, például a múltidő-rendszer változása kapcsán újabban Mohay 2019). Belső változásként ugyancsak leírható

⁷ A korábbi szakirodalomból idézett adatokat az ott látottaknak megfelelően közlöm, átvéve az ottani hivatkozási módot is – a forrás pontos adatait l. az egyes idézett munkákban.

a jelenség, méghozzá a hagyományos és kevésbé hagyományos határozói funkciók átmeneti jellegével összefüggésben, a grammatikalizáció eseteként (az ige-nevek esetében megfigyelhető egyéb változásokkal kapcsolatban l. Gugán 2006).

3.1. Lexikai-szemantikai meghatározottság, kontaktushatás

Az adatokból kiindulva feltehető, hogy eleinte szűkebb kontextusokban jelent meg ez a viszony igeves variánsként – azokban az esetekben, amikor a szótőben kifejezett tartalom jelöl következményt, mint a *hagyván* (vö. az angolban az esemény-kontroll kapcsán Duffley–Dion-Girardeau 2015: 233). Az utóbbi szerzőpáros ugyanakkor ennek kapcsán azt is megjegyzi, hogy az igét követő helyzet – tágan értett *final position* – a logikus következmény érzetével asszociálódik, a szórend ikonikus jellegéből adódóan. A legkorábbi és leginkább egyértelmű előfordulások valóban lexikai-szemantikai értelemben is rezultatívak:

- (14) a. Egy Nehany warbwl Es Kastelybwl ky fwtottak woth a Benne walook,
pwzthā *Hagywan* a warakath (Landorfejrvár, /72/, 1535 k.)
b. Az én szerelmes uramat Giczi György uramat hétfőn reggel nyolcz óraker
ő szent felsége ez árnyék világból magának kivette és az örök boldogságra
választotta. Engem az én szerelmes árva gyermekemmel nagy keserűség-
ben *hagyván*
(Révay Erzsébet levele Révay Ferencnek, MHÖL. 102., 1611)

Kérdés tehát, hogy a hasonló szerkezetek rendszeressé válása és ezek jellegzetes sorrendje (az igenév követi az igét) együttesen hozzájárulhatott-e ahhoz, hogy kevésbé korlátozott módon is megjelenhessen a következményes viszony.

Az igenév kevésbé megszokott pozícióját, hátravetett helyzetét kritikák érték, és használatát feltételezett idegensége miatt kerülendőnek tartották (például Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond, vö. Károly 1955: 38–9 és az ottani hivatkozások). A hasonló nem-finit megoldásokkal kapcsolatban más nyelvek esetében, például az angol *ing-clause*-nál is felmerül latin hatás a rokon nyelvekkel történő összehasonlítás mellett (Swan 2003, Killie–Swan 2009). Egyes szerkezeti változásokat illetően ugyanakkor ennek feltételezése sem szolgál elegendő magyarázattal (illetve a változás egy része a latinból nem mutatható ki, l. Swan 2003). Az összehasonlításra kiválasztott forrásanyag jellege is gyengítheti a kölcsönzés mellett szóló érvet, ahogy annak kimutatását is, hogy a hatás szinte kizárólag az angolra volt érvényes – a holland történeti források például az angolhoz nagyon hasonló szerkezeti megoldásokat mutattak a 18. századig (a változás lehetséges oka-iról l. Fonteyn–Cuyckens 2014).

A fordításból, főként a bibliafordításból származó adatok esetében a variációk közötti választást a szövegisztelet, szöveghagyomány befolyásolhatta, több időszakon átívelően is egyező szerkezeti megoldásokat eredményezve. Ez annak ellenére is megfigyelhető, hogy egyes fordításokban a 16. század során teret nyer az analitikus szerkesztésmód (vö. Haader 2001: 368, 2004: 466–7, D. Máta–Hegedűs 2018: 158). A más tekintetben akár éles különbségeket mutató fordítások

(1. utóbb a vonatkozó névmási kötőszók előtagosodásáról: Dömötör 2018: 50; 2020, a tagadással járó szórendi variációk kapcsán: Gugán 2018: 66–7, 73) egyaránt igeneves megoldással élnek a következő részlet esetében:

- (15) a. mert Criftuf es zenvedee myerettwnk, peldat *hagyuwan* ty nektek, hogy hww
 laba nyomat kowellfeetok (1Pt 2 21 JordK., 1519k.)
 b. mert az Chriftus es saanaruŕagot fzenuede mü irttunk / münekünk pildät
haguän / hog az ü nomdikit köuetnêtek
 (Sylvester János fordítása, 1541)
 c. mert az Chriftus fzenuedett ti érottetec, ti néktec példät *hagyuän*, hogy az
 ö nyomdokit köuetnétec (Károlyi Gáspár fordítása, 1590)
 d. Mert a' Chriftus is fzenuedet mi érottünc, nekünc példät *hadgyuän*
 (Heltai Gáspár fordítása, 1565)
 e. mert a' Kriřtus-is fzenvedett érettünk, néktek példät *hagyuän*
 (Káldi György fordítása, 1626)
 f. mert a' Christusis szenvedett ti érettetek, tinéktek példät *hagyuän*
 (Misztótfalusi Kis Miklós Aranyos Bibliája, 1685)

A hagyomány szerepe a 20. századi és későbbi bibliafordítások egy részében is feltételezhető – ugyanakkor megfigyelhető az a tendencia, amely szerint az igenevek összetett értelmezését felváltja a hasonlóan változatosan interpretálható kapcsolatos mellérendelés (részletesen l. Gugán 2002):

- (16) a. hiszen Krisztus is szenvedett érettetek, néktek példät *hagyuän*
 (Károlyi Gáspár revideált fordítása, 1908)
 b. hiszen Krisztus is értünk szenvedett, példät *adva* nektek
 (Szent István Társulati Biblia, 2003)
 c. Krisztus is szenvedett értetek, és példät *adott* nektek
 (Magyar Bibliatársulat újfordítású Bibliája, 2014)

A szövegtisztelet, a fordítási előzmények miatt tehát az ilyen típusú előfordulásokat kevésbé lehet az idegen hatás megerősítésére vagy épp cáfolatára felhasználni. Károly Sándor (1955: 39) ugyanakkor rámutatott arra, hogy a cselekvések/történetek utóidejű és egyidejű leírásakor ez a fajta tagmondatsorrend egyáltalán nem sérti az elbeszélés logikáját (akkor sem, ha érintkező jellegű az egyidejűség), s így nem feltételez idegen mintát, előzményt sem (l. még A. Jászó 1992: 443, a sorrendi jellemző lehetett latin minta eredménye, de nem feltétlenül, mert „rokon nyelveinkben is előfordul”).⁸

⁸ Egyik lektorom a tagmondatsorrenddel kapcsolatban az alábbi párhuzamra hívta fel a figyelmet: „az általában nem-finit alárendelést alkalmazó, és elég szigorúan SOV szórendű hantiban is kivételes szórendi mintát mutathatnak a célhatározói, azaz (a jelen téma szempontjából releváns tulajdonságuk szerint) utóidejű főnévi igenevek abban a tekintetben, hogy ezek kerülhetnek a ragozott igemögé is feltehetően azért, mert a tagmondatsorrend így megfelel az események sorrendjének” (vö. Gugán–Sipos 2017: 88–9). Megjegyzését ezúton is köszönöm.

Az óangol saját alanyú (*absolute*) konstrukciók kapcsán ugyanakkor ki-mutatható, hogy görög vagy épp latin hatástól függetlenül is előfordult a jelenség, így mind formai, mind funkcionális szempontból belső nyelvi megoldásról van szó, a kulturális kontaktushatás pusztán a gyakoriság alakulásában érzékelhető (úgynevezett *selective frequential copying*; részletesen: van de Pol 2012 és az ő hivatkozásai, a további motivációkról l. Fonteyn–van de Pol 2016).

A magyarban az idegen eredet ellen szól az is, hogy a hagyományosan a cselekvés módját vagy épp mellékkörülményét jelölő igenevek is követhetik a főigét a mondatban – ezek manapság is természetesnek hatnak, részben az igenév egyidejűségéből adódóan:

- (17) a. Gencsi Zsigmond csütörtökön érkezet volt ide igen *sietve*, akart
vizsamenni annál inkább. (Bark. 24., 1704)
b. egjczer csak be jün nagj *morogva*, hogj a kerten keresztül kasul hordoztak
a boszorkanyok (Bosz. 58., 1709)

A tagmondatsorrend mellett a lexikai-szemantikai korlátozottság is megvizsgál-landó. Az egyik legkorábbi példa a jelenségre eredeti magyar forrásból, verses történetírásból:

- (18) Így megadák Szabács erősségét, | Bennehagyák álgyúnak bőségét. | Mely ál-
gyúkat királ többöhteté, | És nagyon Szabácsot erősöhteté, | *Hagyván* benne
vitézeknek javát (Szabács Viadala, 1476)⁹

A *hagyván* és a szórendi pozíció ellenére a fenti szövegrészlet mégsem a követ-kezményes jelentéstartalom példája, az eredmény finit formában jelenik meg (‘erősítetté’), az igenév ezt részletezi, kifejti, hagyományosan eszközként ‘azáltal’ jelentéssel azonosítható. Hasonlóképpen – más szótöveket is bevonva – Károly Sándor (1956: 188) módhatározók közé sorolt példájában a *vőn* az eredmény, az igenevek ezt részletezik, kifejtik (l. még 3.2.):

- (19) elewzer ew vewn ewangeliumy zegenfeget: minden yozagat zegeneknec
eloztuan mindenestewl foguan maganac femytt *meg tarttuan*
(JókK. 8, 1440 k., idézi Károly 1956: 189)

A korai adatok alapján tehát a szótőre jellemző rezultatív tartalom nem eleve asz-szociálódik a következményes/következtető jelentésű szerkezettel.¹⁰ Az eltérő szórendi helyzet a lexikai-szemantikai tartalmat átértelmezve eltérő viszonyokra, határozói körülményekre, például időre, módra, állapotra irányítja a figyelmet:

⁹ http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=549_552_Sza-bacs_Viadala

¹⁰ A későbbi, például a TMK-ból (*hagyva* 2, *hagyván* 37 adat, utóbbiból 10 következményes) és az MTSZ-ből származó adatok is erre utalnak (a 2000 utáni adatokat nem számolva: *hagyva* 327 adat, ebből 127 következményes, *hagyván* 217 előfordulás, ebből 84 következményes).

- (20) a. De az üdö alat én sietvén melléje, az hadakal Dészhez érkeztem csak közel, arra nézve az hadat itten *hagjván*, magam eö Nagyságához vissza mentem (Kár. 72., 1705)
- b. már akartuk végbevitetni, azért, Szívem, én minden egyéb dolgokat hátráb *hagjván*, ebben akarok !munkálódtni (Bark. 48., 1705)
- c. [...] vádlóval, kinek ritka határozottsága, ügyes fejtései a' bünöst annyira vivék: hogy könyübe lábadt szemekkel vétkét bevallá. Erre a' bünöst ott *hagya*, mind ketten távozánk (Ormós Zsigmond: Véres-boszu 24, MTSZ, 1841)
- d. azonban sokkal jobban megörült a beszéd elején szabott rövid határidőnek, semhogy a többit csak értette volna is, s így azt minden észrevétel nélkül *hagjván*, csak a következőt kérdezé (Gaal József: Az úri tehén 236, MTSZ, 1844)

A fentiek szerint tehát kevésbé közvetlen az összefüggés a lexikai-szemantikai meghatározottság, azaz a szótőben eleve jelölt eredmény, konzekvencia és az igenév következményes/következtető funkciója között. A kulturális kontaktushatás, ha csak a gyakoriságra vonatkozik is, az adatokból nem egyértelműen következik. – A jelen megközelítés a továbbiakban belső változásként kezeli a jelenséget, összefüggésben az egyes határozói funkciók szemantikai-pragmatikai kapcsolatával, kontextusfüggő használatával.

3.2. Grammatikalizáció

A fentebb idézett *hagjván* típusú igenevet tartalmazó szerkezet funkciójának meghatározása a korábbi megközelítésben – a hagyományosabb határozói viszonyokat szem előtt tartva – egy sajátságos kategóriát eredményezett a hagyományos mellett az úgynevezett tágabb mód megkülönböztetésével (Károly 1956: 159, 188–9). A tipikusabb határozói viszonyként való óvatosabb azonosítás az okság egyes aspektusai kapcsán is megjelenik: „ha nem egészen világos az oki viszony”, akkor időhatározóként van azonosítva az igenév, jóllehet az értelmezés nyitottságát Károly Sándor is előrebocsátotta (Károly 1956: 160). Az ómagyar kódexekből származó – itt következményesnek/következtetőnek tekinthető – szöveghelyek a módhatározók közé kerültek, hangsúlyozva ugyanakkor: „sokszor közeli rokonságot mutatnak az okot, illetőleg következményt kifejező határozóval” (Károly 1956: 159, l. még 20. századi szövegek alapján Horváth 1992: 48). Az úgynevezett tágabb értelemben vett módhatározók egy része jelen megközelítésben valóban következményesnek tekinthető – illeszkedve a fentebb idézett, lexikai-szemantikai értelemben is motivált példákhoz:

- (21) Es ezeket meg monduan el menenek *hagyan* ewtett ygen megvygaduan (JókK. 134 1440 k., idézi Károly 1956: 188)

Ezzel együtt természetesen nem feltételezhetjük azt, hogy minden, a korábbi tágabb mód vagy értelmező kategóriába sorolt szövegrész automatikusan következményként azonosítható. A kategória a szerkezeti jellemzők szempontjából heterogén, például az adatok egy része esetében az igenév megelőzi az igét: *kayaltuan mondyauala* (JókK. 29, idézi Károly 1956: 188, l. a későbbi időszakokra nézve Horváth 1991: 24–6).

Más nyelvekben több olyan határozói (vagy határozói jellegű, *adverbial-like*) funkciót is azonosított a szakirodalom, amelyek párhuzamba állíthatók az úgynevezett tágabb mód kategóriájával. Ilyen az *exemplification/specification*: a szövegelőzményben kifejezett esemény, történet, cselekvés egy, a korábbtól eltérő nézőpontból is megfogalmazódik, újrakonstruálódik részletezve, kifejtve azt (Kortmann 1995: 217–8, Killie–Swan 2009, Fonteyn–Cuyckens 2014 és az ő hivatkozásaik).¹¹ Ez utóbbi értelmező szerepként is megtalálható Károly Sándor munkáiban (1955, 1958: 46–7), máskor a tágabb értelemben vett módhatározók között (Károly 1956: 158–9, 188–9). Az újrakonstruálás fogalma Károly Sándornál úgy jelenik meg, hogy az alany valójában egy cselekvést hajt végre (Károly 1956: 159). Középmagyar példát idézve:

(22) kalmárszekérrel *elküldék* holmit, aki nélkül ellehetek. *Meghagyván*, hogy az oly portékákat hordókba beszegezve tartásák (Bark. 298., 1710)

A formális megközelítés azzal az általános rendezőelvvel indokolja az igenév pozícióját, hogy a világ eseményeinek lineáris rendezése és az azok kifejezésekor megfigyelhető szintaktikai elrendezés egymásnak megfeleltethető (vö. Bartos 2009, András 2017: 19–20 és hivatkozásaik). Ennek megfelelően azokat a (következményes) határozói szerkezeteket fogadják el grammatikusnak, amelyekben az események elrendeződését lineárisnak tekintik és a két esemény racionálisan összeköthető (nem elfogadott példákat l. András 2017: 19). Ha azonban újrakonstruálásként is tekinthetünk a következményes/következtető igeneves mondatokra, akkor sok esetben nem szükséges az események tényleges egymás utáni sorrendjét feltételezni a hátravetett igeneves szerkezetek elfogadásához (l. még Károly 1955: 39, Károly 1956: 159).

A közlés egyes aspektusainak kifejtései hagyományos megközelítésben szintén a módhatározók közé voltak sorolva (l. Horváth 1991: 24–5):

¹¹ Fonteyn–van de Pol (2016: 196) összevonta az *exemplification/specification* és az *addition/accompanying circumstance* funkciókat a *kidolgozás (elaboration)* kategória alatt, jóllehet az *addition* önálló történet, eseményt kapcsol a szövegelőzményhez mellékkörülményként, egyező időbeli és helyi viszonyokkal (Kortmann 1995: 217, Thompson–Longacre–Hwang 2007: 264–266, Killie–Swan 2009). Szintén középmagyar előfordulást hozva:

(i) egykor a *gyertya is igvén*, masod magaval bejöve Toth Pálne (Bosz. 30., 1717)

E példában az igenévvel és az igével jelölt események oksági összefüggést nem mutatnak, a két eseményt pusztán az köti össze, hogy egy helyen és egy időben zajlanak, minden más tekintetben függetlenek egymástól.

- (23) a. [...] hálákat adnac neki, Hazáioknak attyának *neuezvén* ötet
(HChron. 86a 1575, idézi Horváth 1991: 24)
- b. Ez alkalmatossággal kelleték Kd előtt levelemmel megjelenem, *kívánván* Istentől levelem találja Kdet boldog és szerencsés órában
(LevT. II, 462 1703, idézi Horváth 1991: 25)

Hasonló megoldások megfigyelhetők az angol *-ing* tagmondatokban is, az ottani funkciómeghatározás szerint az értelmező/specifikáló típusba tartoznak (Killie–Swan 2009, Fonteyn–Cuyckens 2014, ill. az ottani hivatkozások). Ez a határozói funkció ugyanakkor kaphat következményes/következtető olvasatot, így saját anyagomba beleszámítottam az alábbi példákat is:

- (24) a. ezt pedig szerencsére, ha juthat kezéhez adom zágrábi postára. *Adván* értésére kegyelmednek [...] (Rákóczi Erzsébet levele, 118, 1704)
- b. Közönségfen Gabonának hívjuk, a' mit farlóval szoktak le-aratni; *meg-küloböztetve* az olyan hüvelykes veteményektől, mellyek kézzel fzedetnek (Mátyus, Diaetetica II. kötet 3. könyv, 43, 1787)

Természetesen csak azokat az eseteket vettem tekintetbe, amikor a *kívánván* (*kérvén, akarván, jelentvén*) valóban mutat kifejtő és erre épülve oksági összefüggést a szövegelőzménnyel, és a tagmondatsorrend is a következményes olvasatot támasztja alá – nem példátlan az eltérő sorrend akár egyazon levélíró esetében is.

Az értelmező/specifikáló jelleg mellett, arra ráépülve ugyanis figyelem irányulhat a természetes eredményre/következményre – a postára adás eredménye az értesre adás egyfajta metonimikus viszonyban, a hívás módjából logikusan következik a megkülönböztetés –, ahogyan a személyes értékelésre is, például a *kívánván* stb. esetében. Az angol *-ing* tagmondatok értelmező/specifikáló viszonyának többértelműségét a szakirodalom a kontextussal járó úgynevezett „szubjektív értékelő mozzanattal” magyarázza, így pedig lehetővé válik többek között a következményes (*result*) interpretáció/olvasat (Killie–Swan 2009: 354 és az ő hivatkozásaik; Fonteyn–Cuyckens 2014: 161).¹²

¹² A szerzők példája a következő: *Four British players . . . have been given 'wild card' entries into the men's singles at Wimbledon saving them from having to qualify.* (GUA, 32, Killie–Swan 2009: 354). Fonteyn–Cuyckens (2014:161) következő példája szintén az „ex/spec.” kategóriába kerül: [...] *acts upon the kidneys, at others on the bowels, producing griping and diarrhoea* (1807) – a funkció többértelműségét ugyanakkor a szerzők is hangsúlyozzák.

A magyar példák esetében felvethető, hogy az *ezzel* vagy *így* nyomatékosíthatná-e a jelölt viszonyt. A *kívánván* esetében igen – napjaink nyelvhasználatában ez jellemző is.¹³ A próba is rámutat arra, hogy az 1575-ös adat (23a) esetében a *hálákat adnak* minősül inkább eredménynek, a *nevezvén* pedig értelmező/specifikáló szerepű. A közlés tényének hangsúlyozásával járó oksági, jöllehet inkább magyarázó viszony előtérbe kerülése az azóta diskurzusjelölővé grammatikalizálódott *mondván* esetében a legfeltűnőbb (újabban I. Dömötör 2015).

Szintén a módhatározó kategóriájába kerültek korábban az alábbi versrészlet hátravetett helyzetű igenevei:

(25) Lengyel szép Zsuzsánna vervén citeráját | És mondván utána gyönyörű nótáját, | Eszem *vesztve*, *eltévesztve*, szerelmében *sillyesztve*, | *Felgerjesztve* és *ébresztve*, szívemet *elrekesztve*, | Belső tűzzel *emésztve*.

(Balassi összes művei I. 129 1590, idézi Horváth 1991: 25)

Ezúttal az igenév két változata között funkciómegoszlás is mutatkozik, s a *-va/-ve* képzős alakok értelmezhetők következményesnek, a cselekvés eredményét jelölik; az *ezzel*, *így* egyaránt működtethető (lenne) a szerkezetben. A funkciómegoszlás és a *-va/-ve* képzős alakok ilyen szerepben való használata kivételesen korainak mutatkozik a magánéleti regiszterben tapasztaltakhoz képest.

A következményes/következtető jelentés az igeneves szerkezetben az adatokból kiindulva úgy is kialakulhatott, hogy a szövegelméletbeli cselekvés/történet módjának, fokának kifejezésére, részletezésére – bizonyos értelemben újrakonstruálására – épül az oksági viszony, az ígét követő igeneves szerkezetben pedig már az eredményre, következményre irányul a figyelem. Az alábbi, jelenkori korpuszos példa egyszerre érzékelteti a szemantikai és pragmatikai folyamatot, annak motivációját és az így létrejött viszonyt:

(26) A spanyol rendező sikerének egyik titka valószínűleg a természetesség. *Az a mód*, ahogyan a legmeghökkenőbb témákat is a legtermészetesebb hangon meséli el, *jócskán kitolva ezzel* a „normalitás-küszöbünket” (MNSZ)

Az igeneves tagmondat a jelzői alárendeléstől függetlenül is következményességet jelölne (‘ahogyan elmeséli, az/azzal kitolja a normalitás-küszöbünket’):

(27) [A rendező] a legmeghökkenőbb témákat is a legtermészetesebb hangon meséli el, *jócskán kitolva ezzel* a „normalitás-küszöbünket”.

¹³ (i) Dél-Korea bejelentette, hogy katonai parancsnokságot állít fel jövőre, *ezzel kívánva* megbirkózni az Észak-Koreából érkező kiberfenyegetettséggel. (MNSZ)

(ii) Elküldöm Neked, *ezzel kívánva jó koncertet*. (MNSZ)

(iii)[...] kérte, hogy színdarabjait Ausztriában ne mutassák be nagyközönség előtt, *ezzel kívánván* kifejezni ellenszenvét és egyet nem értését a kormánnyal szemben. (MNSZ)

(iv)Csütörtök délutánra megmozdulást szerveznek erdélyi magyar értelmiségiek, *így kívánván* tiltakozni az ellen [...]. (MNSZ)

Az igeneves variáns funkcióbővülése tehát ugyancsak belső nyelvi változásként kezelhető, a grammatikalizáció tágabb értelmezésének megfelelően. Eszerint a speciális szemantikai változás és a kategóriaváltás a fő, invariáns kritérium (részletesen l. Dér 2013: 20–5). A módra és a specifikáló, kifejtő szerepre ráépülő eredmény, következmény/következtetés lefedi a speciális szemantikai változást. A következtető viszonytal való átmenetiség az igeneves variáns esetében egyúttal felveti a kategóriaváltás kérdéskörét. Mivel a sajátos jelentés a következtető olvasatkor nem felszámolódik, hanem átértékelődik, a kategóriaváltás nem állandósul. A kötőszók, diskurzuszjelölők grammatikalizációja során egyre többször merül fel, hogy a változás nem a pusztán elemet érinti, hanem szerepe van a változás kimenetelében az adott elem pozíciójának is: a (tágra értett) mondat végi helyzet a lokális koherenciával asszociálódik, a megelőző tartalmak kapcsolatának módosításával, újraértelmezésével (l. Haselow 2015 és az ottani hivatkozások). Vitatott, hogy az egyes határozói funkciók korrelálnak-e az egyik vagy a másik pozícióval. Az angol *ing-clause* kapcsán Fonteyn–van de Pol (2016: 196–8) a kevésbé informatív tartalmakat, a kidolgozást (*elaboration*) felelteti meg elsődlegesen az ígét követő helyzetnek, ugyanakkor nem példátlan a cél, a mód és az úgynevezett CCC-viszonyok, azaz az okság, a feltétel és a megengedés – utóbbiak az ige után jellemzően *with* és *by* típusú kapcsolóelemmel használatosak (főként a saját alanyú igeneves szerkezetek esetében, l. Fonteyn–van de Pol 2016: 197, 214). A magyarban az igenévvel való újrakonstruálásból logikusan következik az ige utáni helyzet.

Az igenév szerkezeti és szemantikai-pragmatikai változásának leírása párhuzamba állítható az *úgyhogy* kialakulásával (Rácz 1963, 1995), amikor nem pusztán új kapcsolóelem jön létre, hanem az általa explicitté tett tagmondatok közötti viszonyra is hatással van a változás. A módot, fokot kifejező alárendelésben az *úgy [...] hogy* mellett már az ómagyarban jellemzővé válik a hátravetett helyzet: *úgy, hogy*, s ez az esetek egy részében a tagmondatátár átértelmezésével jár, a kapcsolóelem pedig összeforr: *úgyhogy* (ez más nyelvekben is hasonló, belső változás; Rácz 1963: 95–6). Ezzel együtt az ómagyarban is különféle fokozatok különböztethetők meg a változásban – a grammatikalizáció egyes állomásaiként is értelmezhető módon (Rácz 1963: 96–9; 1995: 699–701).

A szórend lehetséges szerepével kapcsolatban érdemes kitérni az *úgyhogy* terjedésére a középmagyar korszak során is, azon belül is a magánéleti regiszterre, valamint a későbbi időszakokra, vegyes regiszterekben. Természetesen a napjainkra rögzített egybeírás szabályosságok a 16–18. századi forrásokon nem kérhető számon. A TMK következményes *úgy [...], hogy* előfordulásainak 20%-a (173 adat) volt hátravetett helyzetű *úgy, hogy*. A korpuszban *úgyhogy*-ként normalizált előfordulások számával (117) együtt az adatok 33%-a hátravetett helyzetű. Ez az arány elég jelentősnek tekinthető ahhoz, hogy motiválja a tagmondatátár átértelmezését, s akár az igeneves variáns szempontjából is mintaként működjön (egyes levélírókra, például Károlyi Sándorra kisebb adatszám mellett jellemzőbb a hátravetett helyzet preferálása).

A későbbi időszakokra nézve az *ugy~ügy, hogy* vs. *úgyhogy* megoszlása a Magyar történeti szövegtár adatszámait szerint is megfigyelhető.¹⁴ Jóllehet a 20. századi előfordulások esetében már sokkal inkább egyértelmű az írásmód alapján a szerző szándéka, ezzel együtt a különírt változatok – az intonáció ismerete híján – ugyanúgy lehetővé teszik a kettős, átmeneti értelmezést, mint a korábbi időkben, a pusztán adatszámot tekintve pedig ezek számítanak jelentősebb arányúnak. Az egybe- és különírt váltakozása, a következményes és a következtető viszony átmeneti jellege megfigyelhető az *úgyhogy* kialakulása és elterjedése utáni évszázadokban is. A különírt változat szórendi helyzete működhetett egyfajta mintaként a pozíció és a funkció közötti asszociáció szempontjából.

Az *úgyhogy* kapcsán a következményes jelentéstartalom / következtető (mellérendelő) viszony kettős olvasata a középnyelvi magyarban annak ellenére is felvethető, hogy a tagolás, a központozás és a különírt a konzervatív értelmezés mellett szól, a szándékolt intonáció pedig nem ismeretes:

- (28) a. ha jobban nem lesz, nem mehet, igen rosszul lévén a fuladásra. *Úgy, hogy*
csak ide sem jöhet (Bark. 85., 1706)
- b. negyed nappal el ért az Nyavalya *ugj hogj* halálomhoz vóltam közelebb
(Bosz. 22., 1714)
- c. ezen Tanunak a Deutralis Horváthné harmad magával meg jelent, és fel
ültetvén e Tanut ming hogj fekütt vala jól meg kinozván *úgj hogj* a füle
töve ollj fekete vólt, mint a süveg (Bosz. 328., 1751)

A tagmondatok közötti viszony miatt ugyanakkor a hátravetett igeneves tagmondat beágyazottságára vs. függetlenségére is ki kell térni: változott-e ez ebben a funkcióban, s ha igen, hogyan.

4. Az igeneves szerkezet függetlenségének szerkezeti jellemzői

A határozói viszonyokat kifejező igenevek egy típusánál a tagmondatok viszonya a mellérendeléshez hasonló más nyelvekben is, az *ing-clause* szintén félig-mellérendelőnek (*semi-coordinated*) számít (Killie–Swan 2009, Fonteyn–Cuyckens 2014, Aarts–Wallis–Bowie 2018, tipológiai szempontból l. Haspelmath 2007: 48–9). Főként az *addition/accompanying circumstance* viszonyban mutatható ki a kapcsolatos mellérendeléssel való teljes megfeleltetés (a fordítási gyakorlat szempontjából l. Behrens–Fabricius–Hansen 2005; a magyarban hasonlóképpen, vö. Raisz 1980: 643, Horváth 1991: 26).

A variáció – a lehetséges variánsok, kritikus kontextusok – szempontjából ugyanakkor módszertani értelemben is szem előtt kell tartani azt, hogy a határozói igénév az ómagyar korszaktól egészen a 20. századig nem példátlan mellérendelő

¹⁴ A 18. századtól 26 egybe- és 153 különírt, míg a 19. századból egybeírt 94, különírt 605 előfordulás; a 20. századból 1194 egybe- és 1875 különírt adat.

viszony részeként. A középmagyar korszak magánéleti szövegeiben különösen jelentősnek is mondható ez a variáns, ahogy az igenév finit jellegűvé válása is (részletesen a középmagyarban, főként a boszorkányperekben, l. Varga 2019a). Mellérendelés – és például vonatkozói alárendelés – esetén ugyanakkor a kötőszók, kapcsolóelemek hívják fel a figyelmet a funkciókra:

- (29) a. [...] és mindgyárt az éjczaka tizen két órakor *ki indulván* a városbol [ti. egy katoná] és el ment a maga dolgára (Szépir4. p. 280–2, 1742)
- b. a város alá mentünk minden kiszülettel hogy majd meg ütközünk vélek, *azomban* csak az helyét találtok nékik, nagy sőrénységgel utánnak *akarván* mennyi, *de* semmi haszna nem lehetett (Szépir4. p. 280–2, 1742)
- c. [utáná magyarország első hadvezére, Hunyadi János, kormányozván a' nemzetet, ki Erdélyben a' törököket többször megtörte, a' balkánig diadalmasan előnyomult,] *de* utób a' rigómezején a' soha nem hátrált vén Amuráttul megvereték, utolsó tettül *pedig* nándor fejjérvár megszabadítását és az országokat hódító Mahometh török császár megverését *hagyván* a' búsuló nemzetnek. (Garasos Tár 91, MTSZ, 1834)
- d. s ha az esték hűvösebbre fordultak, a tehenket éjjelre istálóba hajtjuk, s csak este és reggel fejjük, *különbén* egész nap a legelőn *hagyván*. (Benkő Dániel: Mezei gazdaság könyve. 4. 61, MTSZ, 1856)
- e. együtt is volt az a 147 személy, kiknek neveit Géczy listáján találták. Minden elfogott polgár háza előtt fegyveres katona *maradván*, *aki* senkit a világon sem ki, se bemenni nem engedett a kapun többé (Móricz Zsigmond: Tündérváros. Szépasszonyok hosszú farsangja 227, MTSZ, 1922)

Formálisabb megközelítésben a finitség kritériuma az igei kategóriák (szám, személy, idő, mód, aspektus) megjelenése. A funkcionális leírás azonban ezt átértékelte – a finitséget a tagmondat tulajdonságaként értelmezve –, mivel a gazdaságosság motiválhatja az implicit megoldásokat, amennyiben a kontextusból kinyerhetők a kérdéses információk (l. Cristofaro 2007 és az ottani hivatkozások). A hagyományosabb finitségi kritériumokat tekintve az igenéven formailag nem jelölődnek az igei kategóriák, a kontextusból azonban kinyerhetők és összességében viszonylagos függetlenség jellemzi őket (például Lehmann 1988 paraméterei szerint legalábbis: tagadhatóság, önálló aspektus, alany alanyesetben, tárgy tárgyesetben stb. – l. még Gugán 2006: 68–9). Az idő és a mód kikövetkeztethető a szövegkörnyezetből: jelen és múlt idő, jellemzően kijelentő, esetleg feltételes mód – a felszólító mód a célhatározói funkcióval korrelálna.

Az adott diskurzusfunkciótól ugyancsak függ az, hogy milyen szerkezeti tulajdonságok jellemzik az igeneves tagmondatot. A következményes/következtető viszony esetében az igeneves variáns alanya jellemzően egyezik a szöveg-előzménnyel. A használat alapján ugyanakkor azt sem zárható ki, hogy az igeneves tagmondat saját explicit alanyt tartalmaz, jóllehet a formális leírások szerint a -vA végű igenév esetében ez nem lehetséges (újabbán például Georgieva 2017: 55;

Andrási 2017: 15–7, 20; utóbbi szerint következményes funkcióban a *-ván/-vén* végű igenév esetében sem „lehetséges” a hangzó alany, illetve csak alanyi kontroll lehetséges):

- (30) a. És az eltűnt tó vizéből Kis folyócska vált a réten; Egy *tündér maradva* benne (Tompa Mihály: A karcsai templom 50, MTSZ, 1846)
- b. új népi életforma fejlődik ki s a betyárvilág is belevész a történeti multba, csak egy-egy népszokásban *maradva* meg *emléke* (Giday Kálmán: A betyáretika 245, MTSZ, 1940)
- c. [... egészen addig, míg] a felgyülemlett feszültség egy ponton vulkáni kitérések formájában levezetődik, így *távozva* a „fölső” *hőenergia*. (MNSZ)
- d. 1552-ben az egyház egy része kált katolikus egyház néven csatlakozott Rómához, így *alakulván ki* a keleti-szír szertartású keleti katolikus *egyház* (MNSZ)

A szerkezeti függetlenség szempontjából lényegesebbnek mutatkozik tehát, hogy az igenevet és bővítményeit közvetlenül megelőző és követő tagmondatok mennyire vannak integrálva, illetve mennyire függetlenek. Nem példátlan a tagmondatok bővítményei közötti koreferencia (vö. a 3.2.-ben már látott (14a) számú részlet: „[...] *várbúl* [...] kifutottak vót [...], pusztán *hagyván* a *várakat*”); ez is a viszonylagos függetlenség jellemzője.

Napjaink nyelvhasználatból kiindulva is azt mondhatjuk, hogy bár az igeneves szerkezet mellérendeléssel való kapcsolódása lényegében visszaszorult, a következményes viszonynak több olyan tulajdonsága is van, amely alkalmassá teszi arra, hogy a mellérendeléshez hasonlóan legyen használatos, de legalábbis inkább független legyen a szerkezete, semmint beágyazott. A grammatikalizációnak sajátosabb esete lehet ugyanis az, amikor nem a morféma vagy a zéró kategória felé irányul a változás, hanem a mondat, sőt a szöveg felé (Gugán 2006).

A történeti adatokból kiindulva az igeneves variáns eredetileg a kapcsolóelemek hiánya miatt valamelyest beágyazott, ugyanakkor nem jobban, mint más határozói funkciók esetében – idővel azonban az *ezzel*, *így*, ritkábban az *ezáltal*, *ily módon*, *ekképpen* rendszeressé válik a szerkezetben, jöllehet opcionális marad.

Maguk a kapcsolóelemek is jelzik a szerkezet függetlenségét a tagmondat elhatárolásával; ezt írásban a központosítás is mutatja. Az alábbi részletek ugyanis csak jól mutatják a pozícióval járó viszonylagos függetlenséget:

- (31) a. Olyan szabály ez, amely lényegében nem változott a kódexirodalom óta. (Károly 1956: 203)
- b. Olyan szabály ez, amely lényegében nem változott a kódexirodalom óta, *ezzel is tanúsítván* a nyelv nyelvtani szerkezetének viszonylagos szilárdságát és a változásokkal szemben való ellenállóképességét (Károly 1955: 40)

A szintaktikai helyzet alapján a szövegelőzmény lényegében lezárulhat, ahogy meg is történt az egyik esetben – a folytatás ilyen szempontból függetleníthető, ha csak annyira is, mint a magyarázó vagy a következtető mellérendelés, amelyeket a szakirodalom nem tekint „tisztának”, prototipikusnak a kapcsolattal vagy az el-lentéttel összehasonlítva (vö. Haader 1992, Kugler 2018: 103–5, tipológiai megközelítésben Haspelmath 2007: 46–7). A tagmondatok közötti viszony – az oksági aspektus mellett az utólagos hozzátoldás, személyes értékelés kifejezése – motíváló lehet az igeneves tagmondat viszonylagos függetlenségére, legalábbis ahhoz képest, ahogy a hagyományosabb határozói jelentéseket az igenév és bővítményei jelölik.

Az igeneves szerkezet a jelenkori korpuszadatok szerint írásban külön mondatba tagolva is megjelenhet – ez más határozói funkciókra kevésbé jellemző. Ez a lehetőség is a szórenddel, tagmondatsorrenddel függ össze. Az igenév és bővítményei egységként is beékelődhetnek a mondatba, ezt a központosítás is érzékeltetheti, ezzel is jelezve a szerkezet függetlenségét:

- (32) a. csak a' kár, hogy némellyek nevendékeik testi gyakorlásával – a' lelkit hátra hagyván – igen meszsze mennek
(Imre János: Az ifjú magyar bölcselkedő 77, MTSZ, 1830)
- b. Boldog szerző, akinek nem kell a terjedelem korlátait feszegetni: kétszer is közölheti – *megkímélve ezzel* a keresgéléstől, lapozgatástól az olvasót – a nyelvemlék betűhű átíratát és valószínű olvasatát (MNSZ)

A korpuszadatok szerint ráadásul az sem példátlan, hogy explicit mellérendelő kötőszó kapcsolja az igeneves szerkezetet a mondat többi részéhez. Mivel a példa a szövegtár tudományos regiszteréből származik, grammatikai értelemben is többé-kevésbé tervezett szöveget feltételezhetünk (további példák: Varga 2020):

- (33) A hátulsó lábaira ágaskodó szarvast és a koronát a Károlyiak grófi címeréből vette át, *és kifejezve ezzel* a grófi családhoz való tartozását is (MNSZ)

Az igeneves tagmondat *és*-sel való kapcsolódása egy olyan szerkezeti lehetőség, amely látszólag visszaszorult jelenséget idéz, s természetesen kérdés, hogy mennyire tekinthető tendenciának. A következményes/következtető funkció ekkor is kimutatható, alátámasztva *az ezzel* kapcsolóelemmel is. Az ilyen típusú mondatok használata, általános elfogadottsága további vizsgálatokat igényel (ahogy az is, feltűnne-e a laikus, nyelvészeti prekoncepciókkal nem rendelkező beszélők számára).

5. Záró gondolatok: funkciógazdagság, változás, innováció

A határozói igenevek történeti funkciógazdagságáról az alábbiakat foglalhatjuk össze a következtető/következményes viszony bevonásával. Károly Sándor számos kódexszöveg elemzésével az alábbi határozói funkciókat határozza meg az

ómagyar korszakra – elsősorban a *-ván/-vén* képzős igenév kapcsán: idő, ok, állapot, szűkebb és tágabb mód, valamint az előbbieik kombinációi (Károly 1956: 157–60, l. összefoglaló táblázat: 162, összefoglaló leírásban A. Jászó 1992: 444, 446–7). Az ómagyar nyelvi anyagot tekintve a későbbi szakirodalom ezeket a megállapításokat – ha idézte is – nem írta felül (vö. többek között: Horváth 1991, Gugán 2002, 2006, formális, nem-történeti megközelítésben például: Tóth 2000, Bartos 2009, Georgieva 2017). A középmagyar korszakra funkcionális megoszlást jelzett a szakirodalom egy része: a *-ván/-vén* esetében az idő- és okhatározásra, míg a *-va/-ve* esetében módra és állapotra szűkítve le a használatot (A. Jászó 1992: 447, D. Máta 2003: 634; 2011: 304).

A magánéleti regiszter és a gyakorlati műfajok adatai alapján azonban megállapíthatjuk, hogy a jelzett szűkülés és megoszlás még a 18. század utolsó évtizedei során sem következett be. A *-ván/-vén* végű igenevek nemcsak használatosak voltak a korábban azonosított funkciókban, hanem a hagyományosan sajátos jelentéstartalomnak nevezett viszonyok – feltételeesség, megengedés – kifejezésére is rendszeres alternatívaként kínáltak (részletesen l. Varga 2017a, 2017b, 2019b). Az egyértelműen feltételes jelentéstartamú igenevek megjelenése az eddigi adatok szerint a 16. századtól figyelhető meg (1593: „holnap *Isten ue-lünk ljujn* mys utannok megjünk” Telegdy 46; Berrár 1957: 106), a megengedő valamivel korábban sem példátlan (1521: „hoǵh merýek en zolnom az vr ýstennek *por hamu lewen*”, ApMélt. 35; Rác 1995: 712). A korai adatok esetében ugyanakkor a szakirodalom elsősorban a létigéből képzett igenévnél azonosít ilyen funkciókat; a későbbiekben azonban lényegében lexikai, szemantikai korlát nélkül is megfigyelhetők az egyes használatok (Varga 2017a, 2017b, 2019b).

A következményes/következtető funkciók eredeti magyar szövegekben való megjelenése, elterjedése az eddigiek alapján ugyancsak középmagyar korszak egyfajta innovációjának tekinthető. Az ómagyar kori magánlevelekben, amelyek szintén a TMK-ból érhetők el, erre nem találtam példát. Az egyes funkciók első igeneves előfordulásai, illetve a rendszeres variációk megjelenésének ideje akkor lenne a jelenleginél pontosabban meghatározható, ha az ómagyar korszakból jelentősebb mennyiségű eredeti magyar nyelvű forrás lenne elérhető morfológiailag elemzett, kereshető formában. Az igenév következményes/következtető szerepben manapság is aktívan használatos (*-va* képzős változatban is, e téren korábban is váltakozhatott az igenév két változata), és rendszeres alternatívája a finit főváltozatnak, míg a középmagyarban szintén terjedő feltételes és megengedő funkciók többé-kevésbé visszaszorultak, illetőleg más változási irányokhoz kapcsolódtak.

A középmagyarban megfigyelhető funkciógazdagságból egyértelműen nem következett az igés használattal való tényleges versengés (más szintaktikai variációk kapcsán l. még Haader 2001, 2004, 2018). Az igeneves alternatíva mindig is ritkább volt az igés fővariánsnál, a variáció pragmatikai motivációja pedig elsődlegesen a változatosságra, tágan értett választékosságra való törekvés lehetett – más területen is, színesítendő a hasonló jelentésű mellérendelések vagy épp

az alárendelések sorozatait (l. van de Pol 2012 és az ő hivatkozásai). A funkcióbővülés ugyanakkor változásként értelmezhető, miközben az újabb funkció természetesen nem szorította ki a korábbiakat.

A történeti előfordulásokban az igenév aktuális funkciójának meghatározásához fontos módszertani fogódzó volt a jelenleg bevett határozószói eredetű kapcsolóelemekkel végzett próba. Ebből azonban nem következett az, hogy ezek az elemek lennének „felelősek” a funkció kialakulásáért. A változás motivációját tekintve az *ügy, hogy* → *úgyhogy* kialakulásával járó szemantikai-pragmatikai változások szolgáltak analógiaként. Az igeneves tagmondat szórendi helyzete a lexikai-szemantikai jellemzőktől függetlenül is szükséges, ám önmagában nem elegendő a következményes értelmezéshez. A funkció kialakulására több lehetséges magyarázatot, szempontot is felvetett az elemzés, elsősorban azt hangsúlyozva, hogy a latinnal való kulturális kontaktushatás legfeljebb a gyakoriságot befolyásolhatta – jelenleg ez sem igazolható.

A változás, funkcióbővülés kezelhető olyan grammatikalizációként, amely nemcsak az adott elemet, kategóriát érintette, hanem annak környezete, szórendi pozíciója is meghatározó volt a változásban, szoros összefüggést mutatva az igenév hátravetett helyzetével: erre is releváns analógiának tekinthető az *úgy-hogy* kialakulása. Az *ügy, hogy* ~ *úgyhogy* a korszakban, sőt később is ingadozást mutat a sorrend és a funkció tekintetében egyaránt, szabályosabb írásmód ellenére is kritikus kontextusokat eredményezve, többféle értelmezési lehetőséget felkínálva, ugyanakkor motivációt, analógiát szolgáltatathatott az igeneves szerkezet alakulásához. Az igenév funkciója a módból, fokból alakul ki értelmező/specifikáló szerep mellett, s az okság speciális aspektusait fejezi ki: a szövegkörnyezeti vagy más, világról való tapasztalat alapján természetes eredményt, az azzal kapcsolatos a személyes értékelést, attitűdöt helyezve előtérbe.

Jelen elemzés arra is példát kívánt adni, hogy a szerkezeti jellemzők nem függetlenek attól, hogy az adott igeneves tagmondat milyen diskurzusfunkcióban használatos. A következményes igeneves szerkezet mutat olyan jelenkori használati lehetőségeket, mondatkörnyezeteket, amelyek alapján függetlenebbnek tekinthető a hagyományos határozói igenevekhez képest: ilyen a kapcsolóelem, a külön mondatba tagolás, a mondatkörnyezethez expliciten mellérendeléssel kapcsolódás. Ez utóbbi jellemzők általánosabb elfogadottsága további adatgyűjtést, tesztelést igényel, ahogy a variáció társadalmi beágyazottsága is.

Források

- Bethlen Kata = Bencsik Gábor 2018. *Árva Bethlen Kata: Önéletírás és levelek*. Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó. Budapest. K. Papp Miklós 1881. *Gróf Bethleni Bethlen Kata életének maga által való leírása*. Stein János. Kolozsvár.
- Landorfejrvár = Kovács István 1982. Zay Ferenc 1535k.: *Az Landor Feyrwar el vezessenek oka e woth es igy essewth*. Debrecen.

- Mátyus = Mátyus István 1787. *Ó és új Diaetetica II*. Landerer. Pozsony.
https://library.hungaricana.hu/hu/view/ORSZ_ORVO_Muzealis_36_2_Matyus_UjDiaetetica_2/?pg=0&layout=s
- MHÖL. = Deák Farkas 1879. *Magyar hölgyek levelei 1515–1709*. MTA. Budapest.
- MNSZ2 = http://clara.nytud.hu/mnsz2-dev/bonito/run.cgi/first_form
- Oravecz Csaba–Váradi Tamás–Sass Bálint 2014. The Hungarian Gigaword Corpus. In: *Proceedings of LREC*.
http://www.lrec-conf.org/proceedings/lrec2014/pdf/681_Paper.pdf
- MTSZ= http://clara.nytud.hu/mtsz/run.cgi/first_form
<http://parallelbible.nytud.hu/>
- Rákóczi Erzsébet = Benda Borbála–Várkonyi Gábor 2001. *Rákóczi Erzsébet levelei férjéhez, 1672–1707*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szabács Viadala = Imre Samu 1958. *A Szabács Viadala*. Budapest. 18–21.
http://sermones.elte.hu/szovegkiadasok/magyarul/madasszgy/index.php?file=549_552_Szabacs_Viadala
- TMK = Történeti magánéleti korpusz. <http://tmk.nytud.hu/>
- Dömötör Adrienne–Gugán Katalin–Novák Attila–Varga Mónika 2017. Kiútkeresés a morfológiai labirintusból – korpuszépítés ó- és középmagyar kori magánéleti szövegekből. *Nyelvtudományi Közlemények* 113: 85–110.
- Novák, Attila–Gugán, Katalin–Varga, Mónika–Dömötör, Adrienne 2018. Creation of an Annotated Corpus of Old and Middle Hungarian Court Records and Private Correspondence. *Language Resources and Evaluation* 52: 1–28.

Hivatkozások

- Aarts, Bas–Wallis, Sean–Bowie, Jill 2018. *-Ing Clauses in Spoken English: Structure, Usage and Recent Change*. In: Elena, Seoane–Acuña-Fariña, Carlos–Palacios-Martínez, Ignacio (szerk.): *Subordination in English: Synchronic and Diachronic Perspectives*. De Gruyter. Berlin. 129–54.
- A. Jászó Anna 1992. Az igenevek. In: Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 439–54.
- Andrási Krisztina 2017. Következményes határozói igeneves mellékmondatok. In: Géceg Zsuzsanna (szerk.): *Lingdok 16. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szegedi Tudományegyetem Nyelvtudományi Doktori Iskola. Szeged. 9–25.
- Bartos, Huba 2008. The Syntax of Hungarian *-vA* Adverbial Participles: A Single Affix with Variable Merge-In Locations. <http://budling.nytud.hu/~bartos/papers/va-prt.pdf>
- Bartos, Huba 2009. The Syntax of Hungarian *-vA* Adverbial Participles: A Single Affix with Variable Merge-In Locations. In: É. Kiss, Katalin (szerk.): *Adverbs and Adverbial Adjuncts on the Interfaces*. De Gruyter. Berlin. 75–102.

- Behrens, Bergljot–Fabricius-Hansen, Catherine 2005. The Relation Accompanying Circumstance across Languages. Conflict between Linguistic Expression and Discourse Subordination. *SPRIK Reports* 32.
www.hf.uio.no/forskningssprojekter/sprk
- Bouzada-Jabois, Carla 2018. Free Adjuncts in Late Modern English. A Corpus-Based Study. In: Cuyckens, Hubert–De Smet, Hendrik–Heyvaert, Liesbet–Maekelberghe, Charlotte (szerk.): *Explorations in English Historical Syntax*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 179–202.
- Cristofaro, Sonia 2007. Deconstructing Categories: Finiteness in a Functional-Typological Perspective. In: Nikolaeva, Irina (szerk.): *Finiteness. Theoretical and Empirical Foundations*. Oxford University Press. Oxford. 91–115.
- D. Mátai Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Osiris. Budapest. 632–62.
- D. Mátai Mária 2011. *Magyar szófajttörténet*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- D. Mátai Mária–Hegedűs Attila 2018. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 154–67.
- Dömötör Adrienne 2015. A *mondván* és az *ügymond*: diskurzusjelölő elemek keletkezése idéző szerkezetekből. *Magyar Nyelv* 111: 21–37.
- Dömötör Adrienne 2018. Hagyomány és újítás a *Két könyv...* és a *Vizsolyi biblia* nyelvében: vonatkozó névmási váltakozás. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 37–56.
- Dömötör Adrienne 2020. Innovatív (előtagos) és konzervatív (előtag nélküli) vonatkozó névmásformák versengése a 16. századi nyomtatott bibliafordításokban. Jelen kötetben: 47–67.
- Duffley, Patrick–Dion-Girardeau, Samuel 2015. Control in Free Adjuncts in English and French: A Corpus-Based Semantico-Pragmatic Account. In: Höglund, Mikko–Rickman, Paul–Rudanko, Juhani–Havu, Jukka (szerk.): *Perspectives on Complementation: Structure, Variation and Boundaries*. Palgrave Macmillan. Cham, Switzerland. 227–48.
- Fonteyn, Lauren–Cuyckens, Hubert 2014. The Development of Free Adjuncts in English and Dutch. In: Michael, Paul Adams–Brinton, Laurel–Fulk, Robert (szerk.): *Historical Accounts of English: Critical Approaches to Methodology and Evidence*. De Gruyter. Berlin. 15–50.
- Fonteyn, Lauren–van de Pol, Nikki 2016. Divide and Conquer: The Formation and Functional Dynamics of the Modern English *ing*-Clause Network. *English Language and Linguistics* 20.2: 185–219.

- Georgieva, Ekaterina 2017. A nem véges mellékmondatokról: a magyar *-ván/-vén* képzős határozói igeneves szerkezetek elemzése finnugor és törökségi nyelvek adatainak tükrében. In: Szécsényi Tibor–Németh T. Enikő (szerk.): *Stratégiák és struktúrák: Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. JATEPress Kiadó. Szeged. 55–69.
- Gugán Katalin 2002. Syntactic Synonymy: A Case Study. *Acta Linguistica Hungarica* 49(1): 23–49.
- Gugán Katalin 2006. A szintaktikai változások feltételezett egyirányúságáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 103: 61–74.
- Gugán Katalin 2015. *Hol volt? Hol nem volt?* A tagmondattörelő grammatikalizációs folyamatokról a *lévén* és a *lehet* grammatikalizációja kapcsán. *Magyar Nyelv* 111: 38–53.
- Gugán Katalin 2018. Hagyomány és innováció középmagyar kori bibliafordítások mondatában: a tagadás változatai. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 57–75.
- Gugán Katalin–Sipos Mária 2017. Ige mögötti mondatrészek régi hanti szövegekben. In: Forgács Tamás–Németh Miklós–Sinkovics Balázs (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszék. Szeged. 77–94.
- Haader Lea 1992. Az okhatározói mondat problematikája az ómagyar korban. In: Kozocsa Sándor Géza–Laczkó Krisztina (szerk.): *Emlékkönyv Rácz Endre hetvenedik születésnapjára*. ELTE BTK Mai Magyar Nyelvi Tanszék. Budapest. 97–104.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok. Az alanyi, állítmányi, határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 506–665.
- Haader Lea 2001. Mikrodiakrónia és változásvizsgálat (az összetett mondatokban). *Magyar Nyelvőr* 125: 354–70.
- Haader Lea 2004. Változások a történeti szintaxisban – pragmatikai háttérrel. *Magyar Nyelvőr* 128: 464–9.
- Haader Lea 2008. Az alárendelő mondatok változási irányáról. In: Haader Lea–Horváth László (szerk.): *Tanulmányok a középmagyar kor mondatana köréből*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 77–87.
- Haader Lea 2018. Az összetett mondatok. In: Kiss Jenő–Pusztai Ferenc (szerk.): *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 209–25.
- Haselow, Alexander 2015. Left vs. Right Periphery in Grammaticalization. The Case of *Anyway*. In: Smith, Andrew D.M.–Trousdale, Graeme–Waltereit, Richard (szerk.): *New Directions in Grammaticalization Research*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 157–87.
- Haspelmath, Martin 2007. Coordination. In: Shopen, Timothy (szerk.): *Language Typology and Syntactic Description. Vol II: Complex Constructions*. Cambridge University Press. Cambridge. 1–51.

- Hetterle, Katja 2015. *Adverbial Clauses in Cross-Linguistic Perspective*. De Gruyter. Berlin.
- Horváth László 1991. *Három vázlatos szinkrón metszet határozói igeneveink történetéből*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Horváth László 1992. A határozói igenevek mondatbeli szerepeiről. In: Keszler Borbála (szerk.): *Újabb fejezetek a magyar leíró nyelvtan köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 33–82.
- Károly Sándor 1955. A határozói igenév szórendjéhez. *Magyar Nyelv* 51: 36–40.
- Károly Sándor 1956. *Igenévrendszerünk a kódexirodalom első szakaszában*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Károly Sándor 1958. *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Killie, Kristin–Swan, Toril 2009. The Grammaticalization and Subjectification of Adverbial *-ing* Clauses (Converb Clauses) in English. *English Language and Linguistics* 13.3: 337–63.
- König, Ekkehardt 2015. Manner Deixis as Source of Grammatical Markers in Indo-European Languages. In: Vitti, Carlotta (szerk.): *Perspectives on Historical Syntax*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 35–59.
- Kortmann, Bernd 1995. Adverbial Participial Clauses in English. In: Haspelmath, Martin–König, Ekkehard (szerk.): *Converbs in Cross-Linguistic Perspective*. De Gruyter. Berlin. 189–237.
- Kugler Nóra 2018. *Az összetett mondat*. ELTE Eötvös Kiadó. Budapest.
- Lehmann, Christian 1988. Towards a Typology of Clause Linkage. In: Haiman, John–Thompson, Sandra A. (szerk.): *Clause Combining in Grammar and Discourse*. John Benjamins. Amsterdam/Philadelphia. 181–225.
- Mohay Zsuzsanna 2019. *Múltidő-használat a középmagyar korban. A múlt idők középmagyar kori funkcióinak vizsgálata*. Doktori értekezés. ELTE.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 719–57.
- Rácz Endre 1963. *A magyar nyelv következményes mondatai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rácz Endre 1995. Nem mondatrészkifejtő sajátos jelentéstartalmú mellékmondatok. In: Benkő Loránd (főszerk.), Rácz Endre (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 694–718.
- Raisz Rózsa 1980. Határozói igenevek szintagmatikus kapcsolatokban. In: Imre Samu–Szathmári István–Szűcs László (szerk.): *A magyar nyelv grammatikája*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 641–7.
- Swan, Toril 2003. Present Participles in the History of English and Norwegian. *Neuphilologische Mitteilungen* 104: 179–95.
- Thompson, Sandra A.–Longacre, Robert E.–Hwang, Shin Ja J. 2007. Adverbial Relations. *Language Typology and Syntactic Description. Vol II: Complex Constructions*. Cambridge University Press. Cambridge. 237–69.

- Tóth, Ildikó 2000. *VA* and *VÁN* participles in Hungarian. In: Alberti, Gábor–Kenesi, István (szerk.): *Approaches to Hungarian 7*. JATEPress. Szeged. 239–56.
- van de Pol, Nikki 2012. Between Copy and Cognate: The Origin of Absolutes in Old and Middle English. In: Robbeets, Martine–Johanson, Lars (szerk.): *Copies versus Cognates in Bound Morphology*. Brill. Leiden. 297–322.
- Varga Mónika 2017a. Feltételes jelentéstartalmú mondat szerkezetek alakulásáról középmagyar szövegekben. In: É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba. 137–62.
- Varga Mónika 2017b. „Nem szólhatván, az Úristent segítségül hívta” – A fonák okság kifejezéséről középmagyar szövegekben. *Magyar Nyelv* 113: 59–74.
- Varga Mónika 2019a. *Középmagyar kori világi szövegek nyelvtörténeti vizsgálata, különös tekintettel a szövegtani és pragmatikai sajátosságokra*. Doktori értekezés. ELTE.
- Varga Mónika 2019b. Feltételes jelentéstartalmú határozói igeneves szerkezetek történeti-társadalmi kontextusáról. *Nyelvtudományi Közlemények* 115: 113–36.
- Varga Mónika 2020. Funkcionális variáció és átmenetiség a határozói igenevek köréből – számolva a következményekkel. *Jelentés és Nyelvhasználat* (megjelenés alatt).

Varga Mónika

Nyelvtudományi Intézet

varga.monika@nytud.mta.hu

Nyelvelmélet és visszatekintés: négyezer három, az tizenkettő

Balogné Bérces Katalin

Sajátságos helyzetben írhatom ezt a visszatekintést – a 2020 nyarán megjelenő kötettel a negyedik ciklusának végére ér a Nyelvelmélet és... trilógia, és én elmondhatom, hogy – egy kivételével – az összes kötetben közreműködtem valamilyen formában. A legelső Nyelvelmélet és dialektológia válogatásban, 2009-ben, még „csak” szerzőként, később egyre rendszeresebben besegíthettem a nyomdai előkészítésben, és bizony olyan is volt, amikor három szerepben is megjelenhettem a nevem (szerzőként, lektorként és technikai szerkesztőként). Idén pedig, amikor a 12. kötet, a Nyelvelmélet és diakrónia 4. előkészítésén dolgozom (immáron társ-szerkesztőként is), izgalmas és élvezetes kaland visszatekinteni az elmúlt 12 évre.

Bármilyen furcsán is hangzik, a műhelykonferenciák és az azokon elhangzó előadásokból megszülető tematikus tanulmánykötetek címében a legfontosabb szó az „és”. A kezdetektől fogva ugyanis ezek alapkonceptiója az volt, hogy igyekezzünk a nyelvtudomány két oldalát összeházasítani, e területek művelőit egybeterelni: a nyelvelmélet, azaz a kurrens elméleti kereteknek és azok modellezési módszereinek sokszínű spektruma kereszteződjön empirikus fókuszú, a nyelvi adat dokumentálására és rendszerezésére összpontosító kutatásokkal. A cél az, hogy mindkét fél nyereséggel gazdagodjon a szimbiózisban: a nyelvi adatok gazdag tárházát kínáló területek hozzásegítsenek nyelvelméleti kérdések megválaszolásához, esetleg újrafogalmazásához, vagy akár új kérdések felvetéséhez és meglévő válaszok alátámasztásához; az elméleti feltevések pedig iránymutatói legyenek a leíró, dokumentáló kutatásoknak, rámutatva empirikusan betöltendő tudáshézagokra, miközben az adatgyűjtés és -rendszerezés folyamatát terminológiai eszköztárával támogatja meg. Ahogy egyik recenzióknak szerzője kiemeli: „A közvetlen megfigyelés számára rejtve maradó strukturális variánsok felderítéséhez [...] a nyelvelméleti kutatások eredményei új eszközöket és magyarázati lehetőségeket kínálnak” (Forgács 2011: 93). Gyakran éri kritika az elméleti nyelvtudományt, hogy egyfajta öncélú, *l’art pour l’art*-szerű megközelítésben működik, és ügyet sem vet a beszélt nyelv valós adataira; a dokumentáló, leíró

hagyományt pedig annak vádja illetheti, hogy az elméleti következtetések levonásának igénye nélkül, a kurrens elméleti irányzatok figyelembe vétele (vagy akár ismerete) nélkül tevékenykedik. Ezeket és a hasonló ellentéteket kívánták a szerző-szerkesztők felszámolni.

A nyelvelmélettel társítandó három nagy területet választottak a rendezvény- és könyvsorozat ötletgazdái: a nyelvi változatok (dialektológia), a nyelvi érintkezés (kontaktológia), valamint a nyelvi változás (diakronia) feltérképezését célzó vizsgáladásokat. A 12 év termése ezen három terület négy körös vetésforgója – így lett négyszer három tizenkettő, amint arra a címben is utalok. Miként a négy évszak 3-3 hónapos szakaszai kiadnak egy teljes évet, úgy fedi le 12 év távlatát a 12 kötet.

Dialektológia és nyelvelmélet

Az említett három nagy terület közül a vetésforgóban az első a dialektológia. Ahogy É. Kiss Katalin a legelső Nyelvelmélet és dialektológia kötet előszavában fogalmaz, „[a] konferencia célja az volt, hogy a nyelvi változatok elemzése terén hidat teremtsen az adatgyűjtésre, dokumentálásra, valamint a szerkezeti elemzésre összpontosító kutatások között” (NyDial2009: 11). A kötetekben megjelent tanulmányokat pásztázva arra jut az olvasó: az a híd valóban összeköti a két oldalt, hiszen dialektológusok írnak bennük elméleti kérdéseket fejtegetve, és elméleti nyelvészek mutatnak rá a nyelvi variáció különböző aspektusaira. Az előzőre a legizgalmasabb példákat Kiss Jenő írásai adják: a sorozat nyitótanulmányában magát az alapkérdést járja körül (elméleti deficit jellemzi-e a dialektológiát – NyDial2009: 15–28), később széles körben elterjedt dialektológiai hipotéziseket szembesít mai adatok, tények fényében (NyDial2015: 171–80). De hasonlóan általánosabb, elméleti kérdéseket feszeget Komlósiné Knipf (nyelvváltozási elméleteket értékelve magyarországi német nyelvjárásokból származó adatokon – NyDial2009: 133–48), Juhász (a geolingvisztika és a dialektológia néhány elméleti kérdését taglalva – NyDial2009: 151–60), P. Lakatos et al. (a szociodialektológia és a nyelvöldrajzi ábrázolás módszertani kérdéseit vizsgálva a magyar–ukrán–román hármashatár beszélőközösségei nyelvének egyes morfológiai változóin – NyDial2012: 122–35) és Vargha (a diakrón stabilitás mértékét kutatva a magyar nyelvjárásokban különböző nyelvi szinteken (fonetikai, fonológiai, lexikai) – NyDial2015: 246–61) is. Válaszaik nem minden esetben vitazáróak, de kivétel nélkül izgalmasak.

Másrészről számos tanulmány szerzője olyan, elsősorban elméleti téma-területeken vagy köznyelvi adatokkal dolgozó szakember, aki a műhelykonferencia és a kötet felhívására irányította érdeklődését a nyelvi variáció valamely összetevőjére. Többen visszatérő szerzőinkké váltak, akik révén ugyanannak a nyelv(változat)nak vagy jelenségkörnek különféle aspektusait tudják a kötetek körbejárni. Példa erre a magyar morfofonológia köréből Rebrus Péter, aki előbb Törkenczy Miklóssal közösen (NyDial2009: 99–121), majd a múlt idő morfofonológiájára összpontosító, önálló kutatásában (NyDial2012: 174–85) illusztrálja a morfológiai paradigma és az analógiás hatások meghatározó szerepét a

hangtani jelenségekben megvalósuló dialektális variáció kialakulásában, amellel érvelve, hogy az ingadozó variánsok a paradigma instabil pontjaiban jelentkeznek. De a mondattani témájú tanulmányok közt is találhatóak visszatérő szerzők, még hozzá a Kádár–Németh szerzőpáros, akik első alkalommal a csángó határozói ige-neves szerkezeteket vizsgálták (NyDial2009: 189–210), másodszor pedig moldvai magyar beszélőknél az ige–igekötő sorrendet a progresszív aspektus kifejezésének fényében (NyDial2015: 142–70).

Természetesen a szerzők leggyakrabban a magyar nyelv határon innen vagy túl beszélt változatait választják vizsgálódásaik célpontjául, így az előzőekben említettek mellett számos magyar téma kerül görcső alá. Igen jelentős a hangtan képviselője: akad a szupraszegmentálisokat érintő tanulmány (Varga László egy elsősorban nyelvjárási intonációs jelenség vizsgálatán keresztül kívánja alátámasztani a mellékhangsúly fonológiai státuszát a magyarban – NyDial2009: 31–46) vagy a magánhangzó-harmónia témájában is (Forró az ingadozás okozta variációt kutatva bukkan rá bizonyos szótípusok összetettként való értelmezése és az analógia szerepe mellett szóló érvekre – NyDial2012: 66–81), de többségében szegmentális jelenségek kerülnek fókuszba. Ezen belül dominálnak a magánhangzós témák: N. Fodor az északkeleti régióban vizsgálja a magánhangzó-eltolódás és diftongizáció nyelvföldrajzát és kialakulási hátterét (NyDial2012: 136–53); Mády a hosszú magánhangzók rövidülését és hangszínét elemzi pusztakamarási (Mezőség, Románia) hangfelvételek alapján, összevetve a sztenderddel (NyDial2015: 196–210). A Szeged környéki *ő*-zés mai használatát, annak stilisztikai és identitásjelző szerepét, a használatban jelentkező beszélőn belüli ingadozás formáját és mértékét két esettanulmány is tárgyalja statisztikai elemzést nyújtva (Molnár–Sinkovics – NyDial2015: 211–22; Németh et al. – NyDial2015: 223–33). Az egyedüli mássalhangzós folyamat, amely magyar nyelvváltozatokat vizsgáló cikkben megjelenik, a zörejhang és *v/f* tagú kapcsolatok zöngésségi hasonulása (vagy annak hiánya), melyet az általánosan elterjedtől és a standardtól eltérő dialektális alakokban vizsgál Fehér (NyDial2009: 85–96) oly módon, hogy kialakulását és fonetikáját összekapcsolja, majd kurrens elemzéseket értékel ennek fényében.

A hangtani jelenségeken túl szót kapnak határontúli változatokban megfigyelt alaktani (Magyarbód, Szlovákia: Bálint – NyDial2009: 123–31; Felsőőr, Ausztria: Bodó – NyDial2012: 11–33) és Vas megyei helyneveket célzó névtani (Ditrói – NyDial2015: 58–80) kutatások is.

A Nyelvelmélet és ... sorozat rendezvényein, így a kötetekben is, hagyományosan képviseltetve vannak a magyarral rokon uráli, azon belül elsősorban a finnugor nyelvek lejegyzésével, megfejtésével, megőrzésével foglalkozó kutatások. A dialektológiai indíttatású tanulmányok ezek közül két nyelv, a manysi és az udmurt változatainak mondattani és alaktani jellegzetességeit emelik ki. Bíró (NyDial2015: 43–57) és Sipőcz (NyDial2015: 234–45) tanulmányai rávilágítanak: az (északi és déli) manysi ditranzitív szerkezeteinek szórendjében, a tárgy esetraggal való jelölésében, a rag által hordozott pontos morfoszintaktikai jelentésben erősen kimutatható a pragmatikai tényezők, elsősorban a topikjelölési funkció meghatározó szerepe; Horváth (NyDial2015: 99–125) pedig az udmurt-

ban veszi számba a habitualitás kifejezésére alkalmazott morfológiai eszközöket, a használatukban tapasztalható nyelvjárási különbségeket.

Azonban nem csak magyar és azzal rokon nyelvek kerülnek górcső alá a kötetek tanulmányaiban: azok változatos színvilágát nyújtják a nyelvi palettának. Visszatérő és (eleddig) egytanulmányos szerzők is számos talányos adatot tárnak az olvasó szeme elé az angol, a német, az olasz, a latin nyelvjárásaiból. Az angol szinkrón és diakrón folyamatainak elemzésével Eitler (NyDial2012: 55–65) és Kristó (NyDial2015: 181–95) mellett jómagam is hozzájárultam (két alkalommal: NyDial2009: 49–60 és NyDial2015: 25–42) a kötetek választékához. Míg Eitler kvantitatív, statisztikai elemzést nyújt óangol és kora-középgangol nyelvemlékek alapján (és érvel amellett, hogy az északi angol nyelvváltozatokban adatolt ragmegtartás különleges esete magyarázható angol–skandináv kontaktus hatásaként), addig Kristó és Balogné Bérces is formális fonológiai keretben, a CVCV-szótagelmeletben modellez. Kristó témája, hasonlóan Eitleréhez, inkább diakrón: a mai ún. *r*-ező és nem *r*-ező angol akcentusok kialakulását igyekszik felgöngyöltetni, s így a magánhangzók vázszerkezeti és melodikus ábrázolására is fény vetül. Balogné Bérces, visszatérő szerzőként, korábbi dialektológiai tanulmányában (NyDial2009: 49–60) a mai angol nyelvváltozatok likvidáit vizsgálja disztribúciójuk és hiátustöltő szerepük szempontjából, és állítása szerint a jelenségek dialektális eloszlása alátámasztja a magánhangzókat három alapvető melodikus komponenssel leíró elméleteket; későbbi cikke (NyDial2015: 25–42) pedig az angol dialektusok képviselte leníciós alrendszernek közt implikációs viszonyokat állapít meg, melyeket a prozodikus szerkezet felépítéséből eredeztet.

A szintén a germán nyelvek közé tartozó németet a már említett Komlósiné Knipf-tanulmány (NyDial2009: 133–48) képviseli; a latin/újlatin vonal azonban ismét bőséges táptalaja a vizsgálódásnak. Visszatérő szerzőnk, Huszthy Bálint a nápolyi olasz /s/ allofóniájával ismertet meg bennünket (NyDial2012: 95–109), majd a délolasz regionális köznyelv beszélőinek idegen akcentusában kimutatott zárhang-geminációt elemzi, laboratóriumi fonológiás és statisztikai eszközökkel, végeredményben optimalitáselméleti megközelítésben, javítóstratégia-ként (NyDial2015: 126–41). Ugyancsak az olasz(országi) dialektusokat vizsgálja Domokos (NyDial2009: 73–82), és az umlauthoz hasonlatos jelenséget mutat be autoszegmentális modellben; valamint Huszthy Alma (NyDial2012: 82–94), végigvezetve az olvasót, ahogy egy középkori olasz szöveg szövegváltozatainak eredetét segítenek megfejtani dialektális és hiperkorrekt alakok. Korábbi korokba repít vissza Cser (NyDial2009: 63–71) és Adamik (NyDial2015: 11–24) tanulmánya is: előbbi ókori latin nyelvjárások nyomát keresi, és a kimutatható hangtani változások elemezhetőségét teszteli jegygeometriai ábrázolásokon; utóbbi a számítógépes dialektológia módszertanát alkalmazza a vulgáris latin nyelvváltozatok jegyeinek felfedezésére ortográfiai bizonyítékok alapján.

Azonban nem csupán uráli és indoeurópai nyelvek változatai képviseltetnek a kötetek tanulmányaiban, hanem Egedi Barbarának, még egy visszatérő szerzőnknek köszönhetően a (korai) kopt nyelvjárások is: a kopttal kapcsolatban viszonylag ritkán kutatott mondattani variáció köréből előbb a birtokos szerkeze-

tekre (NyDial2012: 34–54), majd a határozott névelők rendszereire irányítja a figyelmet (NyDial2015: 81–98).

A nyelvi sokszínűség mellett a nyelvelméleti sokszínűség is jellemző, ami a fentiekben már kivilágolt: formális elméleti keretek (generatív szintaxis: számos tanulmány – ld. lentebb is; természetes morfológia: Bodó; autoszegmentális fonológia: Cser, Domokos; CVCV-fonológia: Balogné Bérces, Kristó; optimalitáselmélet: Huszthy 2015) mellett szót kapnak nem formális megközelítések is: analógiás elemzések (Forró; Rebrus–Törkenczy, ill. Rebrus), laboratóriumi fonológias (Huszthy 2015; Mády) és számítógépes módszerek (Adamik), valamint statisztikai elemzések (számos tanulmányban).

A kötetek szerkesztői is többször közreműködtek szerzőként is a kötetsozart mindhárom témakörében, így a dialektológiai szálon is olvasható egy-egy tanulmány É. Kiss Katalin és Hegedűs Attila tollából, melyek szervesen kapcsolódnak a Nyelvelmélet és ... rendezvények és kiadványok egy kiugró jellegzetességéhez. Az ugyanis mindvégig sajtósággal jegyük volt, hogy tematikájukban viszonylag nagy arányban képviseltetett a szintaxis. Hogy ez mennyire üdvözlendő a dialektológiai vizsgálódások terén, Hegedűs írásából (NyDial2009: 163–74) is kiderül, amikor a mondatban mellőzöttségét tárgyalja a nyelvjárások leírásában, mielőtt – példát mutatva – ismerteti saját kérdőíves adatgyűjtését a vonzatkeretek variánsairól magyarországi nyelvváltozatokban, melynek eredményeit térképeken szemlélteti. Talán nem meglepő, hogy É. Kiss tanulmánya (NyDial2009: 213–28) is mondatani témájú: a *kell* és a *szabad* szavak mondatani viselkedését elemzi generatív keretben, a változatok földrajzi megoszlását is figyelembe véve. A szintaxis azonban, mint említettem, kiemelt szerepet kap a kötetekben: a fentebb már ismertetett, romániai nyelvjárásokat vizsgáló Kádár–Németh szerzőpáros cikkei mellett helyet kapnak felvidéki és északkelet-magyarországi kérdőíves vizsgálatok is (előbbi Cs. Nagy többes szám 3. személyű birtokossal való egyeztetést kutató tanulmánya – NyDial2009: 177–86; utóbbi Rákosi írása, mely a visszaható anafora és a névmási szerkezet közti ingadozást ismerteti egyes szintaktikai helyzetekben – NyDial2012: 154–73), illetve É. Kisséhez hasonló, egy-egy szintaktikai jelenség nyelvjárásstipológiáját célzó, de alapvetően a generatív megközelítést képviselő vizsgálatok (Ürögdi – NyDial2009: 231–48 a végpontjelölő időhatározói mellékmondatok, Kenesei – NyDial2012: 110–21 az ige mögötti tagadó kvantorok használatát járja ebből a szempontból körül).

Különleges a sorban a negyedik, 2018-ban megjelent dialektológia-kötet: ez, hogy a reformáció kezdetének 500. évfordulójáról méltóképp megemlékezzék, a Károli-biblia nyelvét központi témájává választó 2017-es rendezvény előadásából adott közre egy válogatást. A speciális témaválasztásnak köszönhetően azonban ritka egyvelege született a dialektológiai és diakrón szempontú vizsgálatoknak a közölt tanulmányokban, és a szerzőik is (A. Molnár, Dömötör, Gugán, Kalcsó, Kiss Sándor, Koltai, Korompay, Szikszainé Nagy) azok közül kerültek ki, akik inkább a történeti nyelvészet területein mozognak és nyelvtörténeti orientációjú kiadványokban publikálnak – beleértve a Nyelvelmélet és ... sorozat diakrónia-kiadásait is. Ezáltal valamennyi cikk izgalmas és rendkívüli – ahogy Ludányi

(2019: 233) fogalmaz recenziójában: „[a] konferenciakötet tanulmányai érdekes témákat vonultatnak fel, vizsgálataikkal, feltett kérdéseikkel érintetlen, fel nem tárt vagy kevésbé ismert területre visznek, felvillantva újabb kutatások lehetőségét”.

Kontaktológia és nyelvelmélet

Második nagy epizódunk azzal foglalkozik, ahol a diakrónia és a szociolingvisztika találkozik: a kontaktológiával, azaz a nyelvi érintkezés tudományos vizsgálatával. Mind a szervezett államok létrejötte előtti, mind az újabb kori, modern társadalmak természetes jellemzője a vándorlás és mobilitás, illetve a közösségek keveredése – mindezek velejárója pedig a kommunikációs érintkezés, a két- és többnyelvűség, az idegennyelv-elsajátítás révén végbemenő kétirányú interferencia, az elsősorban az irodalmi/írott presztízsváltozat kialakulásakor megjelenő többnyelvűvátozatúság. Diakrón perspektívából tekintve mindez nem csupán az egymásrahatásból eredő belső módosulásokat eredményezi, hanem új nyelvek/nyelvűvátozatok, szisztematikus tulajdonságokat mutató köztesnyelvek kialakulásához is vezet. Ahogy Kiss Jenő (NyKont2013: 80–94) fogalmaz: „[...] mind az azon nyelvi nyelvűvátozati érintkezések, mind pedig a különböző nyelvek közötti kontaktusok szükségszerű velejárói a nyelvhasználatnak, egyszersmind előidézői, elősegítői nyelvi változásoknak” (NyKont2013: 80).

Azt azonban, ahogyan ez a folyamat lezajlik, a beszélők társadalmi státusza, az aszimmetrikus viszonyok (presztíz és stigma), a nyelvek/nyelvűvátozatok (használói) felé irányuló attitűdök, azaz az érintkező nyelvi közösségek közti erőviszonyok határozzák meg: csak a legritkább esetben egyenrangúak a kontaktáló nyelvi rendszerek, és jellemzőbb az alá-fölé rendeltség szubsztrátum- és szuperstrátum-státuszú vátozatok között. A nyelvi érintkezés ezen szociolingvisztikai tényezőire hívja fel a kutatók figyelmét É. Kiss a 2010-es kötet Bevezetésében (NyKont2010: 9–13): „Feltárandó összefüggés mutatkozik [...] a nyelvi kontaktusok társadalmi-lélektani és grammatikai aspektusai, azaz az egymással érintkező népcsoportok hatalmi-társadalmi-népességi viszonyai és a nyelvi kontaktushatások intenzitása és kimenete között” (NyKont2010: 13). Ugyanitt, illetve a kötetben megjelent tanulmányában (NyKont2010: 223–37) kiemeli azt is, hogy az ilyen jellegű összefüggések vizsgálatai már hagyományosan részei a hangtani elemzéseknek, de a mondattani és alaktani vátozásokban is feltételezhető, hogy alapvető és mélyreható ez a fajta szociokulturális tényezők által meghatározott kontaktushatás, így ezek vizsgálatában is létjogosultsága van és ezek kutatásába is bevonandó.

A kötetekben közölt tanulmányokat pásztázva ismét feltűnik, hogy a szerkesztők mellett más kutatók is visszatérő, hű szerzőként publikálják bennük eredményeiket. É. Kiss két önálló, Hegedűs két társszerzős cikkel jelentkezik ezúttal (Hegedűs Attila–Tóth László – NyKont2010: 239–48; ill. Benő Attila–Hegedűs Attila – NyKont2019: 189–200). A 2013-as kötet (NyKont2013) vendég-társszerkesztője Agyagási Klára, aki azon kötetbeli tanulmányán (NyKont2013: 155–72) kívül később egy Dékány Évával közösen végzett kutatásról is beszámol nálunk (NyKont2019: 41–75). A dialektológia-sorozatban már visszatérő szerzőnk volt

Kiss Jenő, Egedi, Huszthy, valamint jómagam (aki a kontaktológiai témájú kutatását Huber Dániellel közösen végezte(m)); illetve több szerző is egy-egy tanulmányt jelentetett meg a két sorozatban (Adamik, Cser, Eitler – ezúttal Vadással közösen, Sipőcz – ezúttal Szeverényivel közösen). Szintén a dialektológia-sorozatban volt visszatérő szerzőpárosunk a Kádár–Németh páros, és Kádár Edit egy kontaktológia-kötetben is közreműködött. Végül, a kontaktológiai kiadványokban vált visszatérő szerzőnké Csepregi Márta (aki egyik tanulmányát azzal a Gugán Katalinnal írta, aki a Károli-bibliáról szóló kötetben, ill. a 2013-as kontaktológia-kötetben is megjelent egy-egy önálló tanulmánnyal). Úgyszintén a kontaktológia-sorozatban tűnik fel Benő Attila, aki állandó közreműködőnk: mindezülig összesen öt szakcikket köszönhetünk neki, melyből három önálló, kettő pedig társszerzős (Benő–Lanstyák – NyKont2019: 13–26; Benő–Hegedűs – NyKont2019: 189–200). Lanstyák István egy korábbi válogatásban önálló tanulmánnyal is szerepelt (NyKont2016: 46–65). Széles tehát azon kutatók köre, akik szívesen közreműködnek a nyelvelméletet a kontaktológiával társító projektben.

Tematikájukat tekintve, a Nyelvelmélet és dialektológia kötetekhez hasonlóan, a tanulmányok alapvetően kétféle megközelítést követnek. Ritkábban, az elmélet felől közelítenek a nyelvi érintkezés konkrét példái felé: ezek elméleti(bb), áttekintő természetű írások, melyek a jelenségkör valamely aspektusát kiragadva elsősorban az általános megállapításokat járják körül, és a bemutatott jelenségeket csupán illusztrációként, az állítások alátámasztására használják. Ilyen jellegű például a fent idézett Kiss Jenő-írás (NyKont2013: 80–94), mely a regionális nyelvváltozatok és a standard kapcsolatát fejtegeti, nyelvváltozat-tipológiai megjegyzéseket tesz, valamint áttekinti a nyelvi kontaktus tipológiáját. A kontaktushatás két válfaja, az abszolút és a relatív kontaktushatás megkülönböztetését hangsúlyozza Lanstyák (NyKont2016: 46–65), majd az ezek nyomán az átadó nyelvből az átvevő nyelvbe bekerülő abszolút és relatív kontaktusjelenségeket a magyar nyelv felvidéki változataiból vett példákkal illusztrálja. Ugyanezt a distinkciót veszi górcső alá Benő–Lanstyák (NyKont2019: 13–26), amellel érvelve, hogy a relatív kontaktusjelenségek megléte régebbi nyelvi formák fennmaradásához (az ő szóhasználatukkal, megőrzött régiséghez) vezethet, amit több határon túli magyar nyelvváltozattól vett példákkal igyekeznek igazolni.

A tanulmányok túlnyomó többsége azonban egy-egy kiválasztott kontaktushelyzetre vagy -jelenségre koncentrál, azt mutatja be, majd annak tanulságaiból von le elméleti következtetéseket. Ezek az esettanulmányok is visszatérő alapproblémákat feszegetnek: folytonos módszertani kérdés például korábbi nyelvlapok elemzésénél, hogy az írásos nyelvemlékekből mire lehet, mire szabad következtetni; vagy, amit É. Kiss a 2010-es kötet Bevezetésében (NyKont2010: 9–13) külön ki is emel: a (diakrón) kontaktológia örök kérdése, hogy egy-egy megfigyelt jelenség kialakulása milyen feltételek mellett írható fel valamely érintkező nyelvvel, nyelvváltozattal való kontaktus számlájára, vagy inkább tekintendő belső fejlődés eredményeképp; kontaktushatással állunk-e szemben, vagy az észlelt hasonlóságok a kérdéses nyelvek, nyelvváltozatok közös eredetéből levezethetőek; esetlegesen egyszerre több tényező van jelen egy adott beszélőközösség

helyzetében, melyek kölcsönösen támogatják egymást (mint például a relatív kontaktusjelenségek esetében, amik akár a megőrzött régiség jelenségét is eredményezhetik, ld. a fent ismertetett Benő–Lanstyák érvelést).

De ami leginkább kiviláglik a kötetek összetételéből: amióta az emberi nyelvek története adatolt, mindig jelen volt változásukat meghatározó tényezőként a kontaktus, hiszen a mobilitás és a migráció, a közösségek keveredése, az ezekkel járó két- vagy többnyelvűség természetes jellemzői a társadalmaknak. Ez az ó- és középkortól végigkövethető a kötetekben: Simon (NyKont2010: 15–32) a hettita–luvi kétnyelvűséget tárgyalva egészen az i.e. II. évezredig viszi vissza az olvasót, bemutatva, ahogy a szubsztrátum-státuszú luvi felemelkedik szupersztrátummá és kiszorítja a hettitát, mely így kihal; Egedi (NyKont2010: 33–48) pedig a kopt i.e.3–i.sz.13.sz. közötti történetén keresztül nyújt betekintést az egyiptomi–görög kontaktus morfoszintaktikai és lexikai vetületébe. De a göröggel való érintkezés esetleges hatásai a latin fejlődése során is vizsgálandók (és esetenként megkérdőjelezendők) – ez derül ki Cser (NyKont2010: 49–56) és Adamik (NyKont2016: 10–32) példáiból: előbbi a latin extraszillabikus /s/ (az ún. *s impurum*) viselkedésére javasol görög hatás helyett belső magyarázatot; utóbbi a császárkori vulgáris latinban kutatja esetleges görög hangtani befolyás nyomát. A latin és a korai újlatin nyelvek kerülnek Balogné Bérces–Huber (NyKont2010: 57–70) keresttüzébe is, a germán nyelvekkel való kapcsolatuk laringális letűkröződésével a középpontban. Valamivel későbbi germán érintkezést vizsgál Vadász–Eitler (NyKont2013: 137–53), a középpangol perfektív segédigék használatában skandináv kontaktus hatására gyanakodva; Csató (NyKont2019: 27–40) pedig a török korai történetének szerteágazó nyelvkapcsolatai nyomán felbukkanó jelenségeket helyezi el a Kódmásolási Modellben.

A magyar nyelv korai kialakulásának egy különleges aspektusa hangsúlyos szerepet játszott a 2012-es Nyelvelmélet és kontaktológia rendezvényen, aminek apropóját az adta, hogy 2011 novemberében megjelent Róna-Tas András és Berta Árpád *West Old Turkic – Turkic Loanwords in Hungarian I–II c. nagymonográfiája*, a figyelem központjába emelve török jövevényszavaink és a magyar–török nyelvi kapcsolatok fejlődését. Ebből eredően a 2013-as kötet tanulmányainak fele ebben a témában született, így a szerkesztők – a többi kötetben követett hagyományokkal ellentétben – azt két blokkra tagolták, és a második blokkot teljes egészében ennek a témának szentelték. Itt a nyugati ótörök és az ősmagyar közti hangtani kapcsolatokat két tanulmány is taglalja (Agyagási – NyKont2013: 155–72; Bakró-Nagy – NyKont2013: 173–89), egy (É. Kiss – NyKont2013: 190–205) ugyanebből a szemszögből az ómagyar igeidőrendszer és birtokos szerkezet változásait, egy pedig török jövevényszavaink valamivel későbbi, X–XIV. sz.-i, középső (kabar-kun-besenyő / kipcsek) rétegét (Vásáry – NyKont2013: 227–43) vizsgálja. Gugán (NyKont2013: 206–26) többféle bizonyíték alapján az ellen érvel, hogy az ősmagyar–ótörök kapcsolatban kiterjedt, hosszú ideig tartó kétnyelvűséget feltételezzünk; Károly (NyKont2013: 244–57) pedig az ősmagyar–ótörök és a mongol–jakut / tunguz–jakut nyelvi kapcsolatok között von párhuzamot.

A korai magyar nyelvtörténet aspektusai ugyanakkor a sorozat más kötetekben is helyt kapnak. A legutóbbi, 2019-es kiadványban például újra előtérbe kerülnek az ótörök–ősmagyar együttélés során megjelenő mondat szerkezetek, azon belül az osztályozószóok használatának kialakulása Agyagási Klára és Dékány Éva írásában (NyKont2019: 41–75). De olvashatunk a honfoglalást követő egy-két évszázadban intenzív szláv–magyar nyelvi kontaktusról, szláv–magyar kétnyelvűségről (Zoltán – NyKont2016: 33–45; Pelczéder – NyKont2019: 217–36), valamint a (korai) ómagyart érő latin, újlatin és német hatásról is (Szentgyörgyi – NyKont2010: 71–86; Haader – NyKont2010: 87–97). Szintén a német nyelv magyarországi jelenlétével foglalkozik, habár jóval későbbi korból, Hegedűs Attila–Tóth László (NyKont2010: 239–48), mely a germanizmusok átvételét és elfogadását a XIX. sz. második felében és a XX. sz. elején meghatározó tényezőket veszi sorra.

Más nyelvek közti XVIII–XIX–XX. századi érintkezések is válnak szerzőink vizsgálati tárgyává. Az olasz regionális dialektus mondattanát befolyásoló irodalmi nyelv, ill. a francia nyelv interferenciája, a folyamatban jelen lévő hiperkorrekció szerepe a témája Salvi cikkének (NyKont2010: 99–115). Az észak-amerikai kontinens nyelvi történetéből pedig a kanadai franciát érő angol hatásba, valamint az USA-ban beszélt kilenc európai emigráns nyelvbe nyújt bepillantást Kassai (NyKont2010: 117–25) és Fenyvesi (NyKont2013: 113–36).

A legtöbb tanulmány azonban a magyarral rokon uráli nyelvek kontaktusait, valamint a mai magyar nyelvet határon túl és innen érő befolyásokat elemzi.

Földrajzi eloszlásukból kifolyólag az uráli nyelvek elsősorban az orosz-szal, illetve egymással érintkeznek. Erről olvashatunk a komi-permják (Oszkó–Ponomareva – NyKont2010: 127–47), az osztják (Csepregi–Gugán – NyKont2010: 149–68), valamint a nyenyec, enyec és nganaszan (Várnai–Wagner-Nagy – NyKont2010: 169–83; Mus – NyKont2016: 109–23) kapcsán. Számos tanulmány boncolgatja az orosz nyelvnek a mai udmurtra gyakorolt hatását (Tánczos – NyKont2013: 95–112; Asztalos – NyKont2016: 124–54; Speshilova – NyKont2019: 147–65), míg Fejes (NyKont2019: 167–87) mari hatást feltételez a krasznoufimszki udmurt nyelvjárás magánhangzó-harmóniájában. A hantit és a manysit az orosz mellett komi és tatár hatás, ill. távolabbi areális kapcsolatok befolyása érte (Csepregi – NyKont2019: 77–102; Sipos – NyKont2019: 103–26; Szeverényi–Sipőcz – NyKont2019: 127–46).

A határon túli magyar nyelvjárásokról is színes képet kaphatunk. Meghatározó, hogy folytonosan érintkeznek az őket körülvevő többségi nyelvekkel: a felvidéki dialektusok például elsősorban a szlovákkal, de, ahogy azt Presinszky (NyKont2010: 185–96) megmutatja Nagyhind helyi nyelvjárása felülvizsgálatával, meghatározó lehet a környező nyelvjárások hatása és a központi (köznyelvi) norma erősödő befolyása is. Mint már elhangzott, főként Benő Attila közreműködésének köszönhetően viszonylag nagy arányban képviseltetnek a tanulmányokban az erdélyi magyar nyelvjárások és azok érintkezése a románnal (Benő – NyKont2010: 197–206; NyKont2013: 13–26; NyKont2016: 97–108), amelyek kapcsán felmerülnek korábban már említett elméleti kérdések. A relatív kontaktus-

jelenségekhez hasonlatos, egymást erősítő hatások összjátékát szemléltető Kádár (NyKont2010: 207–21) a romániai magyar nyelvváltozatban azonosít be olyan román nyelvi kontaktusjelenséget, ami a magyar sztenderdben is megtalálható, így ez a hasonlóság kedvezhetett az átvételnek; a kontaktusjelenség és a belső fejlődés szétválasztásának nehézségeire pedig Halm–Bende-Farkas (NyKont2019: 201–16) hoz friss példát. Még a csángó hangrendszer is erős román befolyásnak van kitéve, ahogy Huszthy (NyKont2016: 66–96) rávilágít. A román kontaktus-hatások között akadnak azonban olyan jelenségek, amik látszólag a magyarországi magyar nyelvváltozatokba is beszivárognak, elhomályosítva azok belső eredetét, egyúttal rásegítve azok gyors terjedésére: ilyenek lehetnek a *valószínűleg, hogy* (É. Kiss – NyKont2010: 223–37) és a *lehet elmegyek* (Benő–Hegedűs – NyKont2019: 189–200) típusú szerkezetek.

A kontaktológia-kötetek tanulmányainak végül, de nem utolsósorban ismertetett csoportját alkotják azok az írások, amelyek magyarországi kisebbségi, etnikai nyelvjárások, egyéb nyelvváltozatok érintkezését tárgyalják egy szuperstrátum-státuszú nyelvi formával. Hiszen nem csupán a magyar nyelv van kisebbségi helyzetben határainkon kívül, hanem azokon belül is élnek nemzetiségi nyelvjárási beszélők, mint például a magyarországi német etnikum (budakeszi német nyelvjárásának néhány jegye: Mayer – NyKont2013: 27–42); ezek szemszögéből a magyar nyelv testesíti meg a nyomásgyakorló hatást. Hasonló a helyzete a magyar jelnyelvnek, amiben a hangzó magyar nyelv befolyása érvényesül (Szabó M. Helga – NyKont2013: 43–79), és izgalmas, kölcsönös kapcsolat állapítható meg a magyar és a szlovák népköltészet kulturális konceptualizációjában a kognitív nyelvészet módszertanát alkalmazva, ahogy azt Baranyiné Kóczy (NyKont2016: 178–201) teszi. Hasonlóan izgalmas az a terület, amin Magyarországon belül a magyar nyelv mégis szubsztrátumhelyzetbe szorul: az idegen nyelveket tanuló magyarok köztesnyelvében. Ezt a jelenséget köteteinkben két tanulmány is (Gósy–Gyarmathy–Beke – NyKont2016: 155–77; Piukovics–Üstöki – NyKont2019: 237–56) tárgyalja saját empirikus vizsgálataikra alapuló elemzéseikben.

Zárásképp további kutatások előrevetítésére és ösztönzésére álljon itt egy kiragadott részlet Kiss Jenő (NyKont2013: 80–94) remek összefoglalójából a kontaktológiai vizsgálódások aktualitásáról: „A Föld lakosságának a megszorodásával, a népességmozgásoknak, a migrációnak, a mobilitásnak a megnövekedésével, a tudományos-technikai forradalomnak köszönhető civilizációs-technikai fejlődéssel, a globális kapcsolattartás és kommunikáció megjelenésével korábban elképzelhetetlen intenzitású, mennyiségű és jellegű nyelvhasználati/nyelvi kapcsolat létesül és van folyamatban minden pillanatban. [...] A szóban forgó regionális nyelvi világ a nyelvhasználati változatosságnak, változásnak, egymásra hatásnak, kölcsönös befolyásolásnak típusában, intenzitásában, módjában és ütemében egyaránt lenyűgöző gazdagságát tárja elénk. Olyan gazdagságot, amely szerkezetani, szociopragmatikai és változásvizsgáló szempontból egyaránt izgalmas általános kérdéseket vet föl. Vonzó kutatási terület ez, bár »a nem totális rend leírása [...] mindig nehezebb feladat, mint egy tiszta elmélet felállítása« (Tolcsvai Nagy 1996: 71)” (NyKont2013: 91).

Diakrónia és nyelvelmélet

A kettősség, melyre a teljes Nyelvelmélet és ... sorozat épít, megannyi szállal szövö át a sorozat tematikáját, a tanulmányok hangsúlyviszonyait. Megkerülhetetlen, és változatos formákban manifesztálódik. Ahogy Kiss Jenő (NyDiak2011: 11–8) írja, még a nyelvi változás kutatásának is előfeltétele bizonyos axiómák elfogadása; közelebről megvizsgálva kitűnik, az általa kiemelt axiómák egy-egy kettősséget fogalmazznak meg. Az egyik a nyelvet használó ember két arca: a beszélő egyidejűleg biológiai és társadalmi lény. Azaz nem modellezhető az egyén pszichés-kognitív kommunikációs képessége csupán neurális és artikulo-motoros alapú elméletekkel, hiszen ezeket kiegészítik az egyén közösségi szerepéből, a társadalmi mozgások dinamikájából táplálkozó funkcionális magyarázatok. Kiss Jenő másik axiómája a nyelvhasználat kettősségére utal, mivel az egyszerre nyelvrendszertani és szociokulturális beágyazottságú. Megintcsak, bármennyire is tűnnek a nyelvi elemek szinte matematikai pontossággal kategorizálható és katalogizálható szisztémába rendeződőnek, a nyelvi rendszerek pedig csoportokba tipologizálhatónak, mindez pontatlan marad a szociokulturális tényezők figyelembe vétele nélkül.

A magyar nyelvtörténet kutatásában sajátságos kettősséggént bontakozik ki az empiria és a nyelvelméleti modellezés egy izgalmas aspektusa, melyre Hegedűs Attila (NyDiak2011: 171–8) irányítja a figyelmet bevezetőjében. A magyar nyelvtörténet korai szakaszát, az ősmagyar kort ugyanis írásos emlékek hiányában kísérlik meg a kutatók feltérképezni, méghozzá a korszak két ellentétes kronológiai határmezsgyéje felől: egyrészt az adatolt magyar nyelvtörténet alapján, másrészt a megelőző, finnugor kor rokon nyelvek kortárs és diakrón komparatív vizsgálata révén lehetséges rekonstrukciója nyomán. Így találja magát az ősmagyar nyelvállapot a magyar nyelvtörténészek és a finnugristák érdeklődésének metszetében. Előfordul azonban, hogy a kellő mértékű ismeretszere hiánya egymástól független, párhuzamos felfedezésekhez vezet: az egyik oldal képviselői új tudományos eredményként észlelnek olyan meglátásokat, amiket a másik oldalról már közöltek. Emiatt „[f]ontos és szükséges tehát, hogy a magyar nyelv története felől érkező és azzal foglalkozó kutató ismerje és értékelje a finnugor irányból érkező nézeteket is. S hogy egy adott kérdésben milyen modell a leginkább meggyőző, csak a mindenfelől érkező megközelítések kritikai értékelése alapján dönthető el” (NyDiak2011: 171). Ebben az esetben tehát az empiria eleve kétirányú, és a nyelvelméleti modellezésnek mindkettő fejleményeit nyomon kell követnie.

De nem csupán az empiria összetettsége okozhat nehézségeket, hanem a leírás, az elmélet is hordozhat inherens elemzési, terminológiai problémákat, mint például amit szintén Hegedűs Attila taglal egy későbbi írásában (NyDiak2014: 103–8) a birtokviszonyjel kategóriájának szükségességéről (vagy éppen szükségtelenségéről).

Áttekintve immár mindhárom témacsoportot, ami a Nyelvelmélet és ... rendezvényeken és kötetekben megjelenik, észre kell vennünk a számos kapcsolódási pontot, ami köztük fellelhető. Mind a dialektológia, mind a kontaktológia a nyelvi variáció egy-egy oldalát testesíti meg, miközben eredőjük a diakróniában,

azaz az idő múlásával megmutatkozó rendszer módosulásokban keresendő. A fokozatos nyelvi változás tetten érhető a nyelvjárási formák és részrendszerek területi megoszlásában; „[a] szinkroniában egymás mellé rendeződött változási fokozatok többnyire a történeti mozgások egymásutánosságát rögzítik, így módszeres elemzéssel a statikus formációk dinamikus folyamatábrákká, »diaszisztémákká«, levezetéseké alakíthatók” (Juhász Dezső – NyDiak2011: 226). Beszélők és közösségek közötti távlatból tekintve tehát a szinkrón variáció nyelvi változás eredménye, a beszélőn belüli ingadozás pedig igen sokszor folyamatban lévő változást jelző szimptóma. „A nyelvi változásokat minden ismert esetben ingadozások kísérik: a változás nem más, mint az ingadozásokon belüli arányok folyamatos eltolódása” (Kálmán et al. – NyDiak2011: 191). Ez a felismerés nyilvánul meg a modern szociolingvisztikában, amely, ahogy Kiss Sándor írja, „axiómává emelte a nyelvi változás »variációba ágyazottságát«: a nyelvi változás létrejötté feltételezi a szinkrón rendszerben fennálló heterogeneitást” (NyDiak2011: 36).

Ez a fajta heterogeneitás: a variáció, az ingadozás tehát szerves része kell hogy legyen a diakrón vizsgálódásoknak. Ennek megfelelően a kötetek tanulmányaiban is hangsúlyosan van jelen a különböző formák közti ingadozás és a variánsok versengése, mind a hangtanból (Kálmán et al. – NyDiak2011: 191–203; Kálmán–Forró – NyDiak2014: 109–29), mind a morfoszintaxisból vett példákkal (ez utóbbit különösen markánsan illusztrálja a jelen, 2020-as kötet; vö. pl. Dömötör – NyDiak2020; Halász – NyDiak2020; Varga Mónika – NyDiak2020). A nyelvtörténet és a variáció közti szoros kapcsolatot kiemelten tárgyalja Juhász Dezső (NyDiak2011: 225–46); Eitler (NyDiak2011: 49–63) és Varga Mónika (NyDiak2017: 137–62) pedig kifejezetten variacionista megközelítést, szociolingvisztikai elemzés alkalmaznak. A nyelvtani megformálás változásait megszabó belső és külső tényezőket együttesen vizsgálja Kiss Sándor (NyDiak2017: 111–25), míg Farkas Imola-Ágnes tanulmányában (NyDiak2020) egy újonnan megjelenő nyelvi elem (az *egy*éltárgy) története révén betekintést kapunk a terjedés mint szociolingvisztikai mechanizmus működésébe is.

Egy másik mechanizmus, melyről fentebb, a dialektológia kapcsán már szó esett, meghatározónak bizonyul a diakróniában is: ez az analógia, azaz valamilyen sajátosság hasonlóságon alapuló kiterjesztése. Több tanulmány is igyekszik kihangsúlyozni az analógia szerepét (pl. Kálmán et al. – NyDiak2011: 191–203; Kálmán–Forró – NyDiak2014: 109–29; de még Dömötör írásában – NyDiak2014: 42–62 – is szerephez jut). A szerzők mellett érvelnek, hogy a klasszikus formális, szabály- vagy korlátalapú elemzésekkel ellentétben az analógiás elméletek hatékonyan magyarázzák (sőt, egyenesen prediktálják) a modulon kívüli motivációjú (tehát pl. hangtani jelenség esetében a nem-hangtani alapú) ingadozást majd változást; mivel az analógia alapja lényegében véletlenszerű, az analógiás modellben magától értetődő, hogy idővel nem-természetes, (ahogy Kálmán–Forró – NyDiak2014: 109–29 – nevezi) „lökött” szabályszerűségek alakulnak ki.

Az egyes tanulmányokat áttekintve ismét szembetűnnek a közreműködő szerzők mintázatai. A 2018-as Nyelvelmélet és dialektológia kötet kapcsán, amit a Károli-biblia nyelvezete elemzésének szenteltünk, és ami emiatt alapvetően

diakrón érdeklődésű szerzőket vonultatott fel, már említettünk kutatókat, akik itt, akár még hangsúlyosabban, megjelennek: Kiss Sándor három kötetben (NyDiak2011, NyDiak2014, NyDiak2017), Dömötör Adrienne kettőben (NyDiak2014, NyDiak2020), Gugán Katalin pedig egyben (NyDiak2017). A diakrónia-sorozat visszatérő szerzői közt van É. Kiss Katalin, aki mind a négy kötet számára írt tanulmányt, de megemlítendők „háromkötetes” (Kiss Sándor, Varga Mónika) és „kétkötetes” (Bende-Farkas, Dömötör, Gugán, Hegedűs Attila, Kálmán László) szerzőink is. Emellett immár abban a helyzetben vagyunk, hogy összesíteni tudjuk a három kötetssorozat „statisztikáit”: külön öröm, hogy többen mindháromban publikáltak (Adamik, Cser, Egedi, Eitler, É. Kiss, Gugán, Hegedűs Attila, Kiss Jenő, Sipőcz), de a diakróniát a dialektológiával (Bíró, Domokos, Dömötör, Forró, Horváth Laura, Juhász Dezső, Kiss Sándor, Rebrus, Törkenczy) vagy a kontaktológiával (Asztalos, Bende-Farkas, Halm, Mus, Simon Zsolt) „párosító” szerzőink is akadnak.

A diakrónia-kötetekben megjelent tanulmányok tematika szempontjából legkiugróbb jellegzetessége, hogy, a dialektológia-sorozathoz hasonlóan, kifejezetten sok köztük a mondattani tárgyú írás. Ez ebben a kontextusban is fontos és üdvözlendő, mivel, ahogy recenziójában Farkas Judit kiemeli, „a mondattan az a nyelvi terület, amelyről a hagyományos nyelvtörténeti írásokban a legkevesebb szó esik” (Farkas 2012: 530). És valóban, a négy diakrónia-kötet 43 tanulmányának mintegy 2/3-a mondattani témájú vagy közvetlenül kapcsolódik valamely szintaktikai jelenséghez, de ha közvetett mondattani kapcsolódásokat is beleszámolunk, akkor még ennél több cikket is ide sorolhatnánk. Érdemes ugyanakkor megjegyezni, hogy ezek a tanulmányok nem csak a magyar szintaxis, hanem több európai (pl. angol, francia, latin), valamint különböző uráli nyelvek mondattani történetéből is merítenek.

Természetesen találunk azonban a szintaktikai témákon kívül szép számmal hangtani jelenségekkel foglalkozó tanulmányokat is. Cser (NyDiak2011: 19–24) a hely nélküli nazális fejlődését vizsgálja a latinban, autoszegmentális fonológiai elemzést nyújtva; Juhász Dezső (NyDiak2011: 225–46) több magánhangzós nyíltabbá válási folyamat esetében mutat ki az érintett dialektusok hangrendszerével való összefüggést; Kálmán et al. (NyDiak2011: 191–203), ill. Kálmán–Forró (NyDiak2014: 109–29) a fent már tárgyalt analógiás megközelítés mellett érvel; Adamik (NyDiak2017: 9–29) pedig hangstatisztikai módszert alkalmaz a vulgáris latin [w] > [β] hangváltozás feltérképezésében.

A nyelvelmélet központi területei mellett szót kapnak diakrón kontextusban igen ritkán felmerülő megközelítések. A pragmatika-diskurzuselemzés-szövegten szempontrendszeréhez fordul Varga Mónika (NyDiak2014: 168–89), 1586–1768 közötti boszorkányperes szövegek alapján feltárva a szövegkoherencia tényezőit; valamint Karácsonyi (NyDiak2020), a *ReALIS* formális pragmatikai modellt segítségül hívva egy mutató névmás diskurzusjelölővé válási folyamatának kimutatására a romaniban. Ugyanígy kevésbé hagyományos a nyelvtörténeti diskurzusban a formális szemantika bevonása, amit azonban hatásosan (és hatékonyan) szemléltet Bende-Farkas (NyDiak2014: 10–40) az ómagyar kori

vala-kifejezések, és Halm (NyDiak2020) a *szinte* és a *majdnem* diakrón formális szemantikai elemzésével.

A kötetek tanulmányai lefedik tehát a nyelvi vizsgáldás főbb területeit. Kiss Sándor (NyDiak2014: 130–8) még azt is felvázolja, miként játszanak össze a különböző nyelvi szintek a latin esetrendszer leépülése során. De talán a diakrónia-kötetekben valóban a szintaxis, a morfoszintaxis dominál, oly módon, hogy az elemzések alátámasztják azt a fő tételt, miszerint a mondattani változások két legfontosabb mechanizmusa az újraelemzés és a grammatikalizáció (ld. Egedi – NyDiak2014: 63–83). A reanalízist, a különböző átrendeződéseket veszi górcső alá a latin nyelv ún. kései korszakában Kiss Sándor (NyDiak2011: 25–38) és (NyDiak2017: 111–25); az északolasz dialektusokban Domokos (NyDiak2011: 39–48); a luviban Simon (NyDiak2014: 157–67); az ősmagyarban É. Kiss (NyDiak2011: 85–102); az ómagyarban Dömötör (NyDiak2014: 42–62); későbbi magyar korszakokban Gugán (NyDiak2017: 91–110), Hegedűs Attila (NyDiak2011: 171–8) és Dér (NyDiak2020); Asztalos et al. (NyDiak2017: 30–62) pedig nyenyec, hanti és udmurt mondatszerkezeti átstrukturálódásokat vizsgál. Hasonló mértékű hangsúlyt kap a cikkekben a grammatikalizáció folyamata: ez érintette a hanti, manysi és magyar tagadószt (Gugán – NyDiak2011: 65–84); a manysi nominalizátor funkciójú főneveit (Bíró – NyDiak2017: 63–74); a magyarban a *mint* mondatbevezetőt (Bácskai-Atkári – NyDiak2011: 103–19) és az *egész* szót (Bende-Farkas – NyDiak2020); az igekötőket (Horváth – NyDiak2011: 205–23); a partitivusi és sorszámnévképző *-ik* (É. Kiss – NyDiak2017: 75–90), valamint a *-stul/-stül* szociatívusz toldalékot (Sipőcz – NyDiak2017: 126–36); de a francia *assurément* szót (Koós – NyDiak2014: 139–56) is. Ezeket a példákat mintegy elmentételezi a *-t* képzős igeneves konstrukció történetének bemutatása, melyben egy produktív szerkezetből válik lexikalizált alak Tóth Ildikó írásában (NyDiak2011: 121–32).

A sorozat címéhez híven elemzési keretek változatos sora vonul fel a cikkekben: már említésre került az autoszegmentális elmélet Cser (NyDiak2011: 19–24) kapcsán, illetve tárgyaltuk az analógiás modelleket, a formális szemantikai elemzéseket, a ReALIS pragmatikai keret alkalmazását Karácsonyi (NyDiak2020) esetében. A mondattani témájú tanulmányok többnyire generatív, az Elvek és Paraméterek elképzelését követő szintaktikai elemzéseket nyújtanak (különösen É. Kiss írásai, ill. Bácskai-Atkári – NyDiak2011: 103–19; de sokan mások is). A szűkebb elméleti keretet választó és megnevező tanulmányokban megjelenik a kötéselmélet (Hegedűs Veronika – NyDiak2011: 179–90), a minimalizmus (Nádasdi – NyDiak2011: 133–51), a kétszintű aspektuselmélet (Gerőcs – NyDiak2011: 153–70) is. Az feltétlenül említésre méltó, ahogy Farkas egyik kötetünk recenziójában megfogalmazza, „[a] tanulmányok mindegyike a maga módján innovatív, hiszen a modern nyelvészet eszköztárát nyelvtörténeti jelenségek leírására használja, és ez egyáltalán nem tekinthető (még) szokványosnak; így méltán lehet érdekes mind a nyelvtörténészeknek, mind az elméleti nyelvészeknek” (2012: 531).

Befejezésül

Három témakör négy ciklusa, azaz 12 év köteteinek áttekintése után hadd emeljek ki a visszatekintésből kibontakozó két lényeges tanulságot, ami mégis a Nyelvelmélet és ... projekt elemeinek egyazon jegyéhez köthető. Ez a jegy abból az állítástól ered, amelyet írásom legelején tettem: a rendezvények és a kötetek elnevezésének legfontosabb eleme az „és”. A nyelvtudomány minden területén egyfolytában szembesülünk a megközelítési irányok, megfogalmazási-leírási módok kapcsolódási felületeivel, egyszersmind kutatásaink célpontja, tehát maga a nyelvi szerkezet és a nyelvhasználat sokrétű arculatában rejlő finom átmenetekkel és átfordításokkal. Mindennek része és következménye, hogy valójában a projekt által kiválasztott három aspektus: a dialektológia, a kontaktológia és a diakrónia megannyi szálon összefonódik, ami a tanulmányok áttekintése során, újra meg újra nyilvánvalóvá válik. Jelen írományban is több helyütt kihangsúlyoztam, de minden kötetben megmutatkozik, az egyes kötetek előszavai is többször említik ezt: a valóságban nem lehetséges a nyelvi jelenségek realitását különálló egységekre szabdalni, így sorozatunk három komponense is értelmezhetetlen egymás nélkül – közük is ki kell tennünk az „és”-t.

Persze a másik levonandó tanulság esetében még egyértelműbb az „és” szerepe, hiszen, mint induláskor írtam, maga az alapkoncepció, azaz a nyelvelmélet és valamely empirikus vizsgálódási terület összekapcsolása, magában hordozza az összefonásnak/összefonódásnak, a két szemszög egymást teljessé kiegészítésének meghatározó szerepét. Véleményem szerint az áttekintett kötetek és tanulmányaik bebizonyítják, hogy „az elmélet és az empiria kézen fogva járnak, mindkettő csonka a másik nélkül” (Előszó – NyDial2015: 9). A 2014-es diakrónia-kötet Bevezetése célul is tűzi ki, hogy a második ciklus akkor esedékes lezárása apropóján értékelje a vállalkozás addig elért eredményeit. Felteszi a kérdést: „Kialakultak-e a párbeszéd formái akár a műhelybeszélgetések során, akár a megjelent tanulmányok alapján? Oldódtak-e az idegenkedések a hagyományos nyelvészeti képviselői és a strukturális szemléletmódot képviselők között? Hozzájárult-e ez a hat kötet az elmélet és az empiria közeledéséhez? A szerkesztők úgy vélik, mindhárom kérdésre többé-kevésbé igennel felelhetünk: a konferenciákon s majd a kötetekben szereplő szerzők, a tanulmányok gondozásában résztvevő lektorok ezt az óhajtott közeledést szolgálták, azt tehát, hogy a magyar dialektológiát, kontaktológiát és nyelvtörténetet kiragadják a partikularitás, a bezárkózás veszélyéből, elméleti látásmóddal egészítsék ki. A PPKE Elméleti Nyelvészeti és Magyar Nyelvészeti Tanszéke a továbbiakban is feladatának tudja a szemléletmódok közelítésének elősegítését és határozottan képviseli ennek szükségességét” (NyDiak2014: 9). Azt, hogy valóban a helyes irányba haladunk, és a rendezvény- és könyvsorozat elé kitűzött cél elérése érdekében megtettük az első lépéseket, mi sem bizonyítja jobban, mint egyik recenziónk – véleményem szerint – kulcsmondata: „A kötet címe tökéletesen fedi a tartalmát” (Farkas 2012: 529). Lényeges külső megerősítése ez a szerkesztők meglátásának.

Amikor legelőször felmerült, hogy megírnám ezt a visszatekintést, és kikertertem É. Kiss Katalin tanácsát arról, mi lenne a legfontosabb megemlítenivaló a

kötetekkel kapcsolatban, ő így felelt: „A célunk az volt, hogy a leíró tanulmányokban több elmélet legyen, az elméleti tanulmányokban pedig több új empirikus adat. Ha ebben sikerült előre lépni, azt már eredményünknek tekinthetjük.” Én úgy gondolom, az előrelépés megtörtént, és a megkezdett munkát a jövőben is folytatni kell.

A sorozatban eddig megjelent kötetek

(btk.ppke.hu/elmeleti-nyelveszet-tanszeki-kiadvanyok)

- NyDiak2011 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.) 2011. *Nyelvelmélet és diakrónia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba.
- NyDiak2014 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.) 2014. *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba.
- NyDiak2017 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.) 2017. *Nyelvelmélet és diakrónia 3*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba.
- NyDiak2020 = Balogné Bérces Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.) 2020. *Nyelvelmélet és diakrónia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba.
- NyDial2009 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.) 2009. *Nyelvelmélet és dialektológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba.
- NyDial2012 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.) 2012. *Nyelvelmélet és dialektológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba.
- NyDial2015 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.) 2015. *Nyelvelmélet és dialektológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba.
- NyDial2018 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.) 2018. *Nyelvelmélet és dialektológia 4: A Károli-biblia nyelve*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba.
- NyKont2010 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila (szerk.) 2010. *Nyelvelmélet és kontaktológia*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba.
- NyKont2013 = Agyagási Klára–Hegedűs Attila–É. Kiss Katalin (szerk.) 2013. *Nyelvelmélet és kontaktológia 2*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Piliscsaba.
- NyKont2016 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.) 2016. *Nyelvelmélet és kontaktológia 3*. Szent István Társulat. Budapest–Piliscsaba.
- NyKont2019 = É. Kiss Katalin–Hegedűs Attila–Pintér Lilla (szerk.) 2019. *Nyelvelmélet és kontaktológia 4*. PPKE BTK Elméleti Nyelvészeti Tanszék – Magyar Nyelvészeti Tanszék. Budapest–Piliscsaba.

További hivatkozások

- Farkas Judit 2012. É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): Nyelvelmélet és diakrónia. Recenzió. *Nyelvtudományi Közlemények* 108: 529–31.
- Forgács Tamás 2011. É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila szerk., Nyelvelmélet és dialektológia. Recenzió. *Magyar Nyelv* 107.1: 93–103.
- Ludányi Brigitta 2019. É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila – Pintér Lilla szerk., Nyelvelmélet és dialektológia 4. A Károli-biblia nyelve. Recenzió. *Magyar Nyelv* 115.2: 227–33.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A nyelvi norma*. Nyelvtudományi Értekezések 144. szám. Akadémiai Kiadó. Budapest.

Balogné Bérces Katalin

Pázmány Péter Katolikus Egyetem

berces.katalin@btk.ppke.hu

